

Vakıflar Dergisi

Hakemli Dergidir
Aralık 2021 - Sayı: 56

Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları
Ankara

ISSN: 1011-7474 • e-ISSN: 2564-6796

T.C.
VAKIFLAR
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Vakıflar Dergisi

Yıl: Aralık 2021 • Sayı: 56

VAKIFLAR DERGİSİ

Yıl: Aralık 2021 - Sayı: 56 - Hakemli Dergidir. Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanır

Sertifika No: 16651

ISSN: 1011-7474

e-ISSN: 2564-6796

Vakıflar Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı ve EBSCO veritabanı tarafından taranmaktadır.

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Burhan Ersoy

Yayın Koordinatörü

Rifat Türker

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Mevlüt Çam

Yayın Yönetmeni

Mehmet Kurtoğlu

Teknik Editör

Hasan Demirtaş

İngilizce Editörü

Prof. Dr. Kayhan Orbay

Yayın ve Editör Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Halit Çal	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Çınar	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Metin İzeti	Tetova Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz Kurt	Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Kayhan Orbay	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Oruç	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Öz	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Miyase Koyuncu Kaya	Türkiye Cumhuriyeti Lahey Büyükelçiliği Eğitim Müşaviri
Dr. Murat Yılmaz	Cumhurbaşkanlığı Sosyal Politikalar Kurulu

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Muhamed M. Arnaod	The World Islamic Sciences and Education University /Ürdün
Prof. Dr. Fahmeddin Başar	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Bulut	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Murat Çizakça	KTO Karatay Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Géza Dávid	Institute of Oriental Studies / Macaristan
Prof. Dr. Abdülkadir Dündar	Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan	Ege Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Seyfettin Erşahin	Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Süreyya Faroqhi	İbn Haldun Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Khalifa Hammache	Emir Abdelkader University / Cezayir
Prof. Dr. Mefail Hızlı	Uludağ Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Adnan Kadric	University of Sarajevo / Bosna Hersek
Prof. Dr. Mustafa Kara	Uludağ Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ziya Kazıcı	Marmara Üniversitesi (Emekli) / Türkiye
Prof. Dr. Bilal Kemikli	Uludağ Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Zekeriya Kurşun	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Heath W. Lowry	Bahçeşehir Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. İbrahim Numan	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak	TOBB Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. İlber Ortaylı	MEF Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Suphi Saatçi	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Haşim Şahin	Sakarya Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hüsrev Subaşı	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal	Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Eugenia Kermeli Ünal	Hacettepe Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız	Hacettepe Üniversitesi (Emekli) / Türkiye
Prof. Dr. Musa Yıldız	Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ali Yılmaz	Uşak Üniversitesi / Türkiye
Dr. Mevludi Arslan	Hırvatistan Meşihatı Başkan Yardımcısı / Hırvatistan
Dr. Nazif Öztürk	Vakıflar Genel Müdürlüğü (Emekli) / Türkiye
Dr. Vedat Şahiti	Kosova Baş Müftülüğü / Kosova

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki sorumluluğu yazarına aittir.

Yazışma Adresi

T.C.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı

Atatürk Bulvarı No:10 Ulus / Ankara / Türkiye

Tel: (0312) 509 60 00 - Faks: (0312) 324 47 22

e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr web: www.vgm.gov.tr - https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakiflar

Baskı: Sözcü Yayıncılık

Zübeyde Hanım Mah. 628. Sokak No: 26/47 Altındağ/ Ankara

TAKDİM

Kitaplar kısa mesafeli, dergiler ise uzun mesafeli koşuya benzer. Bu yüzden iz bırakan dergiler genellikle uzun solukludur. Avrupa'da geçmişİ yüz yılı aşan dergiler vardır ve bunlar etrafında fikirler ortaya çıkar, sanat ekolleri oluşur, ilmi ve akademik araştırmalar yayınlanır. Bu bağlamda dergiler bir okul, bir ekol, bir üniversitedir. Ülkemizde bu nitelikte dergiler çok azdır, sayıları bir elin parmakları kadardır ancak. Bir elin parmakları kadar dediğimiz dergiler arasında Vakıflar Dergisi ilk sıralarda yer alır. 83 yıllık uzun geçmişİ ve vakıf konusundaki yayınlarıyla Vakıflar Dergisi bir okul, bir ekoldür.

Cemil Meriç, "hür düşüncenin kaleleri" diye tanımlar dergileri. Vakıflar Dergisi de vakıf alanında yayınlanan tek dergi olarak düşünce dünyamızın hür kalelerinden biridir. Bir şehir veya ülkede bir derginin yayınlanması olması anlamlı ve önemlidir. Zira bir şehrin kadim, bir ülkenin köklü bir kültüre sahip olduğu, o şehir ve ülkede çıkan dergilerin varlığıyla ölçülür. Vakıflar Dergisine baktığımızda yayın hayatının dünyadaki bazı devletlerin kuruluşundan daha uzun olduğu görülür. Dergiler önemli ve özeldir. Çünkü dergiler fikir ve zihin inşa eder. Dergiler bir ülkenin kültürel birikimidir. Fikir ve sanatçısının zenginliğinin göstergesidir. Ülkenin kültürel zenginliğini gösteren işaretlerden biri de dergiler ve kitaplardır. Kitap bir konu, dergiler çeşitli konular etrafında şekillenir. Kitaplar solo, dergiler korodur. Dergilerde tohumu atılan fikirler kitaplarda filizlenir, gelişir...

Bugün vakıf konusunda düşünen, yazan ve araştıranların atfı yapmadan geçemediği Vakıflar Dergisi, aynı zamanda vakıf konusunda yapılan araştırma ve yorumları yayınlarak büyük bir kültür hizmeti vermektedir. Özellikle üniversitelerimizin büyük ilgi gösterdiği ve takip ettiği dergimiz, her geçen sürede daha nitelikli ve derinlikli yazılara yer vermekte, şekli olarak da kaliteyi elden bırakmamaktadır. Bu bağlamda Yayın Kurulumuz'un görüşleri doğrultusunda önümüzdeki yıl hem Yayın İlkeleri hem de Yayın Mevzuatı'nda yapılacak değişikliklerle dergimizi yenileyeceğiz. Özellikle yabancı dilde yazılmış makalelere yer vermeyi, şekli olarak dergimizin kapak ve tasarımında değişiklik yapmayı planlamaktayız. Her sayımızda daha güzel ve daha nitelikli dergi çıkarmanın çabası içinde olduğumuzu bilmenizi isteriz...

Vakıflar Genel Müdürlüğü olarak dergiciliğe ve yayıncılığa büyük önem vermekteyiz. Dergilerimiz haricinde yayınladığımız kitaplar bunun göstergesidir. Önümüzdeki yıllarda kitap yayıncılığımız daha da zenginleşecektir. Bu yıl içinde "Şanlıurfa Vakıf Medeniyeti" ve "Vakıflarda Değişim Esasları (Tağyir ve İstibdal)" adlı iki kitap yayınladık. Özellikle "Vakıflarda Değişim Esasları (Tağyir ve İstibdal)" yayınıımız alanında boşluğu dolduracak önemli bir kitap olduğunu düşünmekteyiz.

56. Sayımızla birlikte 83 yılı geride bırakarak, 84. Yıla girmiş bulunuyoruz. İlk sayımızdan günümüze gerek yazı ve makaleleri ile bilimsel katkı veren Hocalarımıza, gerek derginin çıkmasında emeği olan teknik ekip olmak üzere hayatta olanlara teşekkür eder, ölenlere rahmet dilerim.

Burhan ERSOY

Vakıflar Genel Müdürü

ÖNSÖZ

Kıymetli Okuyucularımız,

Vakıflar Dergisi'nin 2021 yılının son sayısı olan 56. Sayısı ile sizlerle buluşuyoruz. Dergimizin bu sayısında içerik bakımından sekizi tarih, ikisi sanat tarihi olmak üzere vakıf temalı on makale ve bir kitap tanıtım yazısı yer almaktadır.

Mehmet Akif Erdoğan'ın yazarı olduğu "Tire'de Lutfi Paşa Camii ve Vakfı" başlıklı çalışma, bu sayının ilk makalesidir. Bu makalede, Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Lutfi Paşa'nın Tire'de yaptırdığı hayratı ve 1544 tarihli vakfiyesi konu edilmiştir. Yazar, Lutfi Paşa'nın vakıf yapıları olan cami ve medrese ile birlikte inşa ettirdiği su kanalları, hamamlar ve hanlar ile vakfın şehrin imarına ve ticari hacmine sunduğu katkıyı ortaya koymaktadır.

Saadet Maydaer'in kaleme aldığı "Osmanlı Hanedan Ailesine Mensup Hanımların Vakıflarında Ramazan Ayına Yönelik Hizmetler" adlı makale, İslam Medeniyeti tarihi boyunca bir çeşit arınma ve maneviyatı yükseltme fırsatı olarak algılanmış olan Ramazan ayındaki vakıf uygulamalarını konu ediniyor. Çalışmada hanedan ailesine mensup hanımların kurmuş oldukları büyük ölçekli vakıflar vasıtasıyla bu ayın maneviyatını arttırmaya ve dinî açıdan daha bereketli geçmesini sağlamaya yönelik vakıf uygulamaları anlatılmaktadır.

"Bâbüssaâde Ağası Yakub Ağa ve Kastamonu'daki Külliyesi" adlı çalışmasında Alaattin Dolu, Kastamonu'da Yavuz Sultan Selim'in hocası Halîmî Çelebi tarafından inşa edilen caminin, Babüssaade Ağası Yakub Ağa tarafından tamiri sonrası tanzim edilen vakfiyeyi ve bu vakfın gelir kaynaklarını konu edinmektedir.

Süleyman Çelebi'nin *Vesîletü'n-Necât* ya da halk arasında bilinen meşhur ismiyle *Mevlid*, yazıldığı tarihten itibaren Osmanlı toplumu tarafından kabul görmüş ve muhtelif merasimlerde okutulmuştur. Mumin Omerov "Osmanlı Dönemi Kuzey Makedonya'sında Mevlid Kültürünün Yaygınlaşmasında Vakıfların Rolü" başlıklı çalışmasında, Makedonya'da mevlid hizmetlerine yönelik kurulan 24 vakıf hakkında bilgiler vermektedir.

16. yüzyılda bir Osmanlı şehrine dönüşen Musul, devletin vakıf anlayışının ve bu anlayışın ortaya çıkardığı dayanışma ve yardımlaşmanın tezahür ettiği önemli bir merkezdir. Mehtap Nasıroğlu Aydın tarafından kaleme alınan "18. Yüzyılda Musul Cercis Nebi Külliyesi Vakfı" adlı makalede, Osmanlı döneminde önemli onarımlardan geçen ve vakıf sistemi içerisinde faaliyetlerine devam eden Cercis Nebi Külliyesi'nin 18. yüzyıldaki genel durumu, vakfın birimleri ve bu birimlerin Musul şehrinin toplumsal yaşamdaki konumuna değinilmektedir.

Eski Halfeti merkezinde Osmanlı döneminden kalan başlıca vakıf eserlerden birisi Birecik baraj gölü kıyısındaki Halfeti Ulu Camii'dir. Yasin Taş "Arşiv Belgelerine Göre Eski Halfeti Ulu (Merkez) Camii Ve Banisi Latifzâde Mehmed Efendi" başlıklı makalesinde Halfeti Ulu Camii'nin bânisi, kitabeleri, onarımları, vakfiyeleri ve 19. yüzyıla ait fotoğrafları üzerinden Osmanlı dönemindeki tarihi sürecini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Abdullah Çakmak "Vakıf-Müsadere İlişkisi Bağlamında İzzet Holo Paşa'nın Vakıfları İçin Verdiği Hukuki Mücadele" başlıklı makalesinde, 1896-1908 yılları arasında II. Abdülhamid'in mabeyn ikinci kâtipliğini

yapan İzzet Holo Paşa'nın kurmuş olduğu vakfın mallarının II. Meşrutiyetin ilanının ardından hacz/müsadere edilmesi süreci ile İzzet Holo Paşa ve ailesinin vakıflarını hacizden kurtarmak için giriştikleri hukuki mücadeleyi ortaya koymaktadır.

Emine Ekinci Dağtekin'in "Urfa Şehrindeki Geleneksel Hamamların Mimari Özellikleri" adlı çalışması Bursa, İstanbul, Edirne hamamları gibi mimarlık tarihinin genel kaynakları içinde çok fazla yer bulamayan Urfa kentinin tarihi ve kültürel mirasının bir parçası olan ve günümüze ulaşan geleneksel hamamlarının literatürde yer bulması, tanıtılması, mimarlık tarihi ve koruma çalışmalarında altlık olarak kullanılabilmesi amacını taşımaktadır.

Emine Saka Akın "Tarihi Hanlarda Yeni İşlev: Deveci Han ve Taşhan, Tokat" adlı çalışması ile tarihi yapı ve çevrelerin tesadüfi değil, sürdürülebilirlik kriterleri bağlamında korunmasını sağlamak için verilecek yeni işlev kararlarının önemini ortaya koymayı ve bu kararların verilmesinde yapılacak mekânsal ve kentsel araştırmalara yönelik yöntem geliştirilmeyi hedeflemektedir.

Yasin Ersin ve Fahri Sakal'ın birlikte kaleme aldıkları "Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması" başlıklı makale Erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen cami kapatma-satma uygulamaları, gerekçeleri, kimlere ve ne amaçla satıldığını konu edinmektedir. Çalışmada, söz konusu uygulamaların hangi amaca binaen yapıldığı ve cami algısı çerçevesinde sergilenen siyaset değerlendirilmektedir.

Bu sayımızda yer alan kitap tanıtım yazısı M. Emirhan Orhan'a aittir. Yazar, Nada Moumtaz'ın 2021 yılında California Üniversitesi tarafından yayımlanan *God's Property: Islam, Charity, and the Modern State* adlı kitabı okuyucuya tanıtılmaktadır.

Yeni yılın herkese sağlık ve esenlikler getirmesi ve Haziran 2022'de yayımlanacak olan *Vakıflar Dergisi* 56. Sayısında buluşmak temennisiyle...

Editörler

Aralık 2021

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Takdim	3
Önsöz	5
Tire’de Lutfi Paşa Camii ve Vakfı.....	9
Lutfi Pasha Mosque in Tire and his Waqf	
Mehmet Akif Erdoğan	
Osmanlı Hanedan Ailesine Mensup Hanımların Vakıflarında Ramazan Ayına Yönelik Hizmetler.....	21
Services in the Month of Ramadan provided by the Waqfs of Ottoman Dynasty Women	
Saadet Maydaer	
Bâbüssaâde Ağası Yakub Ağa ve Kastamonu’daki Külliyesi	33
Chief White Eunuch Yakub Agha and his Waqf Complex in Kastamonu	
Alaattin Dolu	
Osmanlı Döneminde Kuzey Makedonya’da Mevlid Kültürünün Yaygınlaşmasında Vakıfların Rolü....	61
The Role of Pious Endowments in the Spreading the Mawlid Culture in Northern Macedonia during the Ottoman Period	
Mumin Omerov	
18. Yüzyılda Musul Cercis Nebi Külliyesi Vakfı	73
The Waqf of Al-Nabi Jirjis Social Complex in the 18th Century in Mosul	
Mehtap Nasıroğlu Aydın	
Arşiv Belgelerine Göre Eski Halfeti Ulu (Merkez) Camii Ve Banisi Latifzâde Mehmed Efendi	91
Old Halfeti Ulu (Merkez) Mosque and its Patron Latifzade Mehmed Efendi According to Archive Documents	
Yasin Taş	
Vakıf-Müsadere İlişkisi Bağlamında İzzet Holo Paşa’nın Vakıfları İçin Verdiği Hukuki Mücadele	107
The Legal Struggle of İzzet Holo Pasha for his Waqfs within the Context of Waqf-Confiscation Relations	
Abdullah Çakmak	
Urfa Şehrindeki Geleneksel Hamamların Mimari Özellikleri	123
Architectural Features of Traditional Bathhouses in Urfa	
Emine Ekinci Dağtekin	
Tarihi Hanlarda Yeni İşlev: Deveci Han ve Taşhan, Tokat	143
New Function in Historical Inn Buildings: Deveci Inn and Taşhan, Tokat	
Emine Saka Akın - Begüm Demiroğlu İzgi	
Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması.....	163
Sales of Mosques in the Single Party Period	
Yasin Ersin - Fahri Sakal	
Kitabiyât / Book Review	
Nada Moutmaz (2021). God’s Property: Islam, Charity, and the Modern State. California: University of California Press.....	183
M. Emirhan Onhan	

Tire’de Lutfi Paşa Camii ve Vakfı*

Mehmet Akif Erdoğan**

Öz

Osmanlı devlet adamı ve Kanuni Sultan Süleyman’ın vezirlerinden Lutfi Paşa (ölümü: 1563), veziriazamlıktan azledildikten sonra, 1544 yılında Batı Anadolu’da Aydın sancağının merkezi olan Tire şehrinde bir cami inşa ettirmiştir. Muhtemelen Arnavut kökenli bir devşirme olan Lutfi Paşa, Devlet idaresinde iken, menzilhâne şebekesi, kasapların durumu, irtişa ve madencilerle ilgili birçok islahat gerçekleştirdi. İlahiyat, ahlak, tarih ve şiiir alanlarında eserler yazdı. Hem Dimetoka hem de Tire’de vakıflar kuran cömert bir hayırseverdi. Neticede 1563’te Dimetoka’da vefat etti. Onun biyografisi henüz tam olarak ortaya çıkarılamamıştır.

Bu makalede, Lutfi Paşa’nın Tire’de yaptırdığı camiiin Şubat 1544 tarihli bir kısmı Arapça bir kısmı da Türkçe yazılmış olan vakfiyesi değerlendirilmiştir. Söz konusu vakfiyede, Lutfi Paşa’nın Kanuni Sultan Süleyman devrinde Tire’de vali iken, burada bir cami ve medrese yaptırdığı yazılıdır. Paşa vakıf kurarak, Tire’yi su kanalları, bahçeler, hamamlar, hanlar ile imar etmiştir. Paşa, ölümünden sonra Allah’tan sevap kazanacağını düşünerek bu eserleri yaptırmıştır. Gerçekten de vakıf kurma yoluyla, Tire ve çevresini ticari olarak geliştirmiştir. O, cami, medrese, mutfak, şadırvan, suyolları, sofa ve diğer ticari binalar yaptırmıştır. Başka Osmanlı arşiv belgelerinden de anlaşıldığı kadarıyla, paşa, Kanuni Sultan Süleyman devrinin en zengin Osmanlı devlet adamları arasında yer alır. Onun kurduğu vakfın ticari faaliyetleri, on altıncı yüzyıl ortalarında Batı Anadolu şehirlerinin ticari hacmini doğrudan etkilemiş görünmektedir.

Anahtar kelimeler: Lütfi Paşa, Tire Lütfü Paşa, evkaf, Osmanlılar, Anadolu, Kanuni Sultan Süleyman.

Lutfi Pasha Mosque in Tire and his Waqf

Abstract

Lutfi Pasha, an Ottoman statesman and one of the grand viziers of Suleiman the Magnificent, constructed a Friday mosque in the center of Tire, capital of Aydın sub-province of Anatolia, in 1544, after his dismissal from the post of the grand vizier. He was probably of Albanian origin and made many reforms concerning the postal network, corruption, miners, navy and butchers. He also was a reformist scholar and studied Islamic theology, history, verse, and ethics. He was a generous benefactor of Islamic foundations both in Dimetoka (now: Didymóteikhon in Greece) and in Tire. He died in Dimetoka in 1563. As of yet, his biography is incomplete.

This article examines a part Arabic and part Turkish waqfiyya dated Zilkade 950 (February 1544) for a mosque he had built in Tire. The endowment deed points out that he constructed a Friday mosque and Islamic school (mad-rasa) in Tire when he was the governor during the reign of Suleiman the Magnificent. With the waqf by him, he improved the city of Tire with water canals, gardens, shops, inns, and baths. He hoped that his waqf would bring salvation after his passing. Indeed, he flourished the city of Tire and its environs commercially by way of setting up his waqf. He constructed a Friday mosque, Islamic school, kitchen, bakery, fountain, aqueduct and other commercial buildings in Tire. As seen in other Ottoman archival documents, he was one of the wealthiest Ottoman statesman during the reign of Suleiman the Magnificent. It appears that his waqf commercial activities directly affected volume of trade in the western Anatolian cities in the middle of the sixteenth century.

Key words: Lutfi Pasha, Tire, Islamic waqfs, Ottomans, Anatolia, Suleiman the Magnificent.

* DOI: 10.16971/vakiflar.910649

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Nisan 2021 / April 2021.

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Ağustos 2021 / August 2021.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir-Türkiye;
e-posta: aerdogru@gmail.com; ORID: 0000-0003-0647-519X.

Giriş

Vezirozam Lutfi Paşa (ö. 1563), Tire’nin imar ve iskânında önemli hizmetler yapmış olan on altıncı yüzyıl Osmanlı devlet adamlarından biridir. Onun Tire şehir merkezinde Şubat 1544 (Zilkade 950) yılından önce inşasına muvaffak olduğu camii ve müstemilatının bir kısmı zamanımıza kadar ulaşmıştır. Biyografisi ile ilgili yazılarda, onun Tire’de yaptığı hayır eserlerinden genellikle söz edilmemiştir. Örneğin, Köprülü (1925: 119-150), Gökbilgin (1997: 96-101)¹, Imber (1986: 837-38) ve İpşirli (2003: 234-36) gibi tarihçiler onun Tire’deki camii ve müstemilatından bahsetmemişlerdir. Daha çok, Dimetoka’ya bağlı Lutfi Paşa köyünde yaptırdığı hayır eserlerinden (Minareli Cami)² söz etmişlerdir. Hâlbuki Lutfi Paşa’nın, Aydın sancakbeyi iken, Aydın bölgesinde ticareti canlandırmak amacıyla epeyce ticari faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Özellikle Tire şehrinin Aydın bölgesinin ticaret merkezi olarak yapılandırılmasında gösterdiği gayret vakfiyesinden fark edilmektedir. Bunun yanı sıra, 1530 tarihli Anadolu Defteri³ ile Aydın Evkaf Defteri’nde (Erdoğan, 2016: dizin) Lutfi Paşa’nın Tire’deki vakıf kayıtları bulunmaz. Zira bu defterlerin hazırlandığı tarihlerde Tire’deki camiini henüz inşa ettirmemiş ve vakfını kurmamıştır. Bu konuda müstakil bir makale yayınlamış olan Ümit Kılıç’ın makalesinde ise birtakım yanlış okumalar ile atlamalar mevcuttur (Kılıç, 2009: 53-79).⁴ Konu ile doğrudan alakalı başka bir yayın, 2015 yılında, Tire tarihçisi A. Munis Armağan tarafından yapılmıştır (Armağan, 2015: 68).⁵ Armağan, bu konuya ayırdığı kitabında, Lutfi Paşa vakfiyesinin kendi kütüphanesinde olan başka bir suretinin (4 Numaralı Tire Şeriye Sicili’nde kayıtlı) değerlendirmesini yapmıştır.

Tire, Kanuni Sultan Süleyman devrinin ilk yıllarında, 1’i Yahudi, 1’i de Rum (Gebr) mahallesi ve 37’si de Müslüman mahallesi olmak üzere toplam 39 mahalleden oluşan devasa bir kenttir. 1224 hanelik (yaklaşık 6500 kişiden fazla) nüfusuyla, sadece Batı Anadolu’nun değil, Anadolu’nun en kalabalık kentleri arasında yer alır.⁶

I-Vâkıf: Lutfi Paşa

Bilindiği gibi, Lutfi Paşa’nın medfeni, meskeni, hayratı ve diğer eserlerinin çoğu Dimetoka’da⁷ bulunmaktadır. Nitekim *Tarih-i Lutfi Paşa* yayınlanırken Lutfi Paşa’nın güvenilir bir bibliyografyasına ihtiyaç duyulmuştur. 12 Aralık 1906 tarihinde Matbaa-ı Amire musahhihi Âli Bey’in Lutfi Paşa’nın medfeni, meskeni, çiftliği ve hayratını araştırmak amacıyla Dimetoka’ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, HR. ID. 70/43). Onun yazılı eserleri pek çok kez yayımlanmasına rağmen, onun hayatı ile ilgili olarak bildiklerimiz genellikle mutad bilgilerden ibarettir. Malumdur ki, Lutfi Paşa’nın hayatı ve faaliyetleriyle ilgili bilgilerin çoğu, esas olarak, Fuat Köprülü (1890-1966) ve M. Tayyip Gölbilgin’in (1907-1981) araştırmalarına

1 Gökbilgin, Lutfi Paşa’nın Yanya’da bir köprü ile Dimetoka’nın Müslim köyünde de mescit ve muallimhânesinin olduğunu ifade eder. Tire’deki hayratından bahsetmez.

2 Bk. BOA, İ. EV. 45/21. Bazı metinlerde Dimetoka’ya bağlı Müslim köyünde mescit ve muallimhâne yaptırdığından söz edilir. Müslim köyünün Lutfi Paşa Köyü ile aynı köy olup olmadığı ayrıca araştırılmalıdır.

3 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/ 1530), Ankara: 1995, Devlet Arşivleri yayını.

4 Ankara’da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) Lutfi Paşa Vakfiyesi sureti (Defter No. 590, s. 215-222) Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGMA) esas metinden istinsah edilmiştir. Söz konusu makalede okuma hataları mevcuttur. Bunlar: kısıllık, Palatduz, Gecegöre, Olgamlu, Sec Yemliha, Belgan vs. Doğruları: kasıllık (otluk), Palanduz, Gebe Güre köyü, Ulgamlu, Şeyh Yemliha, Bulgan gibi. Yine, bazı terimler, okunmadan atlanmıştır.

5 Lutfi Paşa’nın mezarının Tire’de mi yoksa Dimetoka’da mı olduğu tartışmalıdır. Armağan’ın yayınladığı bir belgeye göre (2015: 68) Lutfi Paşa Tire’de medfundur. Başka bir belgede ise mezarının Dimetoka’da olduğunu belirtilir (BOA, HR. ID. 70/43).

6 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/ 1530), s. 371-373. Tire’nin on altıncı yüzyıldaki nüfusu Suraiya Faroqhi tarafından değerlendirildiği için (Osmanlı’da Kentler ve Kentliler, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 1993) bu konuya yeniden girmek konumuzun dışındadır.

7 Dimotika, Demotika, Didymôteikhon, 27 Kasım 1919 tarihli Neully anlaşması ile Osmanlı Devletinden alındı, Yunanistan’a verildi.

dayanmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın Belgrat (1521), Rodos (1522), Mohaç (1526), Viyana (1529), Budin (1541), Alaman (1532), İran (1536) ve Karaboğdan (1543) seferlerine katılan Lutfi Paşa, Kanuni Sultan Süleyman'ın kız kardeşi Devlet Şahi Sultan ile evlenmiştir, ancak kısa süre sonra bilinmeyen bir sebepten dolayı boşanmıştır. 1540'ta Osmanlılar ile Venedikliler arasında barışın sağlanmasında önemli rol oynamıştır. Venediklilerden 10.000 duka aldığına dair bilgiler vardır. Muhtemelen Arnavut devşirmesi olan Lutfi Paşa b. Abdülmuin, Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirdiği idari faaliyetleri ve reformlarıyla pek çok kişinin dikkatini çekmiştir. O, özellikle menzilhâne sistemi, donanmanın önemi, madenciler, celep ve kasaplar ile ilgili düzenlemeler yapmıştır. Ahlak, fıkıh ve ilahiyat konularında çalışmış ve eserler yazmıştır. 13 Temmuz 1539'da Ayas Paşa'nın ölümü ile veziriazam olmuştur. 1541'de veziriazamlıktan azledilmiştir. 1562 veya 1563 yıllarında Dimetoka'da vefat etmiştir (Imber 1986: 837-8338; İpşirli, 2003: 234-236).

Lutfi Paşa, Tire'de Aydın sancakbeyi olarak görev yaparken, kendi adına bir cami (bir câmi'-i şerîf mah-rûsa-i Tire'de binâ edüp... bu sadaka-i cariyeye...) ve medrese (câmi'in yanında bir medrese binâ edüp...) inşa ettirmiştir. Bu cami, Tire'nin en güzel Osmanlı eserlerinden biridir. Zamanımızda cami ve şadırvan dışında, müstemilatından eser kalmamıştır. Nitekim Osmanlı arşiv belgelerinde "Tire'de vâki' vezîr-i a'zam Lutfi Paşa câmi'-i şerîfi" veya "medîne-i mezbûrede (Tire) merhûm Lutfi Paşa'nın binâ eylediği medrese-i şerîfe..." ifadelerine sıkça rastlanır.⁹

II-Vakfiye

Bu cami ile ilgili en önemli yazılı kaynaklardan biri, Lutfi Paşa'nın zamanımıza ulaşmış olan vakfiyesidir.¹⁰ Bizim değerlendirmesini yaptığımız bu vakfiye Zilkade 950 (Şubat 1544) tarihlidir. Şimdilerde Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGMA)'nde korunmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, bu vakfiye, Lutfi Paşa veziriazamlıktan azledildikten sonra hazırlanmıştır. Katalokta 'Evkaf-ı Lutfi Paşa, deri cilt, şemseli, Kanuni Sultan Süleyman'ın yaldızlı ve müzehheb tuğrası ve tezhib örneği bulunmaktadır' şeklinde tanımlanmıştır. Bu vakfiye Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)'nde korunan vakfiyeden farklıdır. Toplam 52 yapraklı vakfiyeye, Edirne Darüşşifası baştabibi Mehmed Çelebi, Edirne Darülhadişi müderrisi Abdülcebbar, cami hatibi Muhyiddin Halife b. Abdülkavim, mülazım Muhyiddin, Sinan Voyvoda b. Abdullah, Ali Voyvoda b. Abdullah, müezzin Mustafa b. Güvendik ve kâtip Mehmed b. Kara Üveys isimli şahıslar şahit olmuşlardır. Anadolu kazaskeri (sadr-ı Anadolu) Mehmed b. Kutbeddin Mehmed b. Mehmed Efendi'nin bu vakfiyeyi tescil ettiği 28 Nisan 1734 (24 Zilkade 1146) tarihli bir notta belirtilmiştir. İçine ayet ve hadisler derç edilmiş olan bu vakfiye, genel olarak Batı Anadolu, özel olarak on altıncı yüzyıl Tire tarihi açısından fevkalade önem taşır. Tire'deki Lutfi Paşa vakfı mülhak vakıflardan sayılmıştır. Vakfa ait nakit gümüşlerin, amme vakıfları kapsamında değerlendirildiğini de belirtelim.

III-Tire'de Lutfi Paşa Camii ve Müstemilatı

Lutfi Paşa'nın söz konusu vakfiyesinde, Tire'deki cami ve müstemilatıyla ilgili ciddi bir tanımlama yapılmıştır:

"ol cami'-i şerîf ki mahrûsa-i mezbûra müşarünileyh (Lutfi Paşa) intimâ ile inde'l-ahâli ve'l-cirân müstağni-i ani't-tahdîd ve'l-beyândır, binâ kapu ile binâ olunup, içerisi bir büyük kubbedir ve taşrasını sekiz aded mermer direkler üzerlerinde beş aded kubbelerdir ve kubbelerden ileri ve önünde tahtadan zulle¹¹ ve sundurmalar ki bu cümlesi kurşunla örtülmüşdür ve bu cami'-i şerîfin sahnında sekiz lüleli

8 Vakf-ı Lutfi Paşa der Tire, vakfiye, 5b. (TKGMA, Vakf-ı Cedid, No. 19-2189/2227/ 19).

9 Bk. BOA, C.EV. 339/17211. Başka bir örnek: 'Tire'de vâki' merhûm Lutfi Paşa'nın binâ eylediği câmi'-i şerîf' (BOA, İE. EV. 5/546). Yine, 'nefs-i Tire'de vâki' müteveffâ Lutfi Paşa Camii' (BOA, AE. SAMD, III, 186/18016).

10 TKGMA, KK. VKF. Cd. 19-2189/2227/ 19

11 Sofa anlamında.

bir şadırvan cümlesinden memlü¹² mâ-i azb-i sâff¹³ cereyân eder ve şadırvanın üstünde demirden bir kafes vardır ve câmi’-i şerîfin garp tarafında haremine mülâsık¹⁴ bir bâb anbar ve bir bâb etmek furunu ve bir bâb matbah ve bunlara mülâsık tulanî yapılmış bir bâb anbar dahi vardır bunlar ol cümlesi kiremid ile örtülmüştür ve mezbûr câmi’in haremindedir şarken ve şimâlen yapılmış yedi bâb tabhânelerdir ve bir tabhâne dahi kapu önündedir bu cümlelerin üstü kayrakla¹⁵ örtülmüştür ve câmi’-i şerîfin kible tarafında haremi divarının taşrasında on iki bâb dükkânlar vardır harime muttasıldır ve câmi’-i şerîfin şimâlî tarafında dahi haremde taşra medrese adına on bir derslane, on beş bâb hucerât ile yapılmıştır lâkin medrese ve hucerât adından ihrâç olunup odalar divar verildi ta kim mütevellî-i câmi’-i şerîf bunda olan kimesne müteehhil kirâcılar koya ve şöyle kim bu makûle kirâcılar bulunmaya olvakt mütevellî kendi ve yoldaşları oturalar ta kirâcı bulununca ve zikr olunan odalar ile câmi’-i şerîfin haremlerine muttasıl garp semtinde bir ahur binâ olunmuştur toloz¹⁶ yapu ile yapılp üzeri kayrakla örtülmüştür odaların garp tarafında tahminen iki evlek¹⁷ mikdarı hâlf yer vardır, bu cümlelerin hududu kibleten ve şarken ve garben tarîk-i âmm ve şimâlen câmi’-i şerîf bağçesidir (varak: 1b-8a)”.

Vakfiyede belirtilen yapılar, cami, medrese, derslane, tabhâne, şadırvan, ahır, zulle (sofa), sundurmalar, dükkânlar, mutfak ve ekmek fırınından ibarettir. Cami, büyük tek kubbelidir. Sekiz mermer direk üzerine beş adet kubbeye sahiptir. Tahtadan zulle (sofa) ve sundurmalar ile kubbeler kurşunla örtülmüştür. Cami avlusunda sekiz lüleli bir şadırvanı vardır. Ahır, medrese, derslane, hücreler, dükkânlar, ambarlar, tabhâne, mutfak, ekmek fırını da caminin etrafında bulunmaktadır. Ayrıca boş bir alana da sahiptir. Açıkçası Lutfi Paşa Cami, tabhâneli camilerden biridir. Nitekim geç tarihli Osmanlı belgelerinde, bu camiye ait bir imaretin de mevcut olduğu ama zamanla imaretin kapatıldığı açıkça yazılmıştır. Sekiz adet tabhânenin üstü kayrak taşıyla örtülü iken ambar, ekmek fırını ve mutfak binaları ise kiremitle örtülmüştür. Şadırvanın üstü demirden bir kafesle kapatılmıştır.

IV-Vakfın Akarı

Tire’deki Lutfi Paşa vakfına gelir getiren akarlar, han, hamam, kervansaray, bahçe, yayla, su, dükkân, hanut, hücre, otlak, değirmen ocakları ve nakit para (akça) gibi akarlardan oluşmaktadır. Bunları sırasıyla görelim:

a- Hanlar

Tire şehir merkezinde bulunan dört adet han, Kurşunlu Han, Penbe Hanı, Mir Ali Hanı ve Cedit Han, Lutfi Paşa’nın Tire’deki camiine vakfedilmiştir. Bu hanların hepsi iki katlıdır. Aşağı ve Yukarı katlarda odaları (hücreler) vardır. Akan suyu, şadırvanı, dükkânları ve at ahırlarına sahiptir. Bu hanlar, on altıncı yüzyıl Osmanlı han tipolojisini yansıtır. Vakfiyede hanların boyutlarıyla ilgili veriler yoktur. Ancak, on altıncı yüzyılda Tire’de çok sayıda hanın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Tire’nin geniş bir ticari potansiyele sahip olduğunu göstermektedir.

a.1-Kurşunlu Han: Tire’de Saraçlar çarşısındadır. İki katlıdır. Üst katta 34 adet hücre ve alt katta 19 adet hücreye sahiptir. Kible tarafında at hanesi vardır. İçinde cari olan su ve şadırvanı bulunur. Hanın hududu: kible tarafı Yahşi Bey¹⁸ Hamamının külhanı, doğu hududu saraçhanedir. Saraçhânenin ortasında umumi yol geçer. Kuzey hududu umumi yoldur. Batı hududu ise Hoca Kemaleddin vakfına ait kervansaraya

12 Dolu

13 Tatlı su

14 Bitişik

15 Kayrak: Çatıda kiremit yerine kullanılan yassı taşlar.

16 Toloz: Yunancadan Türkçeye geçmiş olan mimarlık terimi. Kemerli ve yarım silindirik şeklinde görünen tavan örtüsü. Tonoz.

17 Evlek: Rumcadan Türkçeye geçen bir alan ölçüsü. Dönümün dörtte biri.

18 Tire’nin ilk Osmanlı beyinin ismi vakfiyede bazen yanlış olarak ‘Başlı Bey’ olarak yazılmıştır.

bitişiktir. Ayrıca bu hanın kuzey tarafında, kapının iki tarafında yedi adet dükkânı vardır. Tüm bu han ve dükkânlar camiin vakfidir.

a.2-Cedit Han: Bu han, Lutfi Paşa Camii'nin kible tarafında yer alır. Üstte 37 adet ve altta 24 adet hücre bulunur. İçinde cari olan su ve şadırvanı vardır. Batı tarafında hücrelerin altında tahminen 100 baş at alabilen bir at ahırına sahiptir. Hanın kuzey, doğu ve kible taraflarında 22 adet dükkân vardır. Hanın hududu: Kible tarafı Yahşi Bey vakfına ait olan sebze bahçesi ile Leys Çelebi oğlu Pir Ahmed Çelebi'den satın alınan dükkânlara ulaşır. Doğru ve kuzey tarafı umumi yoldur. Batı tarafı Yahşi Bey'in vakıf bahçesine sınırdır.

a.3-Mir Ali Hanı: Tire'nin Doğancılar mahallesinde yer alır. Leyszâde'den satın alınmıştır. İki katlı handa toplam 17 hücre vardır. Ayrıca 50 baş at alan bir ahır da mevcuttur.

a.4-Han-ı Penbe Hanı: Han, Tire'de Penbe Pazarında yer alır. İki katlıdır. 59 hücre (odası) vardır. Akarsuyu ve şadırvanı da mevcuttur. At hanesi de bulunur. Ayrıca buradaki 7 dükkân da vakfidir.

b- Bahçeler:

Vakfiyede Tire şehir merkezine yakın bir yerde vakfa ait 10 dönümlük bir bahçeden söz edilir. Burada meyve ve sebzelerin yanı sıra, yonca yetiştirildiğinden bahsedilir. Yonca, o yıllarda hayvan yemi olarak ekonomik bir değere sahipti. Bahçenin otluğ (kasıllık) olması da önemliydi. Bahçelerin içinde havuzlar, şadırvanlar, küçük bahçeler bulunduğu anlaşılıyor.

b.1-Bahçe: Bu bahçe, Tire şehir merkezinin batı tarafına düşer. Kızıl Deli Çeşmesinin yakınındadır. Meyvelik ağaçlar ile yoncalığa sahiptir. 16 dönümdür. İçinde büyük bir havuzu vardır. Kızıldeli Çeşmesinin suyu bu bahçeye akar. Bu su sahibinden satın alınmıştır. Bu çeşmenin kaynağı, Bedir Bey Deresi denilen vadiden gelir. Bahçedeki havuzun üstüne bir şadırvan yapılmalıdır. Tüm sular bu havuza dökülür. Bostan kapısının yakınında birbirine bitişik iki bostancı evi bulunur. Kible tarafında tahminen on *cerib*¹⁹ kuzey tarafında 2 dönüm boş yer vardır.

b.2-Tire'de Leys Bahçesi denilen yerde yonca ve sebze ekilen, bahçe suyu, havuzu ve kasıllığı²⁰ olan dört dönüm bahçe.

c. Yaylalar ve Sular:

Tire'nin üst kesiminde yer alan Kestane Dağı'nda bulunan iki yayla, Ham Kadı Yaylağı ve Leys Yaylağı, bu vakfa aitti. Bu yaylalarda kestane ağaçları, meyveli ve meyvesiz ağaçlar ile sular vakıf tarafından tasarruf edildi. Tire'de yayla kültürünün mevcut olduğu, özellikle âlimlerin ve üst düzey idarecilerin yazın Kestane Dağı'ndaki kendi yaylalarına çıktıkları tespit edilmektedir. Bu yaylalarda bulunan sular, çeşmelere ve havuzlara akıtılmış ve gelip geçenin bedava içmesi sağlanmıştır. Ayrıca suyun bir kısmı da dağdan Tire şehir merkezine indirilmiştir. Tire'de hem yeraltı hem de yer üstü geniş ve karmaşık bir temiz su şebekesinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bazı yerlerde sular yer altına (kehriz) alınmış ve Tire merkeze kadar getirilmiştir. Tire merkeze temiz su sağlama açısından Lutfi Paşa vakfının önemli bir hizmet yaptığı anlaşılmaktadır. Lutfi Paşa vakfına ait hanlarda hem de camide bulunan şadırvanlar için temiz su sağlanırken, bahçe ve hanlar için de akarsu temin ediliyordu. Hemen hemen hiçbir su kaynağının heba edilmediği görülüyor. Nitekim bu suyollarını tamir etmek için vakfın bir su yolcu kadrosuna (cihet) sahip olduğu ve suyollarının tamiri için epeyce masraf yaptığı anlaşılıyor. Lutfi Paşa'nın koyduğu şartlardan biri de Tire'de bedava içme suyu sağlama işiydi (sebilcilik). Yine, vakfın tabhâne ve mutfağında yemek pişirmede, cami

19 Cerib: İslam dünyasında kullanılmış olan alan ve hacim ölçüsüdür. Burada alan ölçüsü anlamında kullanılmıştır. Osmanlılarda 1 cerib, 100 dönüme eşittir (Fayda, 1992: 704).

20 Kasıllık: Otluk yer anlamındadır. Aydın ve İzmir civarında bu anlamda kullanılır.

ve medresede abdest almada, tuvaletlerin temizlenmesinde, bahçelerde sebze, yonca ve meyve yetiştirilmesinde, temiz suya ihtiyaç vardı. Çeşitli yerlere yolcuların içmesi için çeşmeler yapıldı.

c.1-Ham Kadı Yaylağı: Bu yayla, Tire’nin üstünde Kestane Dağı’nda yer alır. Burada meyveli ve meyvesiz ağaçlar ile pınar vardır. Batısı Ahmed Bey vakfı, doğusu Kasap Nebi Yaylası, kuzeyi Ferišteoğlu Medresesi vakfı, batısı Leys Yaylasındaki vadi ile çevrilidir.

c.2-Leys Yaylağı: Tire’nin üstünde Kestane Dağında yer alır. Kestane ağaçları, meyveli ve meyvesiz ağaçları havidir. Kiblesi Ahmed Bey zaviyesi vakfı, doğusu vadi ve umumi yol ve Emir Şah b. Paşa Bali mülkü, kuzeyi Emir Şah mülkü ile Hasan Halife b. Hamza’nın evladının yaylası, batısı Hasan Halife’nin kestaneliği ile çevrilidir.

c.3- Yayla Suları, Çeşmeler, Havuzlar, Su Olukları: Ham Kadı ve Leys Yaylalarının suları kehrize (yer altına) alınmıştır. Lutfi Paşa, bu suları, yaylada yaptırdığı camie getirmiştir. Suları taksim etmiş, çeşmelere akıtmıştır. Bu çeşmelerden akan su toplanıp yine kehrize alınmış ve Tire’nin musallası ve namazgâhi yakınında yol kenarında yapılan iki çeşmeye verilmiştir. Bu iki çeşmenin ayağından akan su, gelen giden halkın ve yolcuların davarlarını sulamaları için taştan oluklara akıtılmıştır. İki havuz yapılmıştır. Bahsi geçen yaylaların suları bu çeşme ve havuzlara akıtılmıştır. Paşa, bu çeşme ve suları, emlakinden ayırarak vakfa ilhak etmiştir. Bu sularla yetiştirilen her türlü sebze, nebat yonca vs. vakfa aittir. Hamam Yaylağı isimli yaylada ‘ağzı suyu’ için bir lüle²¹ su konulmuştur. Leys yaylasındaki suyun 3/2 hissesi de bu vakfa aittir. Bu sulara hariçten kimse karıştırılmamalıdır.

ç. Hamamlar:

Vakfiyede üç adet hamamdan söz edilir. Bunlar Bayındırlı, Tekfur ve Gebece Güre köylerindeki hamamlardır. Tekfur ile Gebece Güre köylerindeki hamamların küçük köy hamamlar olduğu ve Leys Çelebi tarafından yaptırıldığı anlaşılıyor. Hamamlar dört özelliğiyle, halvet, sofa, camekân ve külhan dikkati çekmektedir. Tire, Osmanlı hamamları yönünden epeyce zengindir. Bu hamamlardan ne kadar kazanç elde edildiği üzerine elimizde veri bulunmuyor. Ancak, hamamlar on altıncı yüzyılda en çok gelir getiren işletmelerin başında yer alıyordu.

ç.1-Bayındırlı köyündeki hamam: Tire bölgesinde bulunan Bayındırlı köyünde bulunan bu hamamım beş halveti, bir sofası, camekânı ve külhanı vardır. Hamamın suyu köyün hemen üst tarafından getirilmiştir. Herkesin bildiği akan bir sudur. Kible ve batı tarafı Şahkulu mülkü ve evine, doğu ve kuzeyi umumi yola bitişiktir.

ç.2-Birgi’ye bağlı Tekfur köyünde Leys Çelebi’nin yaptığı hamam: 2 halvet ve 1 camekâna sahip.

ç.3-Birgi’ye bağlı Gebece Güre’de Leys Çelebi’nin yaptığı hamam: 2 halveti ile 3 adet dükkân.

d. Kervansaray:

Şehir merkezlerindeki hanlardan farklı bir işlev ve mimarisi olan kervansarayların on altıncı yüzyılda da yapılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bulgan köyü yakınında kurulan pazarı desteklemek için pazara yakın bir yerde, Lutfi Paşa tarafından yeni bir kervansaray yaptırılmış ve Tire’deki camiine vakfedilmiştir. Bu ticari binanın mimarisi ve işlevi üzerine bilgi verilmemiştir.

d.1-Cedid Kervansaray: Bu kervansaray, Bulgan köyü yakınında bulunan pazar yerinin kible tarafında pazara bitişik yerde temelden yapılmıştır. Ekmek fırını ve bâzârgâh ile çevrilidir.

e. Dükkânlar:

Lutfi Paşa vakfı, neredeyse hepsi Aydın sancağı dâhilinde olan 755 adetten fazla dükkâna sahiptir. Vakfa

21 Lüle: Çeşme ve musluk gibi küçük boru.

ait dükkânların tam sayısını tespit etmek mümkün görünmemektedir. Bunların bir kısmının da harap halde olduğu anlaşılmaktadır. Bu dükkânlar başta Tire merkez olmak üzere, Birgi, Kestel, İnegöl, Kula, Bulgan, Ulgamlu, Şamluca ve Gebece Güre köylerinde yer alır. Tüm bu yerler, Aydın bölgesinin ticari kentleri ve köyleri olarak bilinir. Paşa'nın, Tire ve Birgi gibi şehir merkezleri ile hafta pazarı kurulan köylerden dükkân edinmesi, Aydın sancağında ticareti desteklemeye çalıştığı şeklinde yorumlanabilir. Bu dükkânların tipi, boyutları ve yapısı üzerine bilgimiz yoktur. Sadece belirli zamanlarda tuz satılan 'tuz dükkânlarının' özel bir statüye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunların çok sağlam yapılar olmadığını, özellikle örneklerini Muğla bölgesinde de gördüğümüz 'çardak dükkânlar' oldukları ileri sürülebilir. Taştan yapılan basit yapılar olduğu için, eğer bakılmazsa, kısa sürede yıkılabiliyorlardı. Vakfın neredeyse tüm ticari yerlerde dükkânlara sahip olduğu anlaşılmaktadır:

1-Birgi merkezde bulunan bazargâhtaki dükkânlar: Aydın sancağına bağlı Birgi kasabasının merkezinde vakfa ait 105 adet dükkân vardır. Kible tarafı Dedeoğlu'nun vakıf bezirhânesi ve bahçesine bitişiktir. Kuzeyi Kara Mehmed oğlu mülkü ve evi, batısı Yaylaoğlu bezirhânesi ve diğer bezirhâneler ve doğu tarafı Birgi kasabasının sınırı ile çevrilidir.

2-Kestel kazasındaki bazargâhta bulunan dükkânlar: Aydın sancağına bağlı Kestel kazasının pazar yerinde vakfa ait 109 adet dükkân vardır. Bu dükkânlar mahkeme binası, Kuru dere ve Kestel çayı ile çevrilidir.

3-Bulgan köyü yakınındaki bazargâhta bulunan dükkânlar: Bu bazargâh Aydın sancağı Bulgan köyü yakınlarındadır. Burası halk arasında Yenice Bazar olarak da bilinir. Burada hafta pazarı kurulur. Sultan Süleyman, bu pazarın baçı, ihtisap ve ihzariye vergilerini Lutfi Paşa'ya temlik etmiştir. Bu pazarda 180 adet dükkân, bu vakfa aittir. Bu dükkânların umumi yol, değirmenin su kaynağı ve başka kişilerin mülkleri ile sınırı vardır.

4-Tuz dükkânı: Cedit Kervansarayın alt yanında bazargâha bitişiktir. Herkes bu tuz dükkânını bilir.

5-İnegöl bazargâhındaki dükkânlar: İnegöl köyü, Aydın sancağına bağlı Alaşehir kadılığında yer alır. Bu köyde hafta pazarı kurulur ve burada vakfa ait çok sayıda dükkân vardır. Bu pazarın pazar bacı, ihzariye ve ihtisap vergileri Kanuni Sultan Süleyman tarafından Lutfi Paşa'ya temlik edilmiştir. Dükkânlar hisar ile çevrilidir.

6-Kula bazargâhındaki dükkânlar: Kütahya sancağına bağlı Kula kazasındaki bu bazargâha aynı zamanda Şeyh Yemliha Bazarı da denilir. Burada vakfa ait 80 adet dükkân vardır.

7-Ulgamlu köy merkezinde dükkânlar: Saruhan'ın İli kazasına bağlı Ulgamlu köyü merkezinde vakfa ait 156 adet dükkân vardır.

8-Şamluca köyünde dükkânlar ve dükkân yerleri: Birgi kadılığına bağlı Şamluca köyünde 38 adet dükkân ile 3 adet dükkân yeri vakfa aittir.

9-Gebece Güre köyünde dükkânlar ve kapan: Birgi'ye bağlı Gebece Güre köyünde 33 adet dükkân ile bir adet kapan vakfındır.

10-Penbe Pazarında dükkânlar: Tire'de bulunan Penbe Pazarında vakfın 6 adet dükkânı vardır.

11-Tire'de dükkânlar: Bu dükkânlar Tire'de Kestane Pazarı ile Demirciler arasında bulunur. Sayıları belirtilmemiştir. Sadece 'bir bölük dükkân' olarak yazılmıştır.

12-Tire merkezde Uçbegi'de dükkân: Burada bir adet dükkân vakfındır.

13-Tire Demirciler dâhilinde 1 adet demirci dükkânı

14-Tire Aşağı Pazar'da Leys Çelebi Çeşmesi yakınında dükkânlar

- 15-Tire Çıra Pazarı’nda 3 adet dükkân ve 1 adet ambar
- 16-Tire Üzüm Pazarı’nda 3 adet dükkân
- 17-Tire Köhne Palanduzlar mevkiinde 9 adet dükkân
- 18-Tire Tahıl Pazarı’nda 6 adet dükkân
- 19-Tire Kuyumcular Çarşısı’nda 5 adet dükkân
- 20-Tire Urgancılar mevkiinde 1 ahır ve buna bitişik 11 adet harap dükkân.

f. Kasıllık:

Kasıllık, Batı Anadolu’da yabancı otluk anlamında kullanılmış bir sözcüktür. Gelir getirdiği için devlet tarafından vergilendirilmiştir. Vakfiyede, Lutfi Paşa vakfına ait Tire Uçbegi mevkiinde 10 dönüm kasıllık kaydedilmiştir.

g. Değirmen Ocağı:

Su gücüyle çalışan değirmenler, on altıncı yüzyılda, vakıflara gelir getiren önemli akarlar arasındadır. Bu tür değirmenlerin hem su kaynağı hem de suyolları koruma altına alınmıştır. Vakfiyede, Aydın’a bağlı Ekizdere ve Maden köyleri yakınında olan üç değirmen ocağından söz edilir:

- 1-Aydın Güzelhisar’a bağlı Ekizdere’de Ömer Çelebi Değirmeni denilen battal değirmen ocağı.
- 2- Aydın Güzelhisar’a bağlı Ekizdere köyüne yakın Alagöz köyü civarında 2 değirmen ocağı.
- 3-Aydın Güzelhisar’a bağlı Maden köyü yakınında Buğdayoğlu Değirmeni denilen 1 değirmen ocağı.

ğ. Emlak:

- 1-Leys Çelebi oğlu Pir Ahmed Çelebi’den satın alınan emlak.

h. Gümüş Para:

- 1- 729.000 nakit, cedit gümüş para (fıdda). Vakfa ait 729.000 gümüş para (fıdda). Vakfiyede bu gümüşün nasıl değerlendirildiği üzerine herhangi bir veri yoktur.

ı. Hanut:

Belgelerde hanutlar (çoğulu: havânit) dükkânlardan farklı bir ticari yapı olarak sunulur. Hanut, bir çeşit dükkânlara denilmektedir. Tire’de Demircilerde bir demirci hanutundan söz edilmesi ilginçtir. Tire merkezde Lutfi Paşa vakfına bağlı olan 28 adet hanuttan bahsedilmektedir. Tire Demirciler dâhilinde 1 adet demirci hanutu ile Tire’de 27 adet hanut²² bu vakfa aittir.

V-Vakfın Giderleri

En yüksek ücret müderrise ödenmiştir. Medresenin ilk kurulduğunda 50’li medreselerden olduğu, yani yüksek seviyeli bir medrese olduğu anlaşılmaktadır. Ancak zamanla önemini kaybettiği anlaşılmaktadır. Ocak 1760 (Cemaziyelula 1173) tarihli bir belgede Ömer Efendi isimli bir erkeğin bu medresede müderrislik yaptığı belgelenmektedir. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında medrese harap hale gelmiş; hatta talebe bulamamıştır. 1783 (1197) yılında Şeyh İdris isimli bir kişi müderris olarak tayin edilmiş ama günlüğü 25 akçaya düşürülmüştür. Bu durum, Tire’deki Lutfi Paşa medresesinin ilmi seviyesinin zamanla düştüğünü göstermektedir. Osmanlı Arşivi’nde bu görevlere atanan kişilerle ilgili çok sayıda atama belgesi mevcuttur.²³ Tevliyet kaymakamlığı görevi sonradan ihdas edilmiştir. Sebilsizlik görevi ise ücretsiz olarak yapılacaktır. Vakfın her yıl muhasebesi Dimetoka kadısı huzurunda görülecektir. Yılda 50.000 akça-

²² Dükkân anlamındadır.

²³ BOA, Ali Emiri, III. Mustafa, No. 9579, No. 9549, No. 21329. BOA, İbnülemin, Evkaf, 546.

nın da imaret için tahsis edildiği görülmektedir. Ancak imaret bir süre sonra lağvedilmiştir. Zira vakfiyede imarettten açıkça söz edilmez. Vakfiyede mutfak ve tabhâne sözcükleri geçer ki, bu kurumların imaret ile aynı müesseseler olmadığı anlaşılmaktadır. Dimetoka'daki camiin vakfından para alışverişi de yapılabilecekti. Mekke'ye hacca gidip gelen vakıf görevlileri Tire'ye uğrayacaklar, düzeltilmesini gerek gördükleri hususları nazır ve mütevelliyeye bildireceklerdi. Bazı Müslüman kadınlara bu vakıftan para ödendiği anlaşılmaktadır. Bunlar Lutfi Paşa'nın ailesine mensup kadınlardır. Ana ve dadıdır. Bunlar Nefise, Selvinaz, Gülferruh, Nazenin ve Tuti isimli Müslüman kadınlardır. Tuti'nin Atıke'nin dadısı olduğu belirtilmiştir. Muhasebe defterlerinden, kandil, hasır, zeytinyağı, suyolları ve harap hanların tamiri için para sarf edildiği anlaşılmaktadır. Kuşkusuz en önemli gider kalemi personele (ehl-i mürtezika) ödenen günlük ücretlerdir. Ekstradan masrafların da çıktığı görülüyor. 1849'da (1265) Tire'de bir deprem meydana gelmiş cami minaresinin alemi yıkılmıştır. Minare tamamen yıktırılmış ve yeniden yaptırılmıştır.²⁴

Tablo 1. Tire'de Lutfi Paşa vakfının giderleri

(Kaynak: Lutfi Paşa Vakfiyesi, TKGMA, Cedit Vakıflar, No. 19-2189/2227/ 19)

Kadrolar	Günlüğü	Şartlar
1 müderris	(akça olarak)	
1 mütevellî	50	Azatlî köle olmalı
2 kayyım	15	
1 imam	6	
1 kâtip	5	
1 nâzır	5	Azatlî köle olmalı
1 câbî	5	
1 cami hatibi	5	
1 muallim	4	Abdest almayı ve namaz kılmayı öğretmeli. İbadet durumunu anlatmalı. Kur'an ve ulûm-ı mütedâvileyi öğretmeli.
2 müezzin	4	
1 meremmetçi	3'er	
1 suyolcu	2	
1 ser-mahfil	2	
1 muarrif	1	
9 cüzhân	1	Liyakat esas alınmalı
10 danişmend	1'er	
1 ahırcı	1'er	
1 ferraş-ı kenif	1	
Toplam 37	1	
	138	

İdaresine gelince, vakfiyede belirtildiğine göre, Lutfi Paşa, vakfın idaresini evladına bırakmıştır. Ancak vakfiyede ailesiyle ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Abdullah, Zeyni, Nefise, Ahmed, Ümmühani, Mahmud, Selvinaz, Gülferruh, Fatma, Nazenin, Atıke ve Tuti gibi şahısların isimleri geçer. Ancak bunların aile ağacındaki yerleri belirtilmez.

24 BOA, EV. D. 14075

Sonuç

Osmanlı veziriazamı Lutfi Paşa, vakfa kazanç sağlayan akarların bir kısmını kendi parasıyla (helalinden) satın almıştır. Vakfiyede sahip olduğu paranın kaynağını açıkça belirtmemiştir. Ancak, bunların savaş ganimetleri, Venediklilerden aldığı paralar, sancakbeyi, beylerbeyi, vezir ve veziriazam gibi üst düzey görevlerde bulunurken elde ettiği kazançlar ile Kanuni Sultan Süleyman tarafından kendisine tahsis edilen devlete ait bazı vergi kalemleri olduğu anlaşılmaktadır. Bulgan ile İnegöl köylerinin pazar vergileri (baç, ihtisap ve ihzariye) Sultan Süleyman tarafından kendisine temlik edilmiştir. O da bunları mutat olduğu üzere sonradan vakfa çevirmiştir. Bu, o yıllarda yaygın bir uygulamaydı. 1522’de Rodos’un fethinden sonra, Lutfi Paşa’nın Rodos ile bağlantılı olarak Tire’yi önemli bir idari, dini, askeri, kültürel ve ticari merkez olarak güçlendirmek istediği anlaşılmaktadır. Lutfi Paşa’nın hayri bakımdan İstanbul’a fazlaca ilgi göstermemesi de hayli şaşırtıcıdır. O, Tire ile Dimetoka arasında irtibat sağlamaya çalışmıştır. Tire, onun Aydın sancakbeyi iken oturduğu merkez iken, Dimetoka, azledildikten sonra inzivaya çekildiği ve vefat ettiği yer olarak karşımıza çıkar.

Lutfi Paşa, mütevellinin her yıl Mekke’ye gitmesini, hacı olmasını ve dönüşte Tire’ye uğramasını şart koşturmuştur. Mütevellinin görevi, Tire’deki vakıf binaların fiziki durumunu her yıl kontrol etmek ve eğer varsa gerekli tamirata yaptırmaktır. Kuşkusuz suiistimalleri de önlemek mütevellinin görevleri arasındadır. Vakfiyede her bir vakıf akardan ne kadar gelir elde edildiği rakamsal olarak yazılmadığı için vakfın ekonomik değeri hakkında bir değerlendirme yapmak mümkün görünmemektedir. Ancak akarların çeşitliliği ve büyüklüğü göz önünde tutulacak olursa, Lutfi Paşa vakfının, 1530 yılına kadar mevcut olan vakıflar içinde en zengini olduğu anlaşılmaktadır. Tire’de Aydınoğullarından Hafsa Hatun, Osmanlıların ilk Tire beyi Yahşi Bey ve Vezir Ali Paşa’nın vakıfları ile Bademiye’deki Fatih Sultan Mehmet’in vezirlerinden Rum Mehmet Paşa’nın vakıflarıyla boy ölçülebilecek zenginlikte olduğu görülür.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

1.a. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, İ. EV. 45/21

BOA, HR. ID. 70/43

BOA, C.EV. 339/17211

BOA, İE. EV. 5/546

BOA, AE. SAMD, III, 186/18016

BOA, EV. D. 14075

166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/ 1530), Ankara, 1995, Devlet Arşivleri yayını.

1.b. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Lutfi Paşa Vakfiyesinin Suretleri, Defter No. 590, s. 215-222 ve 532-1/96, s.100ç

1.c. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakf-ı Cedid, No. 19-2189/2227/ 19

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Armağan, A. Munis (2015). Sadrazam Lutfi Paşa. Ödemiş.

Erdoğan, M. Akif (2016). Kanuni Sultan Süleyman Devri Aydın İli Evkaf Defteri. İzmir: Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi yayını.

Fayda, Mustafa (1992). "Cerib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, (VII), 704.

Gökbilgin, Tayyip (1997). "Lutfi Paşa". *İslam Ansiklopedisi*, (7). MEB. Eskişehir. 2. Basım. 96-101.

Imber, Colin H. (1986). "Lutfi Pasha". *EI*, vol. (5). Leiden, second edition. 837-38.

İpşirli, Mehmet (2003). "Lutfi Paşa", *TDVİA*, (27). İstanbul. 234-36.

Kılıç, Ümit (2009). "Sadrazam Lutfi Paşa'nın Tire Vakfı". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (XXIV/1), 53-79.

Köprülüzade, Fuad (1925). "Lutfi Paşa". *Türkiyat Mecmuası*, (1), 119-150.

Osmanlı Hanedan Ailesine Mensup Hanımların Vakıflarında Ramazan Ayına Yönelik Hizmetler*

Saadet Maydaer**

Öz

İslam Medeniyeti tarihi boyunca bir çeşit arınma ve maneviyatı yükseltme fırsatı olarak algılanmış olan Ramazan ayına Osmanlı Devleti'nde de özel bir önem atfedilmiştir. Bu ayda ihtiyaç sahipleri diğer zamanlardan daha fazla hatırlanmış, kimsenin aç ve açıkta kalmamasına özen gösterilmiştir. Camilerde bir araya gelenlerin sayısı artmış, ehil okuyucuların Kur'ân-ı Kerim tilaveti dinlenmiş, temcid gibi bazı özel uygulama ve duaların icrası geleneğimizde yer bulmuştur.

Toplumun her kesimine ve her alanına yönelik icraatları olduğu bilinen vakıfların pek çoğu dini günlere bilhassa da Ramazan ayına mahsus bazı uygulamalara sahiptiler. Bunlardan bir kısmı oruç tutan Müslümanların oruçlarını açmaları için iftariyelik hazırlanmasını sağlamaya çalışırken, bazıları ise Ramazan ayının camilerde coşkulu bir şekilde yaşanmasına katkıda bulunuyorlardı. Büyük ölçekli vakıflar tesis ederek saygın konumlarıyla toplumda öncü rolü üstlenen saraya mensup hanımlar, vakıflarıyla bu ayın maneviyatını arttırmaya ve dinî açıdan daha bereketli geçmesini sağlamaya gayret gösteriyorlardı.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Saraylı Kadınlar, Osmanlı Hanedan Ailesi, Ramazan, Kadın Vakıf kurucuları.

Services in the Month of Ramadan provided by the Waqfs of Ottoman Dynasty Women

Abstract

The month of Ramadan, which was perceived as a kind of purification and opportunity to raise spirituality throughout the history of Islamic Civilization, was also given special importance in the Ottoman Empire. In this month, the needy people were remembered more than any other time, and care was taken not to leave anyone hungry or exposed. The number of people gathered in mosques has increased, the recitation of the Holy Quran by competent reciters has been listened, and the performance of some special practices and prayers such as temcid has found a place in our tradition.

Most of the waqfs, which are known to have activities for all segments and aspects of the society, had some practices specific to religious days, especially Ramadan. Some of them were trying to prepare fast-breaking meals for fasting Muslims, while others contributed to the enthusiastic celebration of Ramadan in mosques. The women of the palace, who assumed the leading role in the society with their prestigious positions by establishing large-scale waqfs, were trying to increase the spirituality of this month and make it more religiously fruitful with their waqfs.

Keywords: waqf, women of the Ottoman Palace, Ottoman Royal Family, Ramadan, women waqf founders.

* DOI: 10.16971/vakiflar.989101

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Ağustos 2021 / August 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2021 / December 2021

** Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, Bursa-TÜRKİYE;
e-posta: msaadet@gmail.com; ORCID: 0000-0001-8222-7740

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Müslümanlarca ayrı bir önem atfedilen kandil günleri, Ramazan ayı ve dinî bayramlar oldukça coşkulu yaşanır ve hiç kimsenin bu özel günlerde sıkıntı içinde kalmamasına özen gösterilirdi. Toplumun her kesimine hitap eden vakıfların pek çoğunun da dinî günlere mahsus bazı uygulamaları bulunuyordu. Bunların bir kısmı mukabele okutulması gün boyu oruç tutup akşam namazına gelen Müslümanların iftarlarını açmaları için iftariyelik dağıtılması, fakirlere ve öğrencilere iftar verilmesi, Ramazan gecelerinde kandil yakılması, mahya asılması gibi bu ayın maneviyatını arttırmaya ve dinî açıdan daha bereketli geçmesini sağlamaya yönelik uygulamalardır (Ateş, 1982: 77, 78; Yedi yıldız, 1982: 3).

Ramazan ayında yetim çocukların giydirilmesi¹ veya et dağıtılması gibi özellikle fakir ve yetimlere yönelik birtakım faaliyetler de vakıflar eliyle yürütülüyordu. Bunlardan biri olan Ümmü Gülsüm binti Seyyid Ahmet Ağa, Rodosçuk'ta düzenlediği 15 Zilhicce 1204/14 Ağustos 1789 tarihli vakfiyesinde Ramazan ayında her gün 20'şer okka koyun eti satın alınarak vakıf görevlilerine ve fakir Müslümanlara dağıtılması isteğini dile getirmektedir. Aynı vâkife, Ramazan ayında fakir ve yetim çocukların bayrama yakın bir zamanda giydirilip hayır dualarının alınmasını da şart koşturmuştur (Ateş, 1982: 73-75).

Vakıfların Ramazan ayına özel uygulamaları, saraylı kadınların vakıfları özelinde incelendiğinde ise karşımıza Ramazan ayına yönelik sekiz ayrı hizmet alanı çıkmaktadır. Bunlara geçmeden önce "saraylı kadın" kavramına açıklık getirmek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde padişahların kızlarına "sultan", kız torunlarına ise "hanım sultan" unvanı verilmekteydi (Uzunçarşılı, 1988: 159-166). Fatih dönemine kadar padişahların anne, çocuk ve torunları için kullanılabilmiş olan "sultan" unvanı Fatih Kanunnamesiyle birlikte padişah ve şehzade kızları için resmî unvan haline gelmiştir (Karaca, 1997: 28).² Sultanların has veya paşmaklık adı verilen dirlikleri vardı. Bazıları bir mukataanın gelirinden kendilerine tahsis edilen bir maaş alırken, bir kısmına iltizam veya mâlikâne suretiyle mukataa veriliyordu. Sultanlara bazen hazineден maaş da ödenebiliyordu (Uzunçarşılı, 1988: 165-166). Buna göre 17. yüzyılda saraydaki sultanlar günlük 400 akçeden hesaplanmak üzere ayda 12.000 akçe maaş alıyorlardı (Karaca, 1997: 29). Sultanların gelirlerini idare ve tahsil için voyvoda adı verilen memurlar görevlendiriliyordu (Uzunçarşılı, 1988: 166).

Hanedana aidiyeti ifade eden "sultan" unvanı erkek hanedan mensupları söz konusu olduğunda isimden önce kullanılırken, kadınların isimlerinden sonra getirilmiştir. "Hanım sultan" ise daha ziyade padişah torunlarını ifade etmek üzere kullanılmış olmakla birlikte ilerleyen süreçte hem padişahın hem şehzadelerin kızlarının kızlarına "hanım sultan" denilebilmiştir. Hanım sultanlara belli usuller çerçevesinde maaş tahsis edilebiliyordu. 17. asırda sarayda ikamet eden hanım sultanlar günlük 150 akçeden hesaplanmak üzere ayda 4500 akçe, saray haricinde oturanlar ise günlük 30 akçeden ayda 900 akçe maaş almaktaydılar (Karaca, 1997: 28-29).

Osmanlı padişahlarının eşleri olan hanımlar için de haremdeki düzen dâhilinde kullanılan çeşitli unvanlar karşımıza çıkmaktadır. Bunlar da zaman içinde değişiklik göstermişlerdir. Padişahların eşleri için ilk

1 Örneğin Sultan II. Bayezid'in oğlu Sultan Abdullah'ın azadlısı Kemal Bey'in 5 Muharrem 945/4 Şubat 1538 tarihli vakfiyesinde Bursa'da Nakkaş Ali Mahallesi'nde bir mektep inşa edilmesi istenmiş ve bu mektepte öğrenim görececek 10 yetim çocuğun her biri için her yıl Ramazan Bayramı'nda 60 akçe tutarında giyecek alınması şart koşulmuştur. Vakfiyedeki bu şartın vakıf muhasebe kayıtlarından takip edilebildiği kadarıyla hayata geçirilmiş ve ilerleyen yıllarda da sürdürülmüştür. Yine XVI. yüzyılda Bursa'da yaşayan ve çeşitli vakıflarda bulunan Seyyid Hüseyin Erzincanî kurduğu mektepte öğrenim görececek 15 yetim çocuğun Ramazan ve Kurban bayramlarında dönemin şartlarına uygun şekilde giydirilmesini istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Maydaer (2009: 136-141; 2007: 295).

2 Fatih Kanunnamesi'ndeki kullanım için bk. Özcan (1980-81: 51).

devirlerde “hatun” unvanı kullanılıyordu (Akyıldız, 2001: 94). Orhan Gazi’nin hanımlarına Nilüfer Hatun, Asporça Hatun, Yıldırım Bayezid’in hanımına Devlet Hatun, Fatih’in hanımına Sitti Mükrime Hatun denilmesi bu kullanıma örnek olarak verilebilir. 18. yüzyıla kadar padişah eşlerine hatun dışında “Haseki”,³ “Sultan”⁴ ve nadiren de “Hanım”⁵ unvanları verilmekle birlikte genel olarak “kadın/kadın efendi” unvanı kullanılırdı (Uluçay, 2011: 92; Akyıldız, 2001: 95). III. Ahmed’den (Hükümdarlığı 1703-1730) itibaren ise “kadın” ve “kadınefendi” unvanı yaygınlık kazanmaya başladı. Bu dönemden sonra “sultan” kelimesi daha ziyade padişah kızlarını nitelemek için kullanıldı. Oğlu tahta geçen kadınefendiler ise “valide sultan” unvanıyla nitelendiriliyorlardı (Akyıldız, 2001: 95).

Saraydaki kadınların ve cariyelerin konumlarına göre maaşları vardı (Uzunçarşılı, 1988: 149). Hürrem Sultan son zamanlarında günde 2000 akçe maaş alırken, 1575’te tahta çıkan III. Murad, hasekisi Safiye Sultan’a günde 700 akçe maaş bağlatmıştı. Bununla birlikte erkek çocuk annesi olan bir padişah eşinin olağan maaşı günde 40 akçe civarındaydı (Peirce, 2002: 171-173). Kadın efendilerin her birine ayrıca kendilerine yetecek miktarda yiyecek, giyecek ve yakacak verilirdi (Uluçay, 2011: 110). Bunların dışında has yani paşmaklık sahibiydiler (Uzunçarşılı, 1988: 149). Osmanlı maliyesinde hanım ve valide sultanlara devlet tarafından bir arazinin gelirlerinin tahsis edilmesine “paşmaklık” adı veriliyordu (İpşirli, 2007: 186). XVI. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlılar’da bu adla ayrılmış topraklar bulunmamaktadır. Zira bu tarihlerden önce de padişahlar valide ve hanım sultanlara çeşitli arazileri mülk veya tımar olarak verebiliyorlardı. Ancak bunun için özel bir adlandırma yoluna gidilmiyordu (İpşirli, 2007: 186-187). Osmanlı toprak düzeninde geliri 100.000 akçeyi aşan tımarlara “has” adı veriliyordu (Üçok, 1944: 536). Hanedana mensup hanımlara tahsis edilen paşmaklıklar da haslar kapsamında değerlendiriliyordu (Orhonlu, Göyünç, 1997: 268). Tanzimattan sonra merkezî bir sistemle bütün hazineler birleştirilip Maliye Hazinesi idaresine geçirilmiş ve padişahın birkaç çiftliği dışında bütün gelir kaynakları buraya aktarılmıştır. Bu uygulama paşmaklık sahibi olanları da etkilemiş ve onlar da artık hazineden maaş almaya başlamışlardır (Terzi, 2018: 137; Uluçay, 2011: 111)

Padişah ailesinden olan saraylı hanımlar arasında en yüksek gelire sahip olanlar şüphesiz valide sultanlardır. “Valide Sultan” unvanını ilk kullanan Nurbanu Valide Sultan’a günlük 2000 akçe maaş bağlanmıştı (Akyıldız, 2012: 495; Şafak, 2017: 17; Peirce, 2002: 169). III. Mehmet’in (1595-1603) validesi Safiye Sultan (ö. 1605) ise günlük 3000 akçeye çıkartılan maaşıyla kendi dönemindeki tüm üst düzey devlet görevlilerinden daha fazla gelire sahip olmuştur.⁶

Valide Sultanların maaşlarının dışında kendilerine tahsis edilen paşmaklıklardan elde ettikleri gelirler de hayli yüksekti. Kösem Sultan’ın yıllık has geliri 20 milyon akçeden fazla iken, Turhan Sultan’ın yıllık has geliri 12 milyon akçe tutarındaydı (Akyıldız, 2012: 495). Kösem Sultan kadar etkin olamayan valide sultanların gelirleri de bir hayli yüksekti. Örneğin Handan Sultan’ın yıllık paşmaklık geliri 1.797.933 akçeyi bulabiliyordu (Peirce, 2002: 285). Bu kadar yüksek gelirlere sahip olan bu valide sultanlar ve padişah ailesinin diğer fertleri sahip oldukları maddî gücü genellikle büyük ölçekli vakıflar kurarak değerlendiriyorlardı.⁷

3 Hürrem Haseki Sultan. Haseki terimi belgelerde çok seyrek kullanılmıştır (Uluçay, 2011: 95).

4 Hafsa Sultan, Nurbanu Sultan, Mahfiruz Sultan.

5 Âkile Hanım. (II. Osman’ın hanımı Şeyhülislam Hocaşade Esad Efendi’nin Kızı)

6 Bu dönemde üst düzey resmî görevli olan Şeyhülislamın geliri günde 750 akçe, Rumeli ve Anadolu Kazaskerlerinin ise 572 ve 563 akçe civarındaydı (Peirce, 2002: 169).

7 Osmanlı padişah ailesine mensup kadınların yaptıkları hayır eserleri ve vakıflara dair örnekler için bk. Singer (2004); Terzi (2018: 187-247); Şafak (2017); Argıt (2014: 171-199); Sabırlı (2012; 2017); Pantık (2014); Zülfikar (1989); Yılmazörnek (2010); Çiçek (2018).

Cami, mektep, medrese, imaret vb. den oluşan büyük külliyeler, köprüler, hatta kaleler, sebiller, hamamlar, çarşılar inşa ettiriyorlar ve bunların hizmetlerinin devamı için önemli gelirler tahsis ediyorlardı. Kurdukları genellikle büyük ölçekli vakıflarda borçlu mahkûmların hapisten kurtarılmasından yetim çocukların giydirilmesine ya da fakir genç kızların çeyizlerinin hazırlanmasına kadar pek çok sosyal hizmetin de görülmesini sağlıyorlardı. Padişahların eşleri, kızları, kız kardeşleri ve anneleri olan bu hanımların kurdukları vakıfların bir kısmında ise İslam dininde önem atfedilen ve halkın muhayyilesinde ayrı bir yer tutan kandil, bayram geceleri ve bilhassa Ramazan ayına dair de birtakım özel şart ve istekler yer alıyordu. Padişah ailesi olan saraylı kadınların vakıflarında yer alan Ramazan ayına yönelik hizmetleri sekiz ayrı başlık altında tasnif etmek mümkündür.

1. Yemek Pişirilip Dağıtılması

Bir hayır hizmeti olarak karşımıza çıkan yemek pişirilip dağıtılması talebi Osmanlı'nın ilk vâkifesi olarak kabul edilen Asporça Hatun'un⁸ Ramazan 723/Eylül 1323 tarihli vakfiyesinde yerini almıştır.⁹ Buna göre yılda iki defa yemek dağıtılacaktır. Bunun için tayin edilen zaman, insanların küçüğüyle büyüğüyle bir arada olup, mutluluklarını paylaştıkları, yiyip içip hoşça vakit geçirdikleri Müslümanların iki bayramı olan Ramazan ve Kurban bayramlarıdır. Yemek pişirilip dağıtılacak kimseler için fazlaca açıklayıcı bir tanımlamaya gidilmemiş ve "fakirler" denilmekle yetinilmiştir. Bayramlarda hemen her evde mükellef sofraların hazırlandığı ve normal zamanlardan daha iyi yemeklerin yenildiği düşünülürse, Asporça Hatun maddi açıdan buna imkân bulamayanların da aynı şekilde leziz yiyeceklere kavuşmasını arzu etmiş olmalıdır.

Asporça Hatun'un bayramlarda başlattığı bu yemek yedirme geleneğini ondan sonra gelen Padişah ailesi mensubu hanımların bir kısmı imaretleriyle sürekli hale getirmişler ve bunlardan bazıları da Ramazan ayında verilen yemeklerin kalitesinin artırılmasını arzu etmişlerdir. Bunlardan biri olan Yavuz Sultan Selim'in güzelliğiyle meşhur başkadını, Kanuni'nin annesi Hafsa Sultan, Manisa'da cami, imaret, medrese, mektep ve hankâh yaptırmış ve Evasıt-ı Şaban 929/29 Haziran 1523 tarihli vakfiyesinde Ramazan ayına ayrı bir önem atfederek, "Ramazan-ı Şerîf'in her gecesinde ve yalnız dâne ve zerde denilen iki ta'âmın pişirilmesini ve Ramazan-ı Şerîf'in Cum'a ve Kadir gecelerinde mezbûr iki ta'âmla berâber zirbaç ta'âmının dahi pişirilmesini ve mezbûr leyâl-i şerîfede koyun etinin mezbûr vilâyetin okkası ile on altı okka olmasını" istemiştir.¹⁰

Özel günlerin ve normal günlerde özel kişilerin yiyeceği olarak İstanbul'dan Manisa'ya, Bosna'dan Kuds'e tüm Osmanlı topraklarındaki imaretlerde ikram edilen dane yemeği, 15. yy. Osmanlı mutfağını bize anlatan Muhammed b Mahmud Şirvani'nin ifade ettiğine göre aslında dane-i pirinç, dane-i kabûniyye ve dane-i nergisiyye olmak üzere üç farklı versiyonu bulunan bir yemektir (Şirvanî, 2005: 286). Dane-i pirinç kavurulmuş et, kuyruk yağı ve çeşitli baharatlarla yapılan bir tür pirinç pilavı¹¹ iken, dane-i kabûniyye; taze koyun eti, kimyon, tarçın, karabiber, soğan, pirinç, nohut ve kayısı ile hazırlanan bir tür pirinçli, baharatlı et yemeği idi. Dane-i nergisiyye ise koyun eti, havuç, nohut ve soğan kavurmasının üzerine pirinç ilavesiyle yapılan bir yemektir (Şirvanî, 2005: 286, 124, 231).

8 Asporça Hatun Orhan Gazi'nin Rum asıllı eşidir. Kayınpederi Osman Gazi'nin kendisine hediye ettiği arazileri Ramazan 723/ tarihli vakfiyesinde bağışladığını bildirmiştir.

9 Asporça Hatun Vakfiyesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Arapça Yazmalar, nu: 4469; Vakıflar Genel Müdürlüğü, D. 590, 207/181. Vakfiyenin tıpkıbasımı ve tercümesi için bk. Sevim-Öcalan (2010: 15-23); Öcalan-Sevim-Yavaş (2013: 24-29).

10 VGMA, D. 576, 31/15.

11 O günlerde pirinç büyük oranda ithal edilen bir ürün olduğundan, ancak büyük kentlerde ve Anadolu'da üretilebildiği nadir bölgelerde ulaşılabilen bir tahıldır. Pirinç Osmanlı kent kültüründe yeni sayılabilecek bir yiyecek türüydü. Osmanlı toplumunda alışıldık olan ve herkesin rahatlıkla pişirebildiği ve yiyebildiği pirinç değil, bulgur aşı/pilavıydı (Yerasimos, 2011: 140).

Hafsa Sultan hem besleyiciliği yüksek hem de lezzetli ve biraz da masraflı bu yemeklerin Ramazan boyunca her gün yapılmasını isteyerek, oruç tutan Müslümanların iftarlarını lezzetli ve doyurucu bir yemekle açmalarını sağlamakta ve böylece onların hayır duasını almayı ummaktadır. Ramazan ayı içindeki Cuma ve Kadir gecelerine ise daha fazla hürmet göstermekte ve bunun bir nişanesi olarak sözü edilen gecelerde dane ve zerdeye ilaveten zirbaç adlı yemeğin de pişirilmesini arzu etmektedir. Zirbaç, Şirvani'nin tarifine göre yine koyun eti, bal, tarçın, nohut, badem ve safranla yapılan bir yemektir (Şirvanî, 2005: 355).

Kanuni'nin annesinin ardından eşi Hürrem Sultan da imaretler inşa ettirmiş ve ücretsiz yemek dağıtımını sağlamıştır. Hürrem Sultan'ın İstanbul'daki Haseki İmaretini için düzenlediği vakfiyesinde Ramazan ve diğer özel günlerde "dane-i pirinç" verilmesi istenmekte ve içine konulacak malzemeler ayrıntılı bir şekilde dile getirilmektedir.¹²

Zirbaç imaretlerde daneye göre daha az sıklıkta pişirilirdi. Hafsa Sultan zirbaçın sadece Ramazan ayında Cuma günleri ve bir de Kadir Gecesi ikram edilmesini isterken Hürrem Sultan, Haseki İmaretinde Ramazan'da danenin yanında dönüşümlü olarak pişirilmesini şart koşmuştur. Buna göre dane Ramazan boyunca Haseki İmaretinde her gün yapılacak, yanında birinci gün zerde, ikinci gün, zirbaç, üçüncü gün ekşili aş verilecek ve bu durum münavebeli bir şekilde sürdürülecektir.¹³ Hürrem Sultan'ın Kudüs ve Medine'deki imaretlerinde ise zirbaç yemeğinden bahsedilmemekte ve Ramazan boyunca her akşam dane ve zerde ikram edilmesi istenmektedir (Kartal, 2012: 321).¹⁴

Mihrimah Sultan Üsküdar'daki imaretinde Ramazan'da her gece dane, zerde, zirbaç ve çorba-i turş yani ekşili aş/çorba verilmesini arzu etmektedir (Zülfikar, 1989: 56). 1582'de Üsküdar'da Atik Valide Sultan Külliyesi'ni tesis eden Nurbanu Valide Sultan da Ramazan'da dane, zerde ve zirbacın her gün çıkarılmasını arzu etmiştir (Pantık, 2014: 111). Mihrişah Sultan ve Gülnuş Emetullah Sultan'ın Ramazan'daki iftar menüsü ise dane ve zereden oluşmaktadır.¹⁵

Görüldüğü üzere padişah ailesi olan hanımların kurdukları imaretlerde Ramazan ayındaki iftar menüleri tıpkı diğer büyük imaretlerdeki gibi dane ile zerde ve zaman zaman da zirbaçtan oluşmakta, bu hususta Kanuni'nin çok sevdiği eşi Hürrem Sultan'ın Haseki imaretiyle, sevgili kızı Mihrimah Sultan'ın Üsküdar'daki imaretleri menüye ekşili aş ilave ederek ayrılmaktadırlar. Hürrem Sultan vakfiyesinde ekşili aş için alınması istenen malzemeler; kara üzüm, kırmızı üzüm, erik, zerdali, incir, nane ve pestil olarak sıralanmıştır. Mihrimah Sultan imaretindeki ekşili aş/çorba-i turşta ise bunlara pirinç, nohut ve bademin de ilave edildiği görülür (Zülfikar, 1989: 56).

İmaretlerde sıradan günlerde tatlı ikramı geleneği bulunmuyordu. Oysa özel günlerde ve Ramazan boyunca zerde adı verilen safran, pirinç, su ve balla pişirilen bir tatlı tüm misafirlere ikram edilirdi.¹⁶ Böylece Ramazan ayında tüm gün aç kalarak oruç ibadetini yerine getiren insanların gün boyunca kaybettikleri kaloriyi hem lezzetli hem de besleyici bir menüyü tüketerek geri kazanmaları sağlanıyordu.

12 Vakfiyede ifade edildiği şekliyle "dane-i pirinç" pirinç, tereyağı, nohut ve soğandan yapılan bir pilavdır. (VGMA, 608/2, 222, 177). Hürrem Sultan'ın beş asıl vakfiyesi vardır. Bunlardan Recep 947/Kasım 1552 ve Muharrem 958/Ocak 1551 tarihileri İstanbul'daki Haseki Sultan Külliyesi'ne ait olup, diğer üçü Kudüs'teki külliyesine dairdir. Hürrem Sultan'ın vakfiyeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kartal, 2012: 118-119.

13 VGMA, D. 608/2, 222, 177. (958/1551 tarihli Haseki Vakfiyesi) Vakfiyenin Türkçe tercümesi için bk. Kartal (2012: 529-548).

14 VGMA, D. 608/2, 235, 178.

15 VGMA, D. 608/2, 235, 178. VGMA, D. 1452, K. 177, s. 131a-132a. Mihrişah Sultan Vakfiyesi ve Zeylleri için bk. Kala-Akarçesme (2019). VGMA, D. 1640, 27/6, s. 33. Gülnuş Emetullah Sultan'ın ilgili vakfiyesinin aslı için bk. Akbulut (2003: 167-176). Aynı vakfiyenin transkripsiyonu için bk. Özgüleş (2013: 558-574).

16 Zerde ile ilgili en eski kayıt 15. yüzyılda Fatih İmaretine dair bir kayıta geçmektedir (Ünsal, 2011: 265).

2. Soğuk Su ve Bal Şerbeti Dağıtılması

Hz. Peygamber'in sadaka-i cariyeye kapsamında su ihtiyacının giderilmesini sık sık teşvik etmiş olmasının da sâikiyle Müslümanlar İslam medeniyeti tarihi boyunca su dağıtım ve suyu yapıyı gibi suyla ilgili vakıflarda bulunmaya büyük önem vermişlerdir. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretin ardından Hz. Osman'dan satın alarak ücretsiz su dağıtımını istediği Rûme Kuyusu ile başlayan bu gelenek "sebil" ve "çeşme" lerde oldukça estetik ve fonksiyonel hale bürünmüştür. Mihrimah Sultan'ın Rüstem Paşa Türbesi yakınlarındaki çeşmesinde de bu geleneğin bir devamı niteliğinde gelip geçen susuzlara su dağıtılması istenmiş, yazın sıcak günlerde ise birer yük kar, sıcağın en şiddetli olduğu Temmuz ve Ağustos aylarında ise her gün 2,5 yük karla dağıtılan suyun soğutulması arzu edilmiştir. Şüphesiz su dağıtım hizmeti Ramazan ayında da devam edecek, ancak gündüzleri insanlar oruçlu olduğu için bu hizmet geceye tahvil edilecektir. İşte Ramazan ayı yaz sıcaklarına denk geldiğinde her gece dağıtılan su birer denk karla soğutulmuş soğuk su içmek isteyen Müslümanlara dağıtılacaktı (Zülfikar, 1989: 53). Böylece kar ve buzun elde edilmesinin oldukça zahmetli ve pahalı olduğu bir dönemde adeta lüks kabul edilen soğuk suyun her isteyene ücretsiz bir şekilde verilmesiyle tüm gün sıcakta oruç tutan Müslümanların serinletilmesine çalışılmıştır.¹⁷

Ramazan ayında sudan başka içeceklerin de dağıtımının yapılabildiği görülmektedir. Hatice Turhan Sultan bu hususta farklı bir uygulamaya imza atarak, Ramazan gecelerinde Eminönü'nde inşa ettirdiği Yeni Camii'nin üç kapısında teravih namazından çıkan Müslümanlara ikişer şerbetçinin bal şerbeti dağıtımını arzu etmiştir. Bu şerbetin yapılabilmesi için bedeli ne olursa olsun Atina balı satın alınmalı ve her gece 33'er vukiyyesinden yapılan şerbet dağıtılmalıdır. Mihrimah Sultan'daki incelik Turhan Sultan'da da görülmekte ve eğer Ramazan yaz aylarına denk gelmişse sebilhaneye tayin olunan kar cami kapılarında dağıtılan şerbete konularak, teravihte enerji harcamış Müslümanların serin bir şerbetle içlerinin serinletilmesine çalışılmaktadır.

3. İftariyelik Verilmesi

Ramazan ayını diğer aylardan farklı kılan en temel özelliği şüphesiz bu ayda Müslümanların oruç tutmasıdır. Tüm günü oruçlu olarak geçiren Müslümanlar akşam ezanı okunduğunda bir lokma yiyecek veya suyla orucunu açacaktır. Kültürümüzde "iftariyelik" adı verilen ve orucu açmak için tüketilen yiyecekler özellikle iftar vakti evin dışında olanlar açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle daha ziyade akşam namazını kılmak üzere camiye gelenlere veya tekkelerde meskûn dervişlere yönelik olmak üzere iftariyelik alınması için vakıfta bulunulduğu görülmektedir.¹⁸

Pertevniyal Valide Sultan¹⁹ da kurduğu vakıflarında iftariyelik dağıtımını için hatırı sayılır bir bütçe ayırmıştır. Vakfiyelerinde İstanbul'daki altı farklı tekkede Ramazan'da iftariyelik alınıp dağıtılması için yıllık toplam 6500 kuruşluk bir harcama yapılması öngörülmüştür. Buna göre Fındıklı'daki Keşfi Cafer Tekkesi'ne derviş ve fakirlere dağıtılmak üzere 1000 kuruş, Eyüp'te bulunan Kaşgarî Abdullah Efendi Dergâhı'na 1000 kuruş, Kadirga Limanı civarında yer alan Şehid Mehmed Paşa Dergâhı'na 500 kuruş, Unkapanı Kapısı içinde Balmumcu Ahmed Efendi Zaviyesi'ne 500 kuruş, Galata'da Kasımpaşa Mevlevihanesi'ne 200 kuruş, Yahya Efendi Tekkesi'ne ise önce 1272/1855'de düzenlenen vakfiyede 600 kuruş ayrılması talebi dile getirilmiş, 1280/1863'de ise buraya 2400 kuruş ilave edilmesi istenmiştir (Yıldız, 2016: 39, 47, 48,

17 VGMA, D. 744, 112/29.

18 Bunlardan biri olan Sıtkı Efendizade Ahmet Raşit Efendi, Ramazan ayında İstanbul'da Fatih Sultan Mehmed Camii'ne akşam namazı kılmak üzere gelen Müslümanlardan her birine birer hurma verilmesini arzu ettiğini 19 Şaban 1247/11 Ocak 1831 tarihli vakfiyesinde dile getirmiştir (Ateş, 1982: 78).

19 II. Mahmud'un II. İkbali iken Abdülaziz'i doğurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Uluçay (2001: 124-126).

49, 52, 53; Seyhun, 2019: 57, 58). Vakfa ilişkin muhasebe kayıtları incelendiğinde Pertevniyal Sultan'ın vakfiyelerinde öngörülen bu iftariyelik ücretlerinin uygulamaya geçirildiği görülmektedir (Demir, 2019: 35, 53, 54, 55, 87, 102, 103, 118, 119, 120).

4. Camilerde Ramazan'ın Manevî Hazzını Arttırmaya Yönelik Uygulamalar

İslam medeniyetinde camilerde Kur'ân-ı Kerim okunmasına yönelik vakıfların varlığı ilk dönemlerden itibaren bilinmektedir.²⁰ Osmanlı toplumunda da sâir zamanlarda camide Kur'ân okunması için çok sayıda vakıf kurulmuştur. Ramazan ayında ise hem diğer zamanlara oranla daha fazla Kur'ân okunmakta hem de okuyanların mahareti daha bir ön plana çıkmaktadır. Padişah ailesi mensubu hanımlar da tesis ettikleri vakıflarında Ramazan ayında Kur'ân-ı Kerim okunmasıyla ilgili özel bazı isteklerde bulunabilmişlerdir. Bunlardan biri olan Mihrişah Sultan Ramazan'da camilerin güzel sesli kâri'lerin okudukları Kur'ân-ı Kerim'le şenlenmesini de arzu etmektedir. Bunun için teravîh arasında aşır-hanların aşır, ihlas-hanların ihlas Sûresi okumalarını talep etmektedir. Ayrıca Ramazan'da sahurdan sonra minarelerden okunan bir tür dua olan temcidin²¹ okunması için de bir temcidhan görevlendirilmesini istemektedir.²² Temcid okunması zamanla önemli bir gelenek haline almış, hatta temcidin okunması esnasında insanlar minarelerin altında toplanıp temcid hakkında kendi aralarında yorum ve değerlendirmelerde bulunmaya başlamışlardı (Çiçek, 2018: 85).

5. Kandil ve Mahyalarla Camilerin Aydınlatılması

Bir sıvı yağ haznesinin içinde bulunan fitilin yanmasıyla elde edilen aydınlatma aleti olarak tasvir edilen kandil eski çağlardan itibaren kullanılmıştır (Bozkurt, 2001: 299). Mescidlerde aydınlatma amacıyla kandil kullanımının geçmişi ise Hz. Peygamber dönemine kadar uzanmaktadır ve ilk defa Temim ed-Dari'nin eliyle Mescid-i Nebevî kandille aydınlatılmış ve bu durum Peygamber efendimizin övgüsüne mazhar olmuştur (İbnü'l-Esir, 1994: 428; Köksal, 1981: 130). Dolayısıyla onun izinden giderek mescidleri aydınlatmak isteyen Müslümanlar İslam tarihi boyunca var olmuşlar ve kurdukları vakıflarla bunu kurumsallaştırmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde gelenek minarelerdeki kandillerin Ramazan geceleri yakılıp, bayram gecesi söndürülmesiydi. III. Ahmed'in emriyle bayram geceleri de kandiller yakılmaya devam edildi (Bezci, 2018: 103). Kandiller Ramazan hilalinin görüldüğünün ilanı için de kullanılabilirlerdi. Ramazan'ın ilanı Süleymaniye Camii'nin kandilcilerine mahyacıbaşı tarafından haber verilir, diğer minareler de oradan göreyerek kandillerini yakarlardı. Bekçiler davullarla mahalle aralarında dolaşarak ertesi gün sahura kalkılacağını herkese duyururlardı. Ramazan yaklaşınca camilerin kayyımları kandilleri temizler, yakılmaya hazır hale getirirlerdi. Küçük ibriklere konan zeytinyağı azar azar kandillere dökülür ve yakılabilmeleri için de meşale kullanılırdı (Bezci, 2018: s. 103, 104).

İslam dünyasında kandil kullanımının Mescid-i Nebevî'de uygulanmaya başlamasının ardından yaygınlaştığı görülmektedir. Hz. Ömer halifeliği esnasında Mescid-i Haram'ın sahasını genişletmiş ve ihata duvarı üzerine kandiller koydurmuştur. Diğer mescidlerin de aynı şekilde kandillerle aydınlatılmasını

20 Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik tarafından inşa ettirilen Şam'daki Emeviye Camii ilerleyen yıllarda hem ilim hem de kıraat meclisleri açısından verimli bir ortam sağlamıştı. Camide biri sabah diğeri ikindi namazından sonra olmak üzere iki büyük kıraat halkası kuruluyordu. Sabah sub' denilen kıraat halkasında Kur'ân'ın yedide biri okunur ve haftada bir hatim indirilirdi. İkinci namazından sonra ise daha ziyade çocukların ve henüz iyi Kur'ân okuyamayanların katıldığı ve Kevser suresinden Kur'ân'ın sonuna kadar okunduğu Kevseriyye denilen bir halka oluşturuldu. Camide Kur'ân okuyan 600 civarındaki cüzhanın vazifelerini yerine getirip getirmediği vakıf görevlilerince kontrol edilirdi (Özel, 1995: 111).

21 Temcid; sabaha karşı minarelerde belli makamlarda okunan dua.

22 VGMA, D. 1452, K. 177, s. 144b; VGMA, D. 1453, K. 176, s. 24a.

istemiştir. Ramazan ayında buraları dolaşan Hz. Ali, Hz. Ömer için “Mescidlerimizi aydınlattığı gibi Allah da onun kabrini aydınlatсын” diye duada bulunmuştur (Bozkurt, 2001: 300). İşte belki de bu duaya mazhar olabilmek için İslam tarihi boyunca mescidlerin aydınlatılmasına Müslümanların büyük bir gayret gösterdiklerini söyleyebiliriz. Bu minvalden olmak üzere sahip oldukları mal varlıklarını vakıflar tesis ederek değerlendiren ve sevap kazanabilme ümidinde olan padişah ailesinin fertleri olan hanımlar da kurdukları vakıflarda çoğunlukla kendilerinin inşa ettirdikleri camilerin kandillerle aydınlatılmasını istemişlerdir. Bunlardan ilki de Osmanlı Devleti’nin bilinen ilk vâkifesi diyebileceğimiz Asporça Hatun’dur. O, üç aylardaki mübarek gecelerde balmumundan kandillerin yakılmasını isteyerek diğer hanımların da bu hususta öncüsü olmuştur.²³ Ondan sonraki saray mensubu hanımlar, kandillerle cami ve diğer inşa ettikleri binalarda aydınlatma yapılması için belli bir meblağı ayırmakta ve bu amaçla revgan-ı zeyt yani zeytinyağı alınması talebini dile getirmektedirler. Teravihlerin kılındığı ve şüphesiz gecelerin diğer zamanlara göre çok daha coşkulu yaşandığı Ramazan ayında camilerde yakılan kandillerin sayısı genellikle arttırılmaktadır. Örneğin Kanuni’nin çok sevdiği kızı Mihrimah Sultan, Ramazan ayı boyunca her gece Üsküdar’da inşa ettirdiği camisinin minaresi için 6 vukiyye, Edirne’deki camisi içinse 3 vukiyye revgan-ı zeyt alınmasını istemektedir (Zülfikar, 1989: 45). III. Murad’ın kızı Ayşe Sultan da 1011/1603 tarihli vakfiyesinde Ramazan ayında İstanbul Kasımpaşa’daki Şeyh Emin Efendi Camii’nin Minaresinde mütevellinin görüşü dahilinde “âdet-i marûfe ve kâide-i me’lûfe” ile kandiller yakılmasını arzu ettiğini dile getirmektedir. Bunun için gerekli kandil, revgan ve onu yakacak kişiye yeterli miktarda para verilsin.” şeklinde kandil yakılması isteğini dile getirmektedir.²⁴ I. İbrahim’in hasekisi ve IV. Mehmed’in annesi olan Hatice Turhan Sultan ise, 1663 tarihli vakfiyesinde gerek Eminönü’nde inşasını tamamlattığı Yeni Camii, gerekse Çanakkale’de yaptırdığı kalelerin içindeki camilerde ve minarelerinde özellikle Ramazan-ı Şerifde yeterli miktarda kandil yakılmasını, bunun için gerekli olan revgan-ı zeyt ile uygun miktarda zincir ve kazayağı alınmasını istemektedir. Ramazan’da minarelerin kandillerini yakmak üzere istihdam olunan kimselere ise yılda 4000 akçe ücret ödenmesini kararlaştırmıştır.²⁵

Avcı Mehmed diye bilinen padişah IV. Mehmed’in hanımı ve II. Mustafa’nın annesi olup 20 yıl valide sultanlık yapan Gülnuş Emetullah Sultan da camileri aydınlatanlar kervanına katılmış ve Ramazan’da ve diğer mübarek gecelerde camideki sirac²⁶ tabaklarının arttırılmasını ve kubbenin etrafında kandiller yakılmasını ve bunları yakmakla görevli kişiye de günde 5 akçe ödenmesini istemiştir.²⁷

III. Selim’in annesi olarak valide sultanlık yapan hayırseverliğiyle meşhur Mihrişah Sultan bu hususta kendinden önceki valide sultanların izinden gitmiş ve 1209/1795 tarihli vakfiyesinde Ramazan’da kandillerin yakılması için sair günlerden daha fazla revgan-ı zeyt alınması talebini dile getirmiştir.²⁸

Kandiller camilerin aydınlatılmasında fonksiyonel bir işleve sahiptir ve dolayısıyla Ramazan’da özellikle teravih nedeniyle artan aydınlatma ihtiyacını karşılamaktadır. İki minare arasına gerilen iplerin üzerindeki kandillerin çeşitli şekillerde konumlandırılmasıyla elde edilen resim ve yazı figürlerinden oluşan mahya ise aydınlatma ihtiyacının karşılanmasının yanı sıra görsel bir şölene dönüşmektedir. Bu haliyle bir Osmanlı icadı olan ve seyyahların ifadelerine göre 16. yüzyıldan itibaren varlığından haberdar olunan ancak kesin olarak ne zamandan beri kullanıldığı bilinmeyen mahya adeta Ramazan’ın bir sembolü olarak algılanmaktadır (Bozkurt, 2003: 396-398).

23 VGMA, D. 590, 207/181.

24 VGMA, D. 1431, K. 98, 1/1.

25 VGMA, D. 744, 112/29.

26 Sirac aydınlatma amacıyla kullanılır (Şemseddin Sami, 1996: 713).

27 VGMA, D. 1640, 27/6, s. 39.

28 VGMA, D. 1452, K. 177, s. 151a, 151b.

1722'den itibaren yaygınlaşmaya başlayan mahyaların İstanbul'un iplerin gerilebilmesi için iki minareye duyulan ihtiyacın da etkisiyle özellikle selatîn camilerinde kurulduğu bilinmektedir. (Bozkurt, 2003: 397). Padişah ailesine mensup hanımlardan bu uygulamaya yönelik vakıf kuran Pertevniyal Valide Sultan, 1289/1872 tarihli vakfiyesinde sanatında mahir, kâmil bir üstadın mahyacı olarak tayin edilmesini arzu etmiştir. Ücreti ise aylık 20, yıllık 500 kuruş olacaktır (Yıldız, 2016: 65, 68; Seyhun, 2019: 36).

6. İksa/Giydirme

Ramazan'da fakirlerin, yetimlerin giydirilmesi padişah ailesine mensup hanımların bir diğer hayır hizmeti olarak kayıtlara geçmiştir. Hürrem Sultan 1551 tarihli Haseki Vakfiyesi'nde İstanbul'da vakfettiği mektepte okuyan, Kur'ân-ı Kerim öğrenen 10 öksüz çocuğun Ramazan Bayramı'nda giydirilmesini istemektedir. Bu yapılırken halk arasında adet olduğu üzere çocuklara uygun elbiselerin seçilmesini arzu etmekte, ayrıntı vermemektedir.²⁹

Hatice Turhan Sultan ise yine mektepde Kur'ân okuyan çocukların giydirilmesi yönünde vakıfta bulunmakta ve bunun için alınacakların neler olduğunu da tafsilatlı bir şekilde dile getirmektedir. Buna göre her biri için birer kapama, don, gömlek, takke, kuşak, mest ve pabuç alınmalıdır. Turhan Sultan bu giyeceklerin sadece mektep çocuklarına değil, onları okutan hoca, halife ve mekteple ilgilenen kayyıma da alınmasını istemektedir. Hepsini için ayırdığı bütçe ise toplam 25.000 akçedir.³⁰

Benzer bir uygulama Pertevniyal Valide Sultan vakfiyesinde de görülür. Pertevniyal Valide Sultan, eşi II. Mahmud'a izafeten "Mahmudiye Mektebi" ismiyle alt katını sıbyan mektebi, üst katını ise rüştiye olarak tasarladığı eğitim kurumunda³¹ öğrenim gören tüm öğrencilere Ramazan öncesinde elbise almaları için her birine 150 kuruş olmak üzere toplam 22.500 kuruş ayrılmasını istemiştir (Yıldız, 2016: 70).³²

7. Miskinlere (Cüzzamlılara) Yardım

İnsanlığın belli dönemlerde uğraşmak zorunda kaldıkları salgın hastalıklardan biri de cüzzam olmuştur. Tüm dünyada yüzlerce yıl tesirini gösteren ve bulaşıcı olduğu için hemen tüm toplumlarda tecrit edilmeye çalışılan cüzzamlılara³³ karşı Osmanlılar da benzer bir tutumu biraz daha müşfik bir tarzda sergilemişlerdir. Topluma hastalığı yaymalarının önlemek amacıyla şehrin yerleşim yerlerinden uzak mekânlarda kurulan ve "Miskinler Tekkesi" adı verilen yerlerde barınmaları sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk "Miskinhane" II. Murad (1421-1451) döneminde Edirne'de açılmıştır (Dikeçligil, 2015: 77). İstanbul'da cüzzam hastalarına yönelik "Miskinler Tekkesi'ni" ise 1514'de Yavuz Sultan Selim Üsküdar'da inşa ettirmiştir (Yıldırım, 2005: 186).

O dönemde cüzzam için bir tedavi uygulanmadığından hastalandığı tespit edilen kişi ölü kabul edilip, malı miras sayılır ve tekkeye getirilirdi (Yıldırım, 2005: 185, 186). Buradaki insanlar için halk ve vakıflar çeşitli yardımlarda bulunuyorlardı. Anlaşıldığı kadarıyla Hatice Turhan Sultan da onları unutmamış ve Ramazan ayında bazı ihtiyaçlarının karşılanmasını talep etmişti. Zira vakfiyesinde her yıl Ramazan ayı başlangıcında Üsküdar'da kendilerine tahsis edilmiş mahalde kalan miskinlere piring, revgan ve odun alınması için 12.000 akçe sarfedilmesini arzu ettiğini dile getirmiştir.³⁴

29 VGMA, 608/2, 222, 177.

30 VGMA, D. 744, 112/29.

31 Günümüzde Pertevniyal Lisesi olarak eğitim vermektedir. Bkz. Seyhun, 2019: 116; Çiçek, 2018: 56.

32 Bayramlarda ödenen elbise parası ve yakacak yardım bedellerinin 1930'lara kadar ödendiği bildirilmektedir (Çiçek, 2018: 57).

33 Avrupa'da yaklaşık 700 yıl etkili olduğu bilinen cüzzama karşı farklı kültürlerde geliştirilen tutumlar için bk. Nikiforuk (2013: 65).

34 VGMA, D. 744, 112/29.

8. Baklava Akçesi

Sahip oldukları mal varlıklarını vakfeden insanlar vakıf hizmetlerinin düzgün bir şekilde yürütebilmesini bir parça da o vakfın personeline borçludurlar. Bunun farkında olan ve vakıf personelinin motive etmek isteyen bazı vâkıfeler özel geceler, bayram ve Ramazan gibi yılın belli dönemlerinde onlara verdikleri bazı hediye veya ikramiyelerle gönüllerini hoş tutmaya çalışmışlardır. Bunlardan biri olan Kösem Mahpeyker Sultan³⁵ Ramazanlarda vakıf görevlilerine “Baklava akçesi” adı altında bir çeşit ikramiye verilmesini öngörmüştür. Buna göre vakıf personelinin bir kısmı 200'er, diğer bir kısmı ise 100'er akçe baklava akçesi olarak alacaklardır. İkiyüzer akçe alacak görevliler; İmam, odalarda kalan talebeye talim yaptıran muhaddis, şeyhü'l-kurra olarak belirlenmiştir. Yüzer akçe alacaklar ise; vaiz, hatip, devirhanlar, ser-mahfel, naathan, muarriye, mektep hocası, halifesi, 4 müezzin, kayyım, ferraş ve çerağidir.³⁶ Benzer bir uygulama Pertevniyal Valide Sultan'ın Ramazan ayında mektep çalışanlarına verdiği ekstra ücretlerde de görülmektedir (Çiçek, 2018: 91; Yıldız, 2016: 59).

Sonuç

Ramazan İslam tarihi boyunca bir çeşit arınma ve maneviyatı yükseltme ayı olarak algılanmıştır. Osmanlı Devleti'nde de Ramazan ayı coşkulu bir şekilde yaşanmış, camiler her zamankinden daha fazla ibadetin yapıldığı, ehil kâri'ler tarafından Kur'ân-ı Kerim'in okunduğu, geleneğimizde yer bulmuş olan temcid vb. özel uygulama ve duaların icra edildiği mekânlar haline gelmiştir.

Bu ayda ihtiyaç sahipleri diğer zamanlardan daha fazla hatırlanmış, kimsenin aç ve açıkta kalmamasına özel gösterilmiştir. Böyle bir sosyal ortamın yaşandığı esnada aynı toplumun öncü konumunda bulunması beklenen Osmanlı hanedan mensubu hanımlar da tesis ettikleri vakıflarında Ramazan ayına özel bir önem ve değer atfetmişlerdir. Bunlardan bazıları oruç tutan Müslümanların oruçlarını açmaları için iftariyelik hazırlanmak üzere külliyetli miktarlar tahsis ederken, diğer bir kısmı da kurdukları imaretlerinde her daim verilen yemeğin miktar ve kalitesinin artırılmasını sağlamışlardır. Yine sıcak yaz Ramazanlarında soğuk sularla serinlemelerini arzu etmişlerdir.

Bazı saray mensubu hanımlar ise çocukların Ramazan'ın bereketini küçük yaştan algılamalarını sağlamak ve özellikle de yetimleri sevindirmek üzere Ramazan'da onlara elbise alınmasını istemişlerdir. Vakfın düzgün bir şekilde işletilebilmesinin vakıf çalışanlarının gayretinden geçtiğinin farkında olarak baklava akçesi ya da başka adlarla vakıf mensuplarına teşvik için verecekleri ikramiyeleri bereketine uygun düşecek şekilde Ramazan ayında dağıtmışlardır.

Sonuç olarak Ramazan ayının toplumun her kesimine sirayet eden coşku ve bereketine hanedan mensubu hanımlar da kurdukları vakıflarda yaptıkları düzenlemelerle destek vermişler ve bu hususta topluma örnek olmuşlardır.

35 IV. Murad ve Sultan İbrahim'in annesi.

36 VGMA, D. 1642, 22/3.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Arapça Yazmalar, nu: 4469.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), D. 1431, K. 98, 1/1; VGMA, D. 1452, K. 177, s. 131a-132a.;VGMA, D. 1452, K. 177, s. 144b.;VGMA, D. 1452, K. 177, s. 151a, 151b; VGMA, D. 1453, K. 176, s. 24a; VGMA, D. 1640, 27/6, s. 33; VGMA, D. 1640, 27/6, s. 39; VGMA, D. 1642, 22/3; VGMA, D. 576, 31/15; VGMA, D. 590, 207/181; VGMA, D. 590, 207/181; VGMA, D. 608/2, 222, 177; VGMA, D. 608/2, 235, 178; VGMA, D. 744, 112/29.

2. Araştırma ve İncelemeler

Akbulut, Müşfika (2003). Üsküdar Yeni Camii ve Külliyesi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Akyıldız, Ali (2001). "Kadınefendi". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (24), 94-96.

_____ (2012). "Valide Sultan". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (42), 494-499.

Argıt, Betül İpşirli (2014). *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Ateş, İbrahim, (1982). "Hayrî ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, (15), 55-88.

Bezci, Gül, (2018). Osmanlı Toplumunda Ramazan Kültürü, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Bozkurt, Nebi (2001) "Kandil". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (24), 299-300.

_____ (2003) "Mahya". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (27), 396-398.

Çiçek, İlknur, (2018). Pertevniyal Valide Sultan'ın Hayatı, Hayır İşleri ve Aksaray'daki Külliyesi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Demir, Yasemin (2019). Muhasebe Defterlerine Göre (1279-1289/1862-1872) Pertevniyal Valide Sultan Vakfı. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Dikeçligil, Özlem (2015). Osmanlı İmparatorluğunda Miskinler: Üsküdar Miskinler Tekkesi'nin Sosyal ve İktisadi Etkileri. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

İbnü'l-Esir (1994). *Üsdü'l-gabe fi Marifeti's-sahabe*. C.I, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye.

İpşirli, Mehmet, (2007). "Paşmaklık". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (34), 186-187.

Kala, Eyüp Sabri-İdris Akarçeşme (2019). *Mihrişah Sultan Vakfı*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Karaca, Filiz (1997). "Hanım Sultan". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (16), 28-29.

Kartal, Şehri (2012). Haseki Hürrem Sultan Yapıları. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Köksal, Asım (1981). *İslam Tarihi*. C. I-XI. İstanbul: Şamil Yayınevi.

Maydaer, Saadet (2007). "Seyyid Hüseyin Erzincani Vakfı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (16/2), 287-308.

_____ (2009). *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt: Hisar*. Bursa: Emin Yay.

Nikiforuk, Andrew (2013). Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi. İstanbul: İletişim yay.

Orhonlu, Cengiz ve Nejat Göyünç (1997). "Has". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (16), 268-270.

Öcalan, Hasan Basri, Sezai Sevim ve Doğan Yavaş (2013). Bursa Vakfiyeleri I. İstanbul: Bursa Büyükşehir Belediyesi yay.

Özcan, Abdülkadir. (1980-81). "Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (33), 7-56.

- Özel, Ahmet (1995). "Emeviyye Camii"(Sosyal Hayattaki Yeri). *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (11), 108-111.
- Özgüleş, Muzaffer (2013). Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Pantık, Ramazan (2014). Atik Valide Sultan Külliyesi (1686-1727). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Peirce, Leslie P. (2002). *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğunda Hükümlerlik ve Kadınlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Sabırlı, Tijen (2012). Vakfiyesi ve Muhasebe Kayıtları Işığında Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- _____ (2017). Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı'nın Sosyal ve Ekonomik Açardan İncelenmesi 1582-1826. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Sevim, Sezai ve Hasan Basri Öcalan (2010). *Osmanlı Kuruluş Dönemi Bursa Vakfiyeleri*. İstanbul: Bursa Osmangazi Belediyesi yay.
- Seyhun, Oğuleke (2019). Pertevniyal Valide Sultan'ın Vakıfları ve Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Singer, Amy (2004). *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaret*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Şafak, Nurdan (2017). Hayırsever Bir Osmanlı Valide Sultanı: Hatice Turhan Sultan ve Vakfiyesi. İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yay.
- Şemseddin Sami, (1996). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı yay.
- Şirvanî, Muhammed b. Mahmud (2005). 15. Yy. Osmanlı Mutfağı. yay. haz. Mustafa Argunşah-Müjgan Çakır, İstanbul: Gökkuşbu yay.
- Terzi, Arzu (2018). Bezmialem Valide Sultan. İstanbul: Bezmialem Vakıf Üniversitesi Yay.
- Uluçay, M. Çağatay (2001). *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara: TTK yay.
- _____ (2011). *Harem*. İstanbul: Ötüken yay.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*. Ankara: TTK yay.
- Üçok, Coşkun (1944). "Osmanlı Devlet Teşkilatında Tımarlar". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (1/4), 525-551.
- Ünsal, Gizem, (2011). Ramazan'da Söylenen Mani Fasıllarını İçeren Eserlerin Folklorik Bakımdan Değerlendirilmesi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Yediyıldız, Bahaeddin (1982). "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, (14), 1-27.
- Yerasimos, Marianna, (2011). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Yemek Kültürü*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yıldırım, Nuran (2005). "Miskinler Tekkesi". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (30), 185-186.
- Yıldız, Emine (2016). Pertevniyal Valide Sultan Vakıflarının Sosyal ve Ekonomik Yönleri. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Yılmazörnek, Bekir (2010). Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Zülfikar, F. Cangüzel (1989). Mihrimah Sultan'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Bulunan Vakfiyelerinin Değerlendirilmesi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Bâbüssaâde Ağası Yakub Ağa ve Kastamonu'daki Külliyesi*

Alaattin Dolu**

Öz

Bu çalışma Kastamonu'da Yavuz Sultan Selim'in hocası Halîmî Çelebi tarafından inşa edilen caminin 1547 yılında Kilercibaşı Yakub Ağa tarafından tamirinden sonra tanzim edilen vakfiyeyi ve bu vakfın gelir kaynaklarını konu edinmektedir. Topkapı Sarayı'nda Bâbüssaâde ağalığına kadar yükselerek Kanuni Sultan Süleyman'ın en yakınlarından birisi olan Yakub Ağa padişahın son seferi olan Sigetvar'da onunla aynı zamanda vefat etmiştir. Buna binaen onun Kilercibaşılık vazifesinden Bâbüssaâde ağalığına giden kariyer yolu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Kastamonu'da vakıf kurmasına yönelik amacı da bu minvalde değerlendirilmiştir. Saraydaki görevleri sırasında sahip olduğu mülkleri de bu görevlerine binaen ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: vakıf, Kastamonu, Halîmî Çelebi, Yakub Ağa, Kanuni Sultan Süleyman, Muhasebe Defterleri, medrese, cami.

Chief White Eunuch Yakub Agha and his Waqf Complex in Kastamonu

Abstract

The mosque which was built in Kastamonu by Yavuz Sultan Selim's tutor Halîmî Çelebi was later repaired by Yakub Ağa in 1547. This study deals with the arrangements in the new endowment deed after the repair and the income sources. Yakub Ağa, who was one of the persons closest to Suleiman the Magnificent in Topkapi Palace and rose to the post of Chief White Eunuch, passed away at the same time as him in Szigetvar, the last war of the sultan. Based on this, this paper attempts to clarify his career path from the position of Chief Kilerci to Chief White Eunuch and evaluates his motives for establishing a waqf in Kastamonu within this context. The properties he gained during his duties in the palace were also evaluated based on these duties.

Keywords: waqf, Kastamonu, Halîmî Çelebi, Yakub Agha, Suleiman the Magnificent, Account Books, madrasas, mosque.

* DOI: 10.16971/vakiflar.952218

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Haziran 2021 / June 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2021 / December 2021

** Dr. Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi; Kastamonu-TÜRKİYE;

e-posta: alaattind@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-6258-8335

Çalışmayı okuyarak görüşlerde bulunan Prof. Dr. Cevdet Yakupoğlu ve Doç. Dr. Sibel Kavaklı Kundakçı'ya teşekkür ederim.

Giriş

Türkler tarafından fethedilen yerleri iskâna açmak ve bu iskânın sürekliliğini sağlamak gayesiyle insanların sosyal ve dini ihtiyaçlarını karşılamak için farklı müesseseler tesis edilmiştir. 13. yüzyılın başlarında Çobanoğulları tarafından fethedilen Kastamonu'da mescit, cami ve medrese gibi eserler inşa edilerek şehrin gelişimi kale merkez alınarak gerçekleştirilmiştir. Böylece gerek idareciler gerekse şehrin ileri gelenleri eliyle inşa edilen sosyal ve dini müesseseler sayesinde Kastamonu'da yerleşik hayata geçiş hızlanmış ve bölge Türk-İslam yurdu haline gelmeye başlamıştır (Kankal, 2004: 17-27; Yakupoğlu, 2009: 467-482). Bu bağlamda oluşan mahalleler de vakıf eserlerin etrafında gelişmiştir. Candaroğulları döneminde ise şehri doğu batı yönünde ikiye ayıran Karaçomak deresinin doğu kısmına doğru iskân faaliyetleri hız kazanmıştır. İsfendiyar Bey tarafından burada yaptırılan külliye ile yeni bir mahalle teşekkül etmiştir. İsfendiyar Bey döneminde iskâna açılan bölgelerden birisi kalenin batısında kalan Musa Fakih Mescidi merkez alınarak tasarlanmıştır. Candaroğulları dönemi ulemasından olan Musa Fakih'in inşa ettiği bu mescidin bulunduğu mahalle Osmanlı döneminde de iskân yerlerinden birisi olmuştur (Kankal, 2004: 22-24). Candaroğlu beylerinden İsmail Bey döneminde (1443-1461) şehir sakinlerinin günlük ihtiyaçlarının giderileceği pek çok sosyal müessese tesis edilerek Kastamonu şehrinin gelişimine katkı yapılmıştır. Bununla beraber Çobanoğulları ve Candaroğulları pek çok âlimi himaye ederek şehrin ilim merkezi haline gelmesini sağlamıştır (Yakupoğlu, 2009: 516-523). Osmanlı öncesinde Kastamonu'nun sosyal ve ekonomik yönden gelişimine dair Yakupoğlu'nun¹ çalışması şehirde ve köylerde vakıflar eliyle tesis edilmiş pek çok sosyal ve dini müessesenin varlığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı döneminde şehrin ihtiyaçlarına binaen bunlara yenileri eklenmiştir. Bu hayrattan birisi Yavuz Sultan Selim'in hocası Halîmî Çelebi'nin inşa ettirdiği camidir. Bu cami daha sonra Yakub Ağa tarafından yenilenmiş ve bu hayrata birçok akar tahsis edilmiştir. Halîmî Çelebi ilk eğitimini Kastamonu'da aldıktan sonra Alaeddin Arabî Efendi'ye² intisap etmiş akabinde Zeyniyye³ şeyhi Hacı Halife'nin hizmetinde bulunmuştur. Arap memleketlerinde ve İran'da bulunduktan sonra Şehzade Selim'in daveti üzerine Trabzon'a giderek ona imam olmuştur. Burada Şehzade Süleyman'ın eğitimiyle ilgilenmiştir. Yavuz Sultan Selim'e hâcelik yapan Halîmî Çelebi padişahın yanından ayrılmamıştır. Halîmî Çelebi, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi'ne de katılmış dönüş yolunda Şam'da rahatsızlanarak vefat etmiştir (Abdülkadiroğlu, 1997: 343-344). İlaveten Halîmî Çelebi bölge vakıflarının düzenlenmesi hususunda görev almıştır (Yakupoğlu, 2010: 32, 180). Kastamonu'daki hamamının kitabesine göre inşasında Yavuz Sultan Selim'in teşvikleri olmuştur (Çifçi, 2018: 390). Kuşkusuz Osmanlı tarihinde padişahların teşvik etmesiyle vakıf kuran pek çok devlet erkânı bulunmaktadır. Zira Osmanlı Devleti fethettiği coğrafyalardaki idaresi süresince hâkimiyetini pekiştirirken bu durum ilgili yerin ihtiyaçlarına göre şekillenmekteydi. Bazı bölgelerde önceki devletler tarafından inşa edilen vakıflar muhafaza edilerek idamesi sağlanırken bazı yerlerde yeni vakıflar tesis edilerek devletin ahaliyle irtibatı sağlanmıştır. Bu irtibat bazen devlet erkânının girişimlerine konu olurken bazen doğrudan hanedan mensupları eliyle kurulmuştur. Bu anlamda vakıf kurmanın pek çok amacı olmakla birlikte vakıf kurucuları vakfiyelerinde çoğunlukla ruhani kazanç ve sosyal kültürel hizmetlerin devamının sağlanarak toplumun yararını gözetmeyi dile getirmektedir (Singer, 2012: 139, 145).

1 Yakupoğlu çalışmasında cami, mescid, medrese, türbe ve zaviyeler ile akarlarının geniş bir listesini sunmaktadır.

2 Halep'te doğan Arabî buradan Edirne'ye gitmiştir. Edirne'de Molla Gürani'den ders almıştır. 1495'te Şeyhülislam olmuştur (İpşirli, 1989: 319).

3 15. yüzyılda Zeynüddin el-Hâfi tarafından Herat'ta kurulmuş olup Sühreverdiyye tarikatının koludur (Öngören, 2013: 367).

Halîmî Çelebi'nin Kastamonu'da inşa ettiği cami kısa sürede harap duruma gelmiştir. Vefatından sonra Küre kadısı Sinan Efendi nezaretinde görülen 1518 tarihli muhasebesine göre camide büyük çaplı bir yenileme faaliyeti gerçekleşmiştir. Buna göre caminin revakları, mihrabı, mahfeli, minaresi, cami ve mektebhâne pencereleri, mektebhâne, minare ve harem kapıları ve döşemeleri ile duvarlar ve şadırvan tamir görmüştür. Su alan kubbeleri ve kubbe döşemeleri yenilenmiştir. Bu yenileme işlemleri için yapı ustaları ve işçiler dâhil olmak üzere toplam 284658 akçe tahsis edilmiştir. (TS.MA.e. 420/39). İmaretin mutfağının faal olduğunun anlaşıldığı muhasebe defterine göre caminin bulunduğu yerde yoksul kimseler ile gelip geçenlerin barındığı ve fakir hastaların iyileşme sürecini tamamladığı bir yer olan (Pakalın, 1993: 369) tavhâne (tabhâne) bulunmaktaydı (TS.MA.e. 420/39). Bu inşaat faaliyetinden sonra yenileme çalışmalarının sonraki yıllarda devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Küre'de bulunan bakır madeninden 1521 tarihinde caminin inşaatı için bakır temin edilmiştir. Bakırın teslim edilmesi gereken inşaatın cinsi imaret olarak yer almaktadır (TS.MA.e. 639-37). 1514 tarihinde hamamın tamiri gerçekleşirken (TS.MA.d.10679) 1551 tarihli bir belge Halîmî Çelebi'nin Kastamonu'daki hamamını mülk olarak zikretmektedir. Derviş Mahmud tarafından işletilen hamamın vakif yerine mülk olarak anılması dikkat çekicidir (TS.MA.e. 911-29). Buradan anlaşıldığı üzere hamam Halîmî Çelebi Camii'nin akarı olmamış veyahut vakfiye tanzim edilmişse de sonradan değişiklik yapılmıştır. Halîmî Çelebi'nin zevcesi Rukiye Hatun'un (Rukiye Hatun bint Kadı Necmi) 1547'de caminin tamir edilmesi hususuna yönelik bir davası olmadığına yönelik ikrarı da caminin harap durumunu ortaya koymaktadır (TS.MA.e. 1040-17). Kankal'ın tespitlerine göre tahrir defterlerinde 1480 ve 1530 tarihlerinde (Kankal, 2004: 313) zikredilmeyen bu cami Yakub Ağa tarafından yeniden inşa edilmiştir. Bu bağlamda Yakub Ağa caminin vakfiyesini teşekkül ettirmiştir. Aşağıda tartışılacağı üzere külliye imaretinde çevre sakinlerine yemek de sunulmaktaydı. Ancak söz konusu imaretin vakfiye ve ilgili muhasebe defterlerinde zikredilmemesi de ilginçtir. Buna karşın Yakub Ağa'nın vefatından sonra teşkil edilen muhallefatında Kastamonu'da bulunan kazgan, dükkânlar, hamam, bozahane ve başhanesini imaretine vakfettiği belirtilmektedir. Bu da vakfiyesiyle uyumlu olup burada ifade edilen imaret kelimesinin külliye atfen kullanıldığı anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla vefatından önce Bâbüssaâde ağası olan, Kanuni Sultan Süleyman döneminde önce kilercibaşılık daha sonra hazine reisliği yapan Yakub Ağa camiyi tamir ettirerek külliye haline gelmesini sağlamıştır.

Yakub Ağa'nın Kastamonu ile olan ilişkisine dair kaynaklarda bilgi yer almamakla birlikte onun bu şehre olan ilgisini tesis ettiği külliye ilk banisi olan Halîmî Çelebi ile açıklamak mümkündür. Kitabesine göre hamamın yapımında Yavuz Sultan Selim'in desteğini alan Halîmî Çelebi'nin inşa ettiği camiyeye verdiği önem Kanuni Sultan Süleyman tarafından biliniyor olmalıydı. Zira Yavuz Sultan Selim'in hocası olan Halîmî Çelebi, çocukluğunda Kanuni Sultan Süleyman'ın eğitimiyle ilgilenmiştir (Abdülkadiroğlu, 1997: 343). Bu bağlamda Kanuni Sultan Süleyman Halîmî Çelebi'nin Kastamonu'daki camisinin inşasını Yakub Ağa'dan istemiş olmalıdır. Yukarıda ifade edildiği üzere Osmanlı padişahları, saray erkânı ile hanedan mensuplarını toplumsal ihtiyaçlara binaen çeşitli vakıf eserler inşa etmelerini teşvik etmekteydi.

Yakub Ağa Külliyesi Kastamonu'daki Osmanlı dönemi eserleri içinde şehirdeki konumu ve yapıları itibarıyla dikkat çekmektedir. Sıbyan mektebi, medrese, imaret ve camiden müteşekkil yapıları bulunmaktadır. Şehrin batı yakasında kaleye yakın konumdaki külliye günümüzde Hepkebirler Mahallesi Kefeli yokuşunda bulunmakta ve halk nezdinde Ağa İmareti olarak bilinmektedir. Yakub Ağa'nın harap vaziyetteki camiyi yeniden ihya ederek akarlar tahsis etmesinden sonra vakıf yüzyıllar içinde kuşkusuz

farklı değişimlere sahne olmuştur. Mehmed Behçet⁴ Kastamonu'da bulunan tarihî eserlerle ilgili telif ettiği çalışmasında külliyei 1922'de bakımsız olarak tanımlamakta ve bu tamiratlara dair örnekler vermektedir (Mehmed Behçet, 1341: 91-97).

Bu çalışmanın amacı Kastamonu'da 16. yüzyılda tesis edilen Yakub Ağa Vakfı'nı, vakfiyesi ve muhasebe defterlerinden yola çıkarak tahlil etmektir. Öncelikle hakkında fazla bilgi bulunmayan Yakub Ağa, emlak ve evkafından yola çıkarak tanınmaya çalışılmıştır. Akabinde vakfın muhasebe defterlerinden elde edilen bilgiler ışığında mali durumu incelenmiştir.

1. Kilercibaşılıktan Bâbüssaâde Ağalığına: Yakub Ağa'nın Emlak ve Evkafı

Vakfiyesinde ve Sigetvar seferinde (1566) kapı ağası olarak zikredilen Yakub Ağa bu görevinden önce sarayda hazine reisliği ve kilercibaşılık görevlerini ifa etmiştir. Ayrıca onun emlak ve evkafı da kendisinin bu görevlerine dair ipuçları vermektedir. Kastamonu'daki camide bulunan kitabelerde kilercibaşılık ile hazine reisliği görevlerine dair bilgi bulunmaktadır. Şamdanlarda⁵ kilercibaşı olarak zikredilirken cami kitabesinde hazine reisi olarak anılmaktadır. Şamdanların ve kapının üstündeki kitabenin tarihinin aynı olması (1547-1548) Yakub Ağa'nın kilercibaşılık görevinden zikredilen tarihte hazine reisliğine yükseldiğine işaret etmektedir. Yine 1547'de Halîmî Çelebi'nin kızı Sitti Hatun'dan satın aldığı emlak satış hüccetinde de kilercibaşı olarak zikredilmektedir (TS.MA.e. 1051-50). 1554 yılında Larend'e aldığı arazilere dair hüccette hazine reisi olarak anılırken (TS.MA.e. 1078-12) 1562 tarihli bir satış hüccetinde kapı ağası olarak görülmektedir (TS.MA.e. 1240-14). Bu durumda Yakub Ağa kilercibaşılık görevinden sonra hazine reisliğine akabinde kapı ağalığına terfi etmiştir. Bu ise söz konusu görevler arasındaki hiyerarşiye uygundur. Burada Yakub Ağa'nın vefatına kadar olan dönemde Kanuni Sultan Süleyman ile olan ünsiyetini anlamak ve dünyasını anlamlandırmak için sarayda icra ettiği vazifelere yakından bakacağız. İlaveten bu görevler esnasında ilişkisi olduğu mekân ve nesnelere yola çıkarak onu anlamaya çalışacağız.

Osmanlı Devleti'nde Topkapı Sarayı'nda Enderun'da padişahın yemeklerini servis ederek sahanları değiştiren kişi kilercibaşısıdır (Uzunçarşılı, 2014a: 297, 301). Kilercibaşı Enderun'da hem kiler odasının hem de mutfak personelinin amiri idi. Bu dairelerin personel ihtiyaçları, personelin terakkileri ve terfileri onun arzıyla gerçekleşmekteydi (Bilgin, 2004: 24, 36). Sarayın iâşesi için gelen erzak ve mallar Enderun ve Bîrun kilerlerinde muhafaza edilmekteydi. Kilercibaşının yönetimindeki Enderun kilerinde iç mutfak ile Enderun halkının ihtiyacı bulunmaktaydı. Kilercibaşı bu mutfak araç gereçlerinin de muhafızıydı. Değerli sofrakımları, kilerdeki içecekler, yiyecekler, ilaç olarak kullanılan iksirler, şuruplar, yağlar, balmumu, merhemler kilercibaşının nezaretindeydi (Necipoglu, 2007: 103-104; Tavernier, 2007: 120; Bilgin, 2004: 66). Kilerciler malların temin edilmesi hususundaki organizasyonu yaparak İstanbul'dan veya taşradan gelen malların kontrolünü yaparak iâşenin teminini sağlamaktaydılar (Bilgin, 2004: 66). 1566'da kilercilerin yevmiyesi 4 ila 21 akçe arasındaydı (Bilgin, 2004: 46). Kilercibaşı ak ağalardan veya iç oğlanlarından olup kiler koğuşunda 16. yüzyıl sonlarında 30 kişi bulunmaktaydı. 16. yüzyılın sonlarında kilercibaşının yevmiyesi ise 50 akçe idi. Yıllık olarak kapı ağası ve hazinedar başı ile aynı maaşı almaktaydı. Kilercibaşı sarayda terfi ederse hazinedar başı olurdu. Taşraya çıkarsa beylerbeylik verilir (Uzunçarşılı, 2014a: 301-302). Hazinedar başı ise Enderun hazinesinde bulunan hil'at hazinesinden (taşra hazinesi)

4 Mehmed Behçet'in bu çalışması Musa S. Cihangir (1998) tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır. Sadeleştirmeden kaynaklanan problemlerden dolayı burada metnin orijinalinden istifade edilmiştir. Bk. *Mehmet Behçet, Kastamonu Âsâr-ı Kâdimesi. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341.*

5 Bilici 1991 yılında camide mihrabın sağ ve sol taraflarında bulunan şamdanlar üzerindeki kitabeyi alıntılımıştır (Bilici, 1991: 34). Bu şamdanlar günümüzde camide ve ilgili müzelerde yer almamaktadır.

sorumluydu. Her daim padişahın yanında bulunan hazinedarbaşı, padişah Cuma namazına gittiğinde secde edeceği yeri temizlerdi. 16. yüzyıl sonlarında yevmiyesi 60 akçe olan hazinedarbaşı aynı zamanda sarayın ehl-i hireflerinden sorumluydu. Hazinedarbaşı terfi ettiği takdirde ak ağalardan olmasına binaen Bâbüssaâde ağası olmaktadır (Uzunçarşılı, 2014a: 306). Yakub Ağa'nın saraydaki görevleri bu hiyerarşi üzere olmuş, Hasan Ağa'nın vefatıyla Bâbüssaâde ağalığına yükselmiştir (Mehmed Süreyya, 2003: 1677, 1729). Bu vazifede iken Sigetvar seferinde vefat etmiştir (Selânîkî Mustafa Efendi, 1999: 38-39; Arslantürk ve Börekçi, 2012: 97a-100a /194-197).

Harem, Enderun ve Bîrun olarak teşkilatlanmış Osmanlı sarayında Harem ağaları ile Enderun'daki Bâbüssaâde ağaları hadımlardan oluşmaktaydı. Bu ağalar ak ve kara ağalar olarak ikiye ayrılmıştı (Altındağ, 1994: 1; Uzunçarşılı, 2014a: 15, 23). Bâbüssaâde, sarayın ikinci avlusundan üçüncü avluya geçişi sağlayan, Osmanlı padişahlarının ikamet ettiği Enderun-ı Hümâyun'a girişin ve padişahların tahta çıkış ve diğer törenlerin yapıldığı yerdirdi. Bu kapının ağalarına Bâbüssaâde ağası veya kapı ağası denilmekteydi (Uzunçarşılı, 2014a: 339-340). Bâbüssaâde ağaları Balkanlar, Macaristan ve Kafkasya'dan getirilen kölelerdi (Hathaway, 2014: 22-23). Ak hadım ağaların derece olarak üstün olduğu sarayda bu ağalar sultanın ve ailesinin kişisel hizmetlerinin görüldüğü Harem-i Hümâyun'dan da sorumlu idi. 1586-1587 tarihlerinden itibaren Harem-i Hümâyun'dan sorumlu olan Dârüssaâde ağalığı ile Bâbüssaâde ağalığı ayrılmış ve Dârüssaâde ağaları üstün duruma gelmiştir (Uzunçarşılı, 2014a: 339-340).

Sarayda padişaha yaklaşabilen dört hadımağa vardı. Bunlar hasodabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı ve sarayağasıydı. Padişahın yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının giderilmesini sağlayan kilercibaşının onunla iletişime geçecek kadar vakti olduğu anlaşılıyor (Tavernier, 2007: 26, 119). Netice itibarıyla Yakub Ağa da bu ak ağalardan birisiydi ve kilercibaşılık vazifesinden sonra, önce hazinedarbaşı sonra da kapı ağalığına kadar yükselmiştir. Bu bağlamda eriştiği Bâbüssaâde ağalığı görevi, Kanuni Sultan Süleyman ile Hürrem Sultan'ın sofralarına hizmet ederken onlarla olan ünsiyetine ve kariyer yoluna dair bir ipucu sunmaktadır. İlaveten onun Kastamonu ilgisine dair meseleyi de bu iletişim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Halîmî Çelebi'ye olan saygısı ile açıklamak mümkündür. Diğer taraftan Osmanlı öncesinde Kastamonu ve Sinop'un Kefe ile olan ticari bağlantıları bu bölgede Kefe'ye nispet edilen mahalle ve sokak isimlerinin verilmesini sağlamıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın Kefe'de sancakbeyliği döneminde Yakub Ağa'yı tanımış olma ihtimali olmakla birlikte Yakub Ağa'nın Kefe ile olan ticari ilişkileri ve Karadeniz yoluyla Kastamonu-Sinop-Kırım arasındaki devam eden ticari faaliyetler onun Kastamonu ilgisine yönelik başka bir ipucu olabilir. Zira Kefe, saraya yağ naklinin yapıldığı limanlar arasında yer almaktaydı (Bilgin, 2004: 243). 1593-1595 tarihlerinde Yakub Ağa ile müsemma Çaşnigirbaşının Kefe'yle ticari faaliyetleri için adamlarından Ferhad Ağa'yı göndermiş olduğunu görmekteyiz (A.DVNSMHM.d.72-198). Kilerci odası mensuplarının zamanla bu bölgeyle kişisel ticarete girdiği anlaşılmaktadır. Külliye'nin bulunduğu mahallenin yakınındaki Akmesid'in 1487 ve 1530 tahrirlerinde mahalle ismi olarak yer alması (Kankal, 2004: 62) ve külliye'nin bulunduğu sokağın Kefeli olarak tesmiye edilmesi bölge ile olan ticaretine (Yakupoğlu, 2009: 353) ve oradan Kastamonu'ya iskân yapıldığına yönelik bir emaredir. Ancak Kefeli yokuşunun ne zamandır bu isimle anıldığı bilinmemektedir.⁶

Padişaha yaklaşabilen dört hadımağadan birisi olan Yakub Ağa'nın Kanuni Sultan Süleyman ile ilişkisi hayatı boyunca sarayda ona yakın olmaktan ibaret değildi. Her ikisi de Sigetvar seferinde vefat etmişti. Feridun Ahmed Bey'in Sigetvar seferi öncesi ve sonrası olayları telif ettiği eserine göre Sigetvar'ın

⁶ Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nde görevli Erdal Arslan halk arasında Yakub Ağa'nın Kefeli olduğuna yönelik bir söylentiye zikretmektedir. Bu tevatür caminin girişinde asılı levhada cami görevlileri tarafından "bilgi" olarak sunulmuştur.

fethinden önce Sokullu Mehmed Paşa Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünü ordudan gizlemek için çaba sarf etmekteydi. 20-21 Safer 974 (6-7 Eylül 1566) tarihinde vefat eden Kanuni Sultan Süleyman'ın naaşı bir tabutun içinde tahtının altında Sigetvar kalesi alınincaya kadar gizlenmişti (Arslantürk ve Börekçi, 2012: 45b /140). Bu sefere katılan Yakub Ağa orada hastalanmış, Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatından sonra hastalığının da etkisiyle kederinden vefat etmiştir (Selânikî Mustafa Efendi, 1999: 38-39). Ancak Feridun Ahmed Bey'de hikâye edilen olaylar onun vefatının Kanuni Sultan Süleyman'ın vefat haberinin gizlenmesi için bir araç olduğu yönündedir. Sokullu Mehmed Paşa Sigetvar'ın fethinden sonra kale içinde Kanuni Sultan Süleyman adına bir cami inşa ettirmek istemiştir. Caminin içinde yapılacak minber için Ösek Kalesi hazinesinde bulunan taht getirilmiştir. Minberin imal edileceği zamanda ise Yakub Ağa vefat etmiştir. Bunun üzerine Sokullu Mehmed Paşa, Yakub Ağa'nın vefat haberinin ve naaşının taşınması için gerekli tabutun minber yapımında kullanılan tahttan artanlardan yapılması gerektiği hususunu ordu arasında yayılmasını sağlamıştır. Yakub Ağa için yapılması emredilen tabut Sigetvar kalesinin fethedilmesi ve yeni padişah II. Selim'in Belgrad'a yaklaşmasıyla birlikte artık Kanuni Sultan Süleyman için kullanılacaktır. Bu amaçla padişahın hattıyla Mirahur-ı kebîr Ferhad Ağa'ya yazılan tezkireyle bir taht-ı revan talep edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın naaşı Sokullu Mehmed Paşa tarafından otağ-ı hümâyün içine getirilen taht-ı revanın içine konularak çıkarılmıştır (Arslantürk ve Börekçi, 2012: 97a-100a /194-197).

Bâbüssaâde ağası olarak vefat eden Yakub Ağa'nın emlak ve evkafı onun önceki görevlerine dair izler sunmaktadır. Yakub Ağa'nın önceki vazifeleri saray dışındaki sosyal hayatına ve alışverişine de yansımıştır. Böylece kilercibaşılık görevini yürütenler padişahın en yakınlarından birisi olmanın getirdiği nüfuz ile hareket etmekteydi. Bu anlamda saray dışında sosyal ve ticari ilişkiler kurmuştu. Kırım Hanlığı'nın kilercibaşısı olan Mehmed Ağa da işinin gerektirdiği şekilde Hansaray dışına çıkarak İstanbul'a kadar gelmekteydi (Yaşa, 2017: 29). Mehmed Ağa ile Yakub Ağa arasındaki en büyük farklardan biri, birincisinin dışarıdaki sosyal hayatından ayrı olarak bir aile hayatının olmasıdır. Ak ağalardan olan Yakub Ağa için böyle bir fırsat söz konusu değildi.

Aşağıdaki tabloda yer aldığı üzere İstanbul, Anadolu ve Rumeli'de çeşitli yerlerde vakıfları ve mülkleri bulunmaktadır. Vakıf ve mülkleri arasında dikkat çeken gayrimenkullerden birisi değirmenlerdir. İnceğiz Karasu'da, İstanbul Kırkçeşme'de, Edirne'de Meriç Nehri'nde ve Osmancık'ta değirmenleri bulunmaktaydı (TS.MA.d. 5104). Un tedarikini sağlayan değirmenler kilercibaşı için mekânsal iletişimin önemli duraklarından biriydi (Bilgin, 2004: 235).

Mülkleri arasında zikredilen koyunlar kilercibaşılık vazifesini ifa ederken kendisine padişah tarafından hediye edilenlerin sürü haline gelmesiyle teşekkül etmişti. Nitekim mutfak eminleri saray halkına tahsis edilen tayinattan pay almaktaydı. Bu paydan alanlar arasında kilercibaşı da vardı. Saraya alınan koyunlardan aralarında kapı ağası, kilercibaşı, saray ağası, kasapbaşı, kasaplar ve çobanların bulunduğu kimseler çeyrek koyun alma hakkına sahipti (Bilgin, 2004: 36). Yakub Ağa'nın İstanbul'da 2450, İnceğiz Karasu'da 850 ve Elbasan'da 800 koyunu olmak üzere toplam 3250 koyunu bulunmaktaydı. Sarayın et ve süt ihtiyacını sağlayan manda ve su sığırı gibi büyükbaş hayvanları da vardı. (TS.MA.d. 5104). 1570'lerde Haslar ve Silivri kazalarında yoğunlaşan mandıralar sarayın süt ürünlerini karşılamaktaydı (Bilgin, 2004: 72). Yakub Ağa'nın manda çiftliği, Kastamonu'daki vakfının akarlarından değirmenin de bulunduğu Silivri yakınlarındaki Kabakçı köyündeydi. Belki de sarayın süt ürünleri ve et ihtiyacının bir bölümü kendi sürüleri vasıtasıyla sağlanmaktaydı.

Kilercibaşılık vazifesinin sosyal ve ticari hayatla olan ilişkisi farklı alanlarda yatırım yapmasına da olanak tanımıştı. Bu alanlardan biri gemicilik faaliyetleriydi. Yakub Ağa'nın sahip olduğu veya sermayedar olduğu Karamürsel gemileri (TS.MA.d. 5104) tedarikte kullanılan gemi çeşitleri arasındaydı. Sarayın ihtiyacı olan gıdalardan bazıları deniz yoluyla tedarik edilirken kuru meyve gibi ürünlerin nakilleri İzmir

iskelesi yoluyla, Kıbrıs şekeri ise güvenli dönemlerde Akdeniz yoluyla taşınmıştır. Batı Anadolu, Marmara, Karadeniz, Akdeniz, Mısır, Trablusşam, Şam ve günümüz Yunanistan'ındaki şehirlerden tedarik edilen ürünler için de deniz yolu kullanılmaktaydı (Bilgin, 2004: 235). Mısır'dan Karamürsel ve kadirga gibi kürekli gemiler⁷ ile kalyon ve burtun gibi yelkenliler zahire taşımaktaydı. Ayrıca tüccar gemileriyle de taşıma yapılmaktaydı. Batı Anadolu'da Ege sahillerinden nakledilen gemiciler arasında Rum reisler de bulunmaktaydı (Bilgin, 2004: 241, 243). Yakub Ağa bu Rum gemicilerden birinin gemisine sermayedar olmuştu (TS.MA.d. 5104). Bunların dışında aşağıdaki tabloda görüleceği üzere hamam, dükkân, değirmen, başhane, bozahane, boyahane, fırın, debbağhane gibi çeşitli emlak ve evkafı bulunmaktadır.

Tablo 1: Yakub Ağa'nın Emlak ve Evkafı (TS.MA.d. 5104)

Evkaf (İstanbul)	Evkaf (Rumeli ve Anadolu)
Sulu Manastr'ında Yeni Hamam yanında 27 dükkân 6 bâb oda, Mescid, Başhane ve bir kasabada dükkân	İnceğiz yanında Karasu üzerinde 7 göz su değirmeni
Kırkçeşme'de bir köyde değirmen ve yanında 4 bâb oda	Karamanda çifte pazar ve bir boyahaneyi camiye vakfetmiştir.
Süleymaniye Camii yakınında bir fırın ve 6 bâb oda ve 2 bâb dükkân	Kastamonu'da cami ve imaret
Servi Mahallesi'nde bir mektep içinde fevkani ve tah-tani 5 bâb oda ve 25 hücreli Kervansaray	Kastamonu'da kazgan, dükkânlar, hamam, buzhane (Vakfiyede bozahane), başhane
Akdeniz kenarında kandiller	Kastamonu Devrekani'de sazlık

Ayasofya Evkafından Tasarrufunda Olan Mülkler
Eski Bezazistan kurbunda kuyumcu Dükkânı
Çadırcılar içinde bir bütün beş dükkân
Okçular ardında bir kazancı dükkânı
Irgat pazarında bir neccâd (yorgancı) dükkânı
Süleyman ve Keyvan isimli kullarının tasarruf ettiği iki bâb dükkân

Emlak (İstanbul, Galata, Anadolu ve Rumeli)	
İstanbul'da 1.650 koyun	Edirne'de Mustafa Paşa köprüsü yanında sekiz göz su değirmenleri olup Meriç Nehri üzerindedir.
Galata'da Kürkçü kapısının iç yüzünde iki bâb fevkani oda	Edirne'de Saray-ı amire kurbunda bahçesiyle evler ve bir bahçesi
Galata'da Sarayburnu'nda beratla tasarruf ettiği hamam ve yanında 7 bâb dükkân	Hürmet (?) kasabasında padişah tarafından temlik edilen dört köy
Galata'da Tophane yakınında Yahudi tabibin oğlundan alınan evler ve bahçe	Elbasan sancağında bir çiftlik, 8 göz değirmen, 800 adet dişi koyun (Malkoç isminde bir kulu tasarruf etmektedir)
Hasköy'de bir kiremit fırını	Osmanlık'ta iki göz değirmen
Anadoluhisari'nde bir bahçesi	Gökbüze'de mülk dükkânları ve bir debbağhanesi
İstanbul'da Haramideresi'nde bir çiftlik	3 adet Karamürsel gemisi, ayrıca hassa gemilerinden tasarrufunda bulunanlar
Küçükçekmece'de dükkânlar	Pirgiri? reisin gemisine sermayedar
Haslar Kör (?) köyünde Karasu üzerinde bir göz değirmen	Gelibolu'da bir reisin gemisinde 20 bin akçe sermayesi vardır.

7 Osmanlı bahriyesinin kullandığı gemiler için bk. Bostan (1992: 84-95).

Trakatya köyünde bir mescidi ve yirmi kıta mülk değirmeni vardır	Bir adalı reisin gemisi ağanın kullarından Mahmud'un tasarrufundadır.
İnceğiz Karasu'da bir çiftlik, Kabakçı köyünde bir su sığırı mandası ve bir miktar su sığırı ve 800 koyun.	-

Yakub Ağa günümüzde İstanbul'da Beylikdüzü sınırları içerisinde Haramidere üzerinde yer alan ve Kapı Ağası Köprüsü olarak bilinen köprü'nün de banisidir. Ayrıca Trakatya (Yakuplu) köyünde bir cami inşa ettirmiştir. Yakub Ağa'nın günümüzde Beylikdüzü ilçesine bağlı mahallelerden biri olan Haramidere ve Trakatya köyüne yatırımları nedeniyle bölgenin isminin Yakuplu olarak değiştiği anlaşılmaktadır (Üstün, Kolay vd., 2016: 63-64). Muhallefatı içinde Haramidere'deki çiftliği ile Trakatya köyünde bulunan mescidi de zikredilmektedir (TS.MA.d. 5104).

Görüldüğü üzere Yakub Ağa'nın mal varlığının önemli bir kısmı İstanbul ve çevresinde yer almaktadır. Vakfettiği ve sahip olduğu mallar içinde değirmenler dikkat çekmektedir. Diğer taraftan Yakub Ağa'ya ait olduğu düşünülen ancak ilgili belgede kendisine ait olduğuna dair delil bulunmayan bir muhalefat kaydında kabrine türbe yapılmak için mimarbaşına 20 bin akçe verildiği kaydedilmiştir (TS.MA.d. 7245). Ancak bu muhalefatın Kafkas kökenli olup Kınık lakabı ile tanınan ve mezarı kendi yaptırdığı mektep içinde bulunan Kapı Ağası Yakub Ağa'ya (ö. 1547) ait olma ihtimali de bulunmaktadır (Üstün, Kolay vd., 2016: 63-64).

Bununla beraber yukarıda ifade ettiğimiz üzere Yakub Ağa'nın kilercibaşılık vazifesiyle ilişkilendirilebilecek tüketim malzemelerinin üretimi ve nakli hususunda girişimleri vardı. Diğer taraftan vakfettiği gayrimenkuller içinde yer alan hamam, başhane, bozahene, değirmen, dükkân, sazlık, boyahane ve fırın buldukları yerin sosyal ve iktisadi ihtiyaçlarına cevap veren mekânlar arasındadır. Vakfettiği eserlerin dağılımı İstanbul, Kastamonu ve Karaman olarak tasnif olunmaktadır. Bu vakıflarından olan ve yukarıda zikredilen yerlerde akarları bulunan hayratlarından biri Kastamonu'daki külliyesidir.

2. Kastamonu Yakub Ağa Vakfı

Yakub Ağa Külliyesi'ne dair yapılan akademik çalışmaların önemli bir bölümünde külliyenin kısımlarının fiziki özellikleri tekraren ifade edilmiştir. Külliye mimari açıdan tanımlayan ve kent mimarisindeki yeri ile şehir coğrafyasına etkilerini ele alan farklı çalışmalar bulunmaktadır. Bu nedenle burada bu özelliklerin detaylarına girmeden külliyenin bulunduğu konum tanımlanmış ve ilgili çalışmalar değerlendirilmiştir. Akabinde Yakub Ağa'nın vakfa zeyl vakfiye ile başka akarlar da tahsis ettiği ortaya koyulmuş ve Kastamonu Yakub Ağa Vakfı'nın sonraki dönemlere dair bir envanteri çıkarılmıştır. Söz konusu vakfiyeler Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi içinde 6993 numara ile kayıtlıdır. İlgili vakfiyeye ilhak edilen akarlar bu vakfiyeden sonra tanzim edilen ve aynı arşiv fonunda ilk vakfiyenin bulunduğu dosya içinde bulunan zeylnamelerde yer almaktadır (TS.MA.d. 6993).

20. yüzyılın başlarında külliye için tasvir yapanlardan ilki İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dır. 1921 tarihinde Kastamonu Valisi Refet Bey şehirdeki eski eserleri tetkik ederek bu hususta bir salname hazırlamıştır. Uzunçarşılı bu süreçte Refet Bey'in Kastamonu'daki eski eserlerin tanzimine yönelik ilgisi sırasında Ağa İmareti olarak anılan Yakub Ağa Vakfı'nın temellerinin Halîmî Çelebi zamanında atıldığını öğrendiğini ifade etmektedir. Ona göre vakfın harap durumundaki hali neticesinde Yakub Ağa Camii'ni ihya etmeye yönelik girişimlere başlanmıştır (Uzunçarşılı, 1921).

Yakub Ağa külliyesi üzerine şimdiye kadar yapılan araştırmalar Mehmed Behçet'in (Mehmed Behçet, 1341: 148-152) yayınlamış olduğu vakfiyeye referansla yapılmıştır. Daha sonra Gökoğlu'nun (1952) çalışması ile 20. yüzyılın sonlarında Bilici (1991), Demirer (1996) ve Eyüpgiller (1999) tarafından yapılan araştırmalar yer alır. Ayrıca gerek sanat tarihi ve mimari açıdan gerekse külliyenin bir bölümünden

muhtelif çalışmalar vesilesiyle bahsedilmektedir (Gürbıyık, 2015: 23-51).

Yukarıda ifade edildiği üzere Kastamonu Yakub Ağa Vakfı üzerine yapılan çalışmalar genel olarak külliye tasvirinden ibarettir. Bu çalışmalar vakfın Osmanlı dönemindeki varlığını anlamlandırırken sosyal ve kültürel bir müessese olarak külliye yerini tanımlamaktadır. Bunlar arasında Fazıl Çiççi'nin Kastamonu'daki vakıfların tasvirini yaptığı iki ciltlik eseri dikkat çeker. Çiççi, bu çalışmasında Yakub Ağa Külliyesi'yle ilgili Mehmed Behçet'e referansla bilgiler verir. Ahmet Kankal (2004) tarafından telif edilen ve 15 ila 18. yüzyıllar arasında Kastamonu şehir hayatını tanımlayan çalışma tahrir defterlerine referansla vakfa ait başhane gibi bazı akarların gelirlerini izah etmesi bakımından önemlidir. Döşemetaş'ın şer'iyye sicillerine göre 18. yüzyılın ilk yarısında Kastamonu'yu tavsif ettiği doktora tezinde ise Yakub Ağa Vakfı'nın görevlileri ve gelir kaynaklarıyla ilgili problemler ile bu kaynakların tamiri hususunda bilgiler yer almaktadır (Döşemetaş, 2019). Caminin kitabelerinde yer alan Yakub Ağa'nın kilercibaşı ve hazine reisi olması ve vakfiyesindeki saray ağası unvanı Uysal (2005: 631) tarafından sorgulanmıştır.

Resim 1: Yakub Ağa Camii Kitabesi (2021)

Hazret-i Yakub Ağa reîsü'l-hâzinîn
Câmi'i-i etti misli-i firdevs-i berîn
Görüben bu Câmi'in ta'mîrini
Kıldılar zühhâd ü ubbâd aferin
Dedi bir şîrin-sühan târîhini
Dâr-ı tahmîd ü makâm-ı ehl-i dîn 954

Vakıf üzerine yapılan araştırmaların bazılarında isminin halk tarafından Ağa İmaretı olarak bilinmesine binaen külliye içindeki imaretin Yakub Ağa tarafından tesis edildiğine dair bilgiler yer almaktadır. Hatta bazı araştırmalar imarete dair farklı bir vakfiye olması gerektiği hususunu dile getirmektedir. Ancak vakfın muhasebe defterlerinde imarete veya imaret görevlilerine dair bir bilgi bulunmamaktadır. İlaveten Yakub Ağa, vakfı tesis ettikten sonra vakfiyeye bir zeyl hazırlamıştır. 1558 tarihli vakfiyede imarethaneden bahsedilmemekle birlikte daha sonra tanzim edilen zeyilnamelerde de söz konusu imaret yer almamaktadır. Diğer taraftan muhalledatında yer alan emlak ve evkaf kayıtlarında Kastamonu'da bir cami ve imareti olduğu yazmaktadır. Veyahut Çiççi'nin iddia ettiği üzere (2018: 107) ayrı bir vakfiyesi var ise

imaretin varlığının muhasebe defterlerinde ifade edilmesi gerekirdi. Diğer taraftan imaret kavramı genel olarak cami ve külliyele zıfâ etmekle birlikte özel olarak vakfiyesindeki şartta binaen yemek sunan aşevlerini mukabele etmektedir (Ertuğ, 2000: 219). Buna göre belgede yer alan imaret kelimesinin külliyele teşmil eden bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Ancak imaretin, vakfın bugünkü yerinde Halîmî Çelebi tarafından kurulduğu (Abdülkadiroğlu, 1997: 343-344) arşiv kayıtlarıyla da tasdik edilmektedir. Küre kadısı nezdinde muhasebesi yapılan Halîmî Çelebi İmaretî'ne dair 1518 tarihli kayıтта imaretin mutfak, kiler ve diğer giderleri 14.600 akçe olarak yer almaktadır (TS.MA.e. 420/39). Bununla beraber Yakub Ağa Vakfı'nın 17. yüzyıla ait bir muhasebe defterinde taam hatram yani sütlü bulamaç olarak tabir edilen bir masraf kalemi bulunmaktadır. Bu yemek zikredildiği muhasebe defterinde vakfa ait sızlıklarda çalışan ırgatlara gider kalemi olarak kaydedilmiş olup onlar için hazırlanmış olduğu anlaşılmaktadır (TS. MA.d. 3529).⁸ 18. yüzyılda ise bu yemek taamiye-i ırgadiye şeklinde değışmiştir. 1748'de sızlıklarda çalışanlar için ekmek, pirinç, sadeyağ, arpa, kurban ve kahve satın alınan tüketim malzemeleri olarak dikkat çeker (TS.MA.d. 8650). 19. yüzyıla dair incelenen muhasebe defterlerinde imaret ve mutfağına dair bir gider kalemi yer almamaktadır.

Şehir merkezinden kaleye çıkan Kefeli yolu üzerindeki yüksek bir yere konumlanan külliyele bulduğu mahalle 1582 tarihinde külliyele atfen bir mensubiyet mekânı olarak zikredilmektedir. Böylece Cami-i Halîmî Çelebi nam-ı diğer Yakub Ağa Mahallesi 1582 tarihinde görülürken 17. yüzyıl avarız kayıtlarında ve daha sonraki tarihlerde bir mahalle olarak yer almamaktadır (Kundakçı, 2020: 223-227, 232). Şehir nüfusunun 9-10 bin civarında olduğu 16. yüzyılda, mahallede 16 nefer, 5 hane, 9 mücerred bulunmaktaydı (Kankal, 2004: 61). Diğer mahalle nüfuslarıyla karşılaştırıldığında Yakub Ağa Mahallesi 1582 tarihinde en küçük mahalle olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehirdeki mahalle sınırlarının değışmesinden dolayı bazı mescit ve camilerin dâhil olduğu mahallelele zamanla değışiklik göstermiştir. Örneğin Alpaslan Mescidi kendi adıyla anılan mahallede yer alırken zamanla Musa Fakih Mahallesi sınırlarına dâhil olmuştur (Kankal, 2004: 298). Sonraki yüzyıllarda bazı mahalle isimlerinin zikredilmemesi Kankal'ın halkın maddi durumuna binaen avarızhane rakamlarının aşağıya çekilme ihtimali iddiasıyla ilgili olmalıdır (Kankal, 2004: 298). Buna binaen şehrin başka bölgelerinde yeni mahallelele teşekkül ederken Cami-i Halîmî Çelebi nam-ı diğer Yakub Ağa Mahallesi azalan nüfusa oranla başka mahallelele dâhil olmuştur.

2.1. Vakfiyesi

Yakub Ağa, vakfiyesinde servet biriktirmenin ve zenginliğin geçici bir durum olduğunu ifade ederek bahşedilen malların hayır ile sarf olunması gerektiğinin üzerinde durmaktadır. Buna binaen de kişilerin dünya nimetlerine aldanmadan ahiret hayatı için gerekli azıklarını hayır ile sağlamalarını salık vermektedir (TS.MA.d. 6993: 4a-5b). Padişahın en yakınlarından birisi olan Yakub Ağa böylece Kanuni Sultan Süleyman'ın teşvikiyle Kastamonu'da Halîmî Çelebi tarafından yaptırılan caminin harap olmasına binaen ilave ettiği vakıflarla külliyelele teşekkülünü sağlamıştır. Halîmî Çelebi'nin zevcesi Rukiye Hatun'un caminin tamir edilmesi isteğı de Yakub Ağa'nın girişiminin nedenine müzahirdir. Gerçekten de Haziran 1547 tarihinde caminin tamirine girişilmiş ancak işe yaramamıştır. Buna istinaden Kanuni Sultan Süleyman'ın talimatıyla yeni bir tamirat girişimi için Yakub Ağa teşvik edilmiştir (TS.MA.e. 1040-17). Caminin kitabeleriyle de uyumlu olan bu duruma göre Yakub Ağa tamirat işini tamamladıktan bir süre sonra vakfiyelelele tanzimini gerçekleştirmiştir.

Yakub Ağa Kastamonu'daki vakfını tesis etmeden önce vakfın gelir kaynakları için çeşitli emlak alımları

8 Osmanlı Arşivi'nde bu kodla tasnif edilmiş farklı tarihleri ihtiva eden birden fazla muhasebe defteri bulunmaktadır.

yapmış hatta Kanuni Sultan Süleyman tarafından bazı mülkler kendisine temlik edilmiştir. Devrekani'de bulunan sazlık bunlar arasındadır (TS.MA.d. 6993: 44b, 46a).

Tablo 2: Hayratı (TS.MA.d. 6993)

Yeri	Hayrat
Kastamonu Musa Fakih Mahallesi	Cami
Kastamonu Musa Fakih Mahallesi	Medrese
Kastamonu Musa Fakih Mahallesi	Mektep
Kastamonu Musa Fakih Mahallesi	Kitaplar (15 adet)

Resim 2: Yakub Ağa Külliyesi (2021)

965 (1558) tarihli vakfiyeye göre külliye cami, medrese ve mektepten oluşmaktadır. Cami ve medresenin bir arada yer aldığı külliye, sıbyan mektebi Kefeli yokuşunda külliyenin karşısında (fotoğrafta solda) yer almaktadır. Medresede okutulmak üzere talebelere vakfedilen kitaplar da bulunmaktadır. Mevlana Muhammed Çelebi ibn Hasan Çelebi de vakfın ilk mütevellisi olarak tayin edilmiştir. (TS.MA.d. 6993: 23b).

Tanzim edilen ilk vakfiyeye göre akarları arasında Kastamonu'da bir hamam, başhane ve bozahanesi olan vakfın Larende'ye bağlı Keferyad köyünde boyahane, bezistan, dükkânları ve kapanı bulunmaktaydı. İlaveten Silivri kazasına bağlı Kabakçı köyünde Karasu Nehri üzerinde üç göz değirmeni vardı. Daha sonra vakfın akarlarında Yakub Ağa tarafından zeyilnamelerle değişiklik yapılmış yeni akarlar ilave edilmiştir. Bu hususa aşağıda temas edilmiştir.

Tablo 3: Vakfın Gelir Kaynakları (TS.MA.d. 6993: 1b-29a)

Yer	Akarın Cinsi	Özellikleri
Kastamonu Musa Fakih Mahallesi	Hamam	Camekânlı, külhanı var. Hamamın bir tarafı Tellak Muhyiddin'in bahçesine komşu
Kastamonu Tahıl Pazarı	Başhane	Nasrullah Kadı Hamamı yakınında
Kastamonu	Bozahane	Bir tarafı Gaziler mezarlığına komşu
Larende Keferyad Köyü	Boyahane	Boyahane mahsulünü mütevelliyeye teslim eden kimseye yıllık 500 akçe
Larende Keferyad Köyü	Kapan	-

Larende Keferyad Köyü	Bezistan	-
Larende Keferyad Köyü	Dükkânlar	Bezistana bitişik
Silivri Kazası Kabakçı Köyü	Su Değirmenleri	Karasu Nehri üzerinde 3 göz

2.2. Medreseye Vakfedilen Kitaplar

Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren cami ve medreseler ile özel teşebbüsler şeklinde teşkil edilen vakıf kütüphaneler aracılığıyla talebeler başta olmak üzere toplumun kitaplara ulaşması sağlanmıştır (Erünsal, 2015: 395). Medreselerde bulunan vakıf kütüphaneler ilmî faaliyetlerin devamı için önemli bir müessese olarak yer almaktadır. Medreselere vakfedilen kitapların genellikle talebenin kullanımı için şart koşulduğu görülmektedir. Bundan başka kitapların kullanım ve ödünç şartlarına dair çeşitli ibareler de vakfiyelerde bulunabilmekteydi (İpşirli, 2021: 332- 334). Yakub Ağa da medresede okutulmak üzere müderris ve talebenin kullanımı için kitaplar vakfetmiştir. Kitapların muhafazası için sonradan hafız-ı kütüb tayin edildiği görülmektedir (Eğilmez, Oğur vd. 2020: 319-320; Döşemetaş, 2019: 174-175).

Osmanlı medreselerinde yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı şeklinde müderrislerin yevmiyelerine, Hâşiye-i Tecrîd, Miftah, Telvih gibi kitap adlarına ve Hariç, Dâhil, Sahn, Altmışlı, Süleymaniye ve Darülhadis olmak üzere statüye göre bir derecelendirme söz konusudur. Bu üç derecelendirme şekli birbirleriyle ilişkili olup 17. yüzyıl sonlarında tekrar değişmiş ve devletin yıkılışına kadar devam etmiştir (İpşirli, 2021: 331; Uzunçarşılı, 2014b: 17-18, 25). Bu medreselerde haftanın beş günü ders verilir, Salı ve Cuma günleri tatil olurdu (İpşirli, 2021: 336). Yakub Ağa, talebelerin belirli günlerden başka derslere devamsızlık yapmalarını şart koşarken (TS.MA.d. 6993: 17ab) bayram günleri haricinde hangi günlerin tatil olacağı hususunu medresenin müderrisi ve vakfın mütevellisinin takdirine bırakmıştır. Medreselerde ders günlerinde talebeler önceden belirlenen kitapları takip etmekte, hocalarıyla konuları tartışarak öğrenmekteydi. Böylece medreselerde talebeler dersleri takrir ederek öğrenirdi. 16. yüzyılda Osmanlı medreselerinde okutulan derslerle ilgili Taşköprîzâde kendi öğrenim süresine dair detaylar vermektedir. Buna göre onun bu derslere dair verdiği bilgiler Yakub Ağa Medresesi'nde okutulmak için vakfedilen kitaplarla benzerlik göstermektedir. Taşköprîzâde 1524-1545 tarihleri arasında aşağıdan yukarıya medrese hiyerarşisinde kelâmdan *Hâşiye-i Tecrîd*, *Şerh-i Mevâkif*, fıkıh alanında *Şerh-i Ferâiz*, *Sadrü'ş-Şerîa* ve *Hidâye*, usul-i fıkıhtan *Tavzîh* ve *Telvîh*, hadis alanında *Mesâbîh* ve *Meşârik*, tefsir alanında *Beyzâvî*, belagatta ise *Mutavvel* ve *Şerh-i Miftâh*'ı okuduğunu belirtmektedir. Bununla beraber felsefe, matematik ve mühendislik ve tıp alanındaki eserler de okutulmaktaydı. Ancak Taşköprîzâde 1540'lardan itibaren bu alandaki derslerin medreselerde talep görmediğini ifade etmektedir (İpşirli, 2021: 327-328).

Tablo 4: Medreseye Vakfedilen Kitaplar

Mutavvel (2 adet)	Hâşiye-i Tecrîd (2 adet)	Şerh-i Tecrîd	Hâşiye-i Hüsrevi
Hasan Çelebi	Kâmûs	Sihâh-i Cevherî	Vikâye-i İbn Melekî
Meşârikî	Meşârik-i İbn Melekî	Meşârik-i Ekmel	Sadrü'ş-Şerîa
Vikâye	-	-	-

Yakub Ağa, medresede ilim tahsil edecek 7 talebe için vakfiyede yer aldığı şekliyle “muteber” sayılan kitaplardan vakfetmiştir. Vakfiyedeki şarta göre söz konusu kitaplar medresenin müderrisine ve talebesine mahsus olup dışarıdan kimseye ödünç verilmeyecektir (TS.MA.d. 6993: 22b). Yakub Ağa'nın medresede görev yapacak müderrisin evsafını belirtirken onun ilmî yeterliliğini “akli ve nakli ilimlerde mahir olup dini ilimlere de her yönden kadir olmakla” sınırlamaktadır (TS.MA.d. 6993: 16b-17a). Diğer taraftan aşağıda ifade edileceği üzere görev yapacak müderris aynı zamanda vakfın hasbî nâzırı olacaktır

(TS.MA.d. 6993: 21a). Nitekim Osmanlı vakıf kurumu içinde gelişen medreselerin işleyişi, vakfiyesinde belirtilen şartlar dâhilinde olmakta ve devlet tarafından da teftişi yapılmaktaydı. Büyük gelirleri olmayan medreselerin müderrisleri o vakfın tevliyet vazifesini de idame ettirmekteydi (İpşirli, 2021: 332- 334) Yakub Ağa da vakfın müteveli ve câbîsinin her sene başında muhasebelerini müderris marifetiyle gerçekleştirmelerini şart koşmuştu (TS.MA.d. 6993: 21a).

Medreseye vakfedilen ve okutulacak kitaplar *Mutavvel*, *Hâşiye-i Tecrîd*, *Şerh-i Tecrîd*, *Hâşiye-i Hüsrevî*, *Hasan Çelebi*, *Kâmûs*, *Sihâh-ı Cevherî*, *Vikâya-i İbn Meleki*, *Meşârik ve Meşârik-i İbn Meleki*, *Meşârik-i Ekmel*, *Sadrü's-Şeria ve Vikâye'dir* (TS.MA.d. 6993: 21b-22b). Yakub Ağa'nın medresede okutulmak üzere vakfettiği bu eserler Osmanlı medreselerinde okutulan eserlerden olup hat sanatı, Arap dili ve belagatı, fıkıh, hadis ve kelim alanlarını ihtiva etmektedir. Aşağıda bu eserlerin künyeleri yer almaktadır.

- *Mutavvel*: Teftâzânî (ö. 1390) tarafından Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) Arap grameri ve belâgatına dair eserine yazdığı şerhtir (Benli, 2005: 20-21; Uzunçarşılı, 2014b: 27).

- *Hâşiye-i Tecrîd*: Nasîrüddîn-i Tûsî'ye (ö. 1274) ait Tecrîdü'l-Kelâm adlı esere Şemseddin el-İsfahânî *eş-Şerhu'l-Kadîm* ismiyle şerh yazarak onun imamet anlayışını eleştirmiştir. İsfahânî'nin eserine haşiyeler yazılmış olup bunlardan en meşhuru Seyyid Şerîf el-Cürçânî'ye (ö. 1413) aittir. *Hâşiye-i Tecrîd* isimli eseri Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur (Topaloğlu, 2011: 250-251; Uzunçarşılı, 2014b: 30).

- *Şerh-i Tecrîd*: Nasîrüddîn Tûsî'nin Tecrîdü'l-Kelâm isimli eserine yapılan şerhlerdendir. El-Hillî (ö. 1325) İsfahânî ve Ali Kuşçu'nun (ö. 1424) şerhleri bulunmaktadır (Topaloğlu, 2011: 250-251). Bunlardan İsfahânî'nin (ö. 1349) *Teşyîdü'l-kavâid fî şerhi Tecrîdi'l-aşkâid* isimli eseri Osmanlı medreselerinde en çok okutulanlar arasındadır (Demirci, 2000: 509-519).

- *Hâşiye-i Hüsrevî*: Fatih Sultan Mehmed tarafından zamanın büyük âlimlerinden birisi olarak takdir edilen ve Osmanlı ilmiye teşkilatının kuruluşunda önemli rolleri bulunan Molla Hüsrev (ö. 1490), fıkıh, fıkıh usulü ve dil ve edebiyat alanında eserler vermiştir. Bu eserlerden bazıları ve bunların haşiyeleri Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur (Uzunçarşılı, 2014b: 28; Koca, 2005: 252-254).

- *Hasan Çelebi*: Osmanlı hattatlarından birisi olan Hasan Çelebi (ö. 1594) Çerkez asıllı olup hat üstatlarından Ahmed Şemseddin Karahisârî'nin (ö. 1556) azatlı kölelerindedir. Karahisârî, manevi evladı olarak gördüğü Hasan Çelebi'nin yetişmesini ve hat sanatında ilerlemesini sağlamıştır. Hasan Çelebi daha sonra Osmanlı hat ekollerinden Şeyh Hamdullah ekolünü benimsemiştir (Derman, 1997: 312-313).

- *Kâmûs*: Fîrûzâbâdî'nin (ö. 1415) el-Kâmûsü'l-Muhît isimli eseri meşhur olduktan sonra kamus (okyanus) kelimesi sözlük manasında da kullanılmaya başlanmıştır (Kılıç, 2001: 287). Yakub Ağa Medresesi'ne vakfedilen kamusun hangisi olduğu açık değildir.

- *Sihâh-ı Cevherî*: Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 1009) *Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye* isimli Arapça sözlüğüdür. Kendine özgü sözlük dizilimi açısından telif edildiği dönemde sözlük bilimine bir yenilik getirmiştir (Kılıç, 1993: 7; Kılıç, 2010: 356-357). Diğer taraftan bu sözlük Vankulu (ö. 1592) tarafından Osmanlıcaya tercüme edilmiştir ve *Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî* olarak anılmıştır (Kaçalın, 2012: 513). Medreseye vakfedilen eserin aslının mı yoksa tercümesinin mi olduğuna dair bir izahat yoktur.

- *Vikâye-i İbn Melekî*: İbn Melek'in (ö. 1418 ?) Ebû Abdillâh Tâcüşşerî'nin Hanefi mezhebinin temel

metinlerinden biri sayılan eserine yaptığı şerhtir (Baktır, 1999: 175-176).

- *Meşârik-i Ekmel*: Eserin müellifi Ekmelüddîn Bâbertî'dir (ö. 1384). Es-Sâgânî'nin (ö. 1252) hadis alanında yazdığı *Meşâriku'l-Envâr* isimli eserine *Tuhfetü'l-Ebrâr* olarak bilinen yaptığı şerhtir. Sâgânî'nin eseri çok büyük ilgi görmüş pek çok şerh ve haşiye yapılmıştır. İslam dünyasında ders kitabı olarak okutulmuştur. Ekmelüddîn Bâbertî'nin bu esere yaptığı şerh olan *Tuhfetü'l-Ebrâr*, *Şerhu'l-Meşârik* veya *Şerhu Meşâriki'l-Envâr* şeklinde de anılmaktadır (Beyler, 2016: 160-166)

- *Sadrü's-Şerîa*: Hanefi fakihî ve kelim âlimi olan Sadrü's-Şerîa (ö. 1346) Hanefi fihhının en temel metinlerinden biri olarak görülen ve dedesi Burhânü's-Şerîa Mahmûd'un *Vikâyetü'r-Rivâye* isimli eserine yaptığı şerhe *Şerhu'l-Vikâye* ismini vermiştir. Bu eser kendi adıyla *Sadrü's-Şerîa* olarak da anılmaktadır (Özen, 2008: 427-431; Bedir, 2013: 106-108).

- *Vikâye*: Tam adı *Vikâyetü'r-rivâye fî Mesâilî'l-Hidâye* olan eser el-vikâye olarak bilinmektedir. Burhânü's-Şerîa Mahmûd b. Sadrü's-Şerîa (ö. 1309) tarafından telif edilen eser Hanefi fihhının temel metinlerinden biri olarak kabul edilmektedir (Özen, 2008: 427-431; Bedir, 2013: 106-108) Ders kitaplarının bazılarının ezberlenmesi gerektiği için bu derslerde kullanılan kaynaklar manzum eser haline getirilmiştir. Bu eserin manzum bir tercümesi Devletoglu Yusuf (ö. 1424) tarafından yapılmıştır (Özkan, 1994: 243-244).

Vakfedilen kitaplar arasında yer alan Hâşiye-i Tecrîd isimli eser Osmanlı medrese hiyerarşisinde en alt basamaktaki medreselerde okutulan eserler arasında yer almaktadır. Buna mukabil Kastamonu Yakub Ağa Medresesi, müderrisinin aldığı 20 akçelik yevmiyeye binaen 20'li medreseler arasındaydı. (TS.MA.d. 6993: 16b).

2.3. Zeyilnameler

1558 yılında vakfiye tanzim edildikten sonra vakfa yeni akarlar tahsis edilmesi için iki zeyilname hazırlanmıştır. Yakub Ağa 966 (1559) tarihli birinci zeyilnameye göre Balat Kapısı Keneviz Mahallesi'nde yer alan bir at değirmenini ve Hasköy'de yıllık 400 akçe mukataası bulunan bir kiremit fırını vakfetmiştir. İnceğiz yakınlarındaki değirmenin mahsulünü getiren kimseye yılda 200 akçe, Osmancık'taki değirmenin mahsulünü getirene ise 150 akçe tahsis etmiştir. Ayrıca önceki vakfiyede akar olarak tescil edilen Larende'deki boyahane mahsulünü getirene yıllık 500 akçe verileceği bu zeyilnamede belirtilmiştir (TS. MA.d. 6993: 32b-36b).

Tablo 5: H. 966 (1559) Tarihli Zeyilname (TS.MA.d. 6993: 29a-40a)

Yer	Akarın Cinsi	Özellikleri
İstanbul Balat Keneviz Mahallesi	At Değirmeni	Ahır, mahzeni, odası, su kuyusu, anbarı, kenefi ve kazğanı bulunmaktadır.
İstanbul Balat Keneviz Mahallesi	Ekmek Fırını	Yahudi Sabetay ile Hıristiyan Toma'nın mülklerine komşudur.
İstanbul Hasköy	Kiremit Fırını	Yıllık 400 akçe mukataası vardır. Kuzeyden sahile komşudur.
Osmancık	Değirmen	Gelirini mütevelliyeye teslim edene yıllık 150 akçe
İnceğiz	Değirmen	Gelirini mütevelliyeye teslim edene yıllık 200 akçe

Bu zeyilnameden sonra Yakub Ağa vakfına yeni akarlar tahsis etmek istemiş ve 971 tarihli ikinci bir zeyilname hazırlanmıştır. Bu ikinci zeyilnameden önce kendisi tarafından hazırlandığı düşünülen tescil edilmemiş bir vakfiye ise Kastamonu'daki vakfına tahsis ettiği yeni akarları zikretmektedir (TS.MA.d.

5588). Ancak ikinci zeyilnameden önce hazırlanan bu belge akarların tümüne yer vermemektedir. Böylece Yakub Ağa, vakfına yeni akarlar tahsis ettikten sonra ilave başka akarları da vakfetmek istemiş ve kendisi tarafından müteferrik olarak hazırlanan belgeler bir araya getirilerek ikinci zeyilname teşkil edilmiştir. Zira ilk vakfiye ile birinci zeyilnamede yer almayan Kastamonu Devrekani’de bulunan ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından Yakub Ağa’ya temlik edilen bir sazlık ikinci zeyilnamede yer almaktadır.

Tablo 6: H. 971 (1564) Tarihli Zeyilname (TS.MA.d. 6993: 40b-51b)

Yer	Akarın Cinsi	Özellikleri
Silivri Kabakçı köyü	Değirmen	İki göz, Karasu Nehri üzerindedir, Gızcı ismiyle meşhurdur.
Merhum Mehmed Ağa’nın değirmeni altında	Değirmen	İki göz, merhum İbrahim Paşa’nın değirmenleri padişah tarafından temlik edilmiştir. Her damda ikişer göz vardır.
Sultan Süleyman İmareti’nin yakınında	Fırın ve oda	6 bâb ve müştemilatı
Sultan Süleyman İmareti’nin yakınında	Nalband dükkânı	-
Servi Mahallesi	Oda	25 bâb ve altlarındaki ahur
Galata Kuloğlu Mahallesi	Hamam	
Galata Kuloğlu Mahallesi	Fırın	
Galata Kuloğlu Mahallesi	Dükkân	8 bâb ve müştemilatı
Sulumanastr	Hamam	
Sulumanastr	Dükkân	15
Devrekani	Sazlık	Padişah tarafından temlik
Mustafa Paşa’nın Sulumanastr’daki bostanının mukataası		6 ayda 625 akçe verilecektir.

İkinci zeyilnamede ve tescil edilmemiş vakfiyede yer alan hayır şartları arasında İstanbul’da Üçler Mescidi imamına, müezzinine, müminlere ve hasırına günlük 5 akçe sarf edileceği yer almaktadır (TS. MA.d. 6993: 46b). Tescil edilmemiş vakfiyede bu şart sadece imam ve müezzin olarak anılmaktadır. Bu belgede yer alan Kalamuç burnundaki fenerin kandiline yağ konulması şartı ise ikinci zeyilnamede Harmankaya’daki fanusun yakılması olarak değişmiştir. Kandili yakıp söndürene günlük 5 akçe tahsis etmiştir. Diğer taraftan vakfiyede Kabakçı köyünde üç göz olan değirmen ikinci zeyilnamede iki göz olarak zikredilmektedir. İkinci zeyilname ile tescil edilmemiş vakfiye ile ortak akarlar ise Servi Mahallesi’nde ve Sultan İmareti yanındaki odalar, fırın ve nalband dükkânıdır.

Tablo 7: Tescil Edilmemiş Vakfiyeye Göre Akarlar (TS.MA.d. 5588)

Yer	Akarın Cinsi	Özellikleri
Servi Mahallesi (İstanbul)	Oda	25 bâb
Sultan (Süleyman) İmareti yanında	Oda	6 bâb
Sultan (Süleyman) İmareti yanında	Fırın	-
Sultan (Süleyman) İmareti yanında	Nalband dükkânı	-
İnceğiz	Değirmen	İki bâb
Kavak değirmeninden yukarı	Değirmen	Arabacıdan satın alma
Kırkçeşme ayağı	Su değirmeni	Gelirinden Üçler Mescidi imamı ve müezzinine 5 akçe

Kırkçeşme ayağı	Su değirmeni	Gelirinden Kalamuç burnunda vaki Fener kulesi yağına ve kandil yakıtına 5'er akçe
-----------------	--------------	---

Diğer taraftan ikinci zeyilnamede değirmenlerin mahsulünü getirenlere tahsis edilen ücret şartı zikredilirken ilgili değirmenlerin zaten daha önceden vakfa akar olarak tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Bu da ilk vakfiyenin tescilinden sonra zeyilnamelerden önce başka hüccetlerle vakfın akarlarında değişiklik yapıldığını göstermektedir. Vakfın gelir kaynaklarının tahlil edildiği aşağıdaki tablolardan anlaşılacağı üzere zamanla gelir kaynaklarında da değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklikler Yakub Ağa'nın şartına göre nâzır olan kapı ağası tarafından gerçekleştirilmiştir.

2.4. Vakfın İdaresi

Yakub Ağa, vakfiyesinde kendisinden sonra nâzırların kapı ağaları arasından atanmasını şart koşmuştur. Medresenin müderrisi ise vakfın hasbî nâzırlığını yapacaktır. Bu anlamda medrese müderrisi vakfın idaresi hususunda nâzır olan kapı ağası ile muhatap olacak kişidir (TS.MA.d. 6993: 12a-15a).

Tablo 8: Vakfın İdari Personeli

İdareciler	Adet	Ücret (akçe/yevmiye)
Mütevelli	1	10
Nâzır	1	3
Câbi	1	2
Kâtip	1	-

Vakfın tevliyet vazifesini ehliyetli azatlı kölelerinden birisi yürütecektir. Tevliyet vazifesini üstlenen kimsenin neslinden gelenlere bu görev aktarılacaktır. Vazifeyi üstlenen azatlı kölesinin soyu inkiraz ederse vakıf nâzırı tarafından tayin edilecek ehl-i kalem, işlerinde gayretkeş, dindar birisi tevliyet vazifesini icra edecektir. Câbîlik vazifesini üstlenecek kişi de yukarıdaki nitelikleri taşıyan birisi olup her sene başında vakfın gelirlerini muhasebe edecektir. Yakub Ağa, vakfın en önemli gider kalemi olarak Halîmî Çelebi tarafından inşa ettirilen cami ve mektebin vazifelilerinin maaşlarını görmektedir. Vakfiyede cami ve medreseye atfen Halîmî Çelebi zikredilmekte ve kendisi ferîd-i asr ve vahîd-i dehr (zamanın eşi bulunmaz tek insanı) olarak tavsif edilmektedir (TS.MA.d. 6993: 14a-16b). Vakfın personellerinden kâtip 965 tarihli vakfiyede yer almazken 971 tarihli zeyilnamede dâhil olmuştur. (TS.MA.d. 6993: 47a).

2.5. Personel Giderleri ve Şartları

Vakıf kurucuları tesis etmiş oldukları müesseselerine koydukları şartlar dâhilinde personel tayin edilmelerini sağlamıştır. Yakub Ağa, vakıf personeline aranacak şartları şöyle sıralamıştır:

Vakfın aynı zamanda hasbî nâzırı olan müderris akli ve nakli ilimlerde mahir olup dini ilimlere de her yönden kadir olmalıdır. Medrese talebelerinin her birine 1 akçe olmak üzere toplam 7 akçe verilecektir. Buna göre medresede 7 talebe ilim tahsil edecek olup bunların özürsüz devamsızlık yapmamaları gerekmektedir (TS.MA.d. 6993: 16b, 20b).

Camide Cuma ve bayram günlerinde ezandan sonra güzel sesli, edib, salih ve fazıl bir kimse hatiplik yapacaktır. Onunla birlikte camide görev yapacak imam ise namazın şartları ve erkânı hususunda âlim birisi olmalıdır (TS.MA.d. 6993: 17b). Vakfiyede görev tanımıyla ilgili bilgi bulunmayan birisi işaret

edilmektedir. Bu kişinin hoş ve yüksek sesli olması şart koşulmakta ve hoşhân⁹ olarak vazife yapacağı belirtilmektedir. Bu görevlinin camilerde görev yapan mevlidhanın icra ettiği benzer bir görevi ifa ettiği anlaşılmaktadır. Vakfiyeye camiye herkes tarafından makbul olan ve namaz vakitlerini belirleme hususunda tecrübeli iki müezzin tayin edilmiştir. Caminin temizlenmesi için güzel huylu iki kayyım görevlendirilmiştir. Bunlar nöbetleşe görev yapacaklardır. Dört kârînin (kuran okuyucu) görev yapacağı camide Cuma namazlarından önce her biri aşır-ı şerîf okuyacaktır. Bunlardan birisi ser mahfil olacaktır (TS.MA.d. 6993: 18b-19a). İki kişi cüzhan olarak vazife yapacak olup bunlardan birisi sabah ve ikinci namazından sonra diğeri ise öğlen ve ikinci namazından sonra Kur'ân okuyacaktır. Caminin imamı aynı zamanda sıbyan mektebinde muallimlik yapacaktır (TS.MA.d. 6993: 19ab). Bu görevi karşılığında kendisine ayrı bir ücret tahsis edilmiştir. Vakfa bir meremmetçi (tamirci) ve bevâb (kapıcı) tayin edilmiştir (TS.MA.d. 6993: 17b, 20b).

Tablo 9: Vakıf Cihetleri

Cihet	Adet	Ücret: Akçe/Yevmiye	Özellikleri
Mütevelli	1	10	Azatl kölelerinden birisi
Nâzır	1	3	Kendisinden sonra kapı ağası olanlara meşrut
Câbi	1	2	-
Kâtip	1	-	-
Müderris	1	20	Akli ve nakli ilimlerde mahir, dinî ilimlere kadir
Talebe	7	1 (toplam 7 akçe)	Medresede sakin olacaklar
Bavvâb	1	1	-
Hatib	1	5	Edib, belagatı kuvvetli ve güzel sesli olmalı. Cuma ve bayram namazlarından sonra hatiplik yapacaktır.
Müezzin	2	Birisi 3 diğeri 2 akçe (toplam 5 akçe)	İlm-i mîkât makamatta tecrübeli
Cüzhân	2	2 (toplam 4 akçe)	Her gün ikişer cüz okuyacaklardır. Birisi sabah ve ikinci diğeri öğlen ve ikinci namazlarından sonra okuyacaktır.
İmam	1	6	Erkân-ı salavatta âlim, salih birisi
Hoşhân	1	2	Nefsinden berî
Kayyım	2	1 (2 akçe)	Güzel huylu, dürüst ve işleri beğenilen kişiler nöbetleşe görev yapacaktır.
Kârî (Kuran okuyucu)	4	Ser-Mahfil olan 2, diğeri 1'er akçe (toplam 5 akçe)	Dürüst ve dindar olmalı. Cuma namazından önce birer aşır kıraat edeceklerdir.
Meremmetçi	1	2	-
Muallim (İmamlık vazifesi ile müşterek)	1	2	Sıbyanlara âdab ve Kur'ân talim ettirecektir. Bu görev caminin imamının üzerindedir.
Salih bir kimse	1	2	-
Adet	29	78	-

Son olarak salih olduğu bilinen bir kimseye vakıf gelirlerinden günlük 2 akçe verilecektir. Buna göre 29 kişinin yevmiyesi olarak 78 akçe ödenecektir. (TS.MA.d. 6993: 20b-21a). Bunlar haricinde vakfın olağan

9 İyi okuyucu, usûl-i kıraata âşina olan kimse (Lugat-ı Remzi, خوشخوان maddesi, s. 518. <https://remzi.cagdasozluk.com/buyuk-osmanlica-sozluk-madde-13811.html>)

giderlerinden kandil yağı için günlük 1 akçe ayrılmıştır. Zikrolunan masraftan kalan miktarlar mütevellî elinde durmayıp mühürlü sandıkla vakfın nâzırı kapı ağasına teslim edilecektir (TS.MA.d. 6993: 16b-21a). Eğilmez ve Oğur'un Kastamonu Hurufat Defterleri'nden elde ettiği verilere göre 1699-1822 yılları arasında Yakub Ağa Külliyesi'ne otuz civarında tevcihat yapılmıştır. Bu dönemde camide temcidhan, devirhan ve naathan olarak cihet ihdas edilmiştir (Eğilmez ve Oğur, 2020: 277-279).

3. Muhasebe Defterlerine Göre Vakfın Gelir Kaynakları

Vakıfların Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatının her alanına yaptığı katkılar bugün arşivlerimizde bulunan muhasebe kayıtları vasıtasıyla incelenebilmektedir. Zirai ekonomi, şehirleşme, sosyal güvenlik ve dayanışma ve bunların genel iktisadi faaliyetler içindeki oranları, sağlık, din ve eğitim hizmetleri gibi pek çok alan vakıf muhasebe kayıtları aracılığıyla aydınlatılmaktadır (Oruç ve Orbay, 2014: 1). Barkan'ın bu alandaki öncü çalışmaları sayesinde muhasebe defterlerinin sadece vakıfların bütçelerinin değil aynı zamanda o vakfın içinde bulunduğu şehrin sosyal ve ekonomik durumunun ifade edilmesi için de bir araç olduğu anlaşılmıştır (Barkan, 1962-63: 243-246).

Yakub Ağa tarafından kapı ağalarına tevdi edilen nâzırlar vakıf şartına göre vakfın akalarında değişiklik yapma hakkına haizdi. Buna göre vakfın akarlarında zamanla yapılan değişiklikler muhasebe defterlerinde yer alan gider kalemlerine yansımıştır. Muhasebe defterlerinden elde edilen veriler tablolar halinde oluşturulurken önceki senelerde yer alan benzer masraf kalemleri karşılıklı yazılmaya çalışılmıştır. Bazı durumlarda bir masraf kalemi birden farklı türden masraflara izafeten fazla yazıldığı için eşleştirmede zorluklar söz konusudur.

Kurulduktan birkaç yıl sonra teşekkül eden muhasebe defterlerine göre vakfın 40 bin akçeye yaklaşan geliri beş yıl sonra neredeyse yarıya düşmüştür. Vakfın 1560-1561 tarihli muhasebe defterine göre toplam gelirin yüzde 40'a yakını dükkân, hamam, değirmen, bozahane ve serhane gelirlerinden meydana gelmekteydi (TS.MA.d. 8379). Takip eden yıllar içinde hamam ve değirmenlerden elde edilen gelirlerin düzenli şekilde devam ettiği görülürken dükkân, bozahane ve serhane gelirlerinde düşüş gözlenmektedir. Bozahane ve serhane geliri 1560-1561 tarihinde 7100 akçe iken (TS.MA.d. 8379) 1563-1564 tarihlerinde 113 akçedir (TS.MA.d. 3529). 1582 tarihinde (Kankal, 2004: 105) ise sadece serhane geliri 1650 akçeye yükselmiştir. 17. yüzyılda serhane ve bozahane gelir kalemleri yer almamaktadır. Sonraki yıllarda kahvehanenin vakfın akarları olarak önemli gelir kaynağı olarak yer aldığı görülecektir. Zira kahvehanelerin yaygınlaşmasından önce bozahaneler Osmanlı sosyal hayatında halkın bir araya gelerek eğlence kültürü oluşturduğu yerler arasındaydı. Mayalanmış darı hamurundan üretilen mayhoş bir içecek olan bozanın imal edilerek servis edildiği yerler olan bozahaneler daha çok devlet tekelinde olup iltizam usulüyle işletilmekteydi (Kankal, 2004: 106-107). Yakub Ağa'nın önem verdiği anlaşılın yatırım araçlarından birisi değirmenlerdir. Sarayda kilercibaşı vazifesini ifa ederken temel ihtiyaç maddelerinden olan unun ve bundan mamul ürünlerin önemine binaen değirmenleri yatırım aracı olarak görmüştü. Değirmenler arasında birinci zeyilnamede zikredilen Osmanlık değirmeninin 1561-1562 ve 1563-1564 muhasebelerinde gelir kalemi olarak yer aldığı görülmektedir (TS.MA.d. 3529). Genel olarak ilk muhasebe defteri ile 17. yüzyıla ait muhasebe defterinde söz konusu değirmenlerin tek kalemde zikredildiği anlaşılmaktadır. Değirmen çeşitleri olarak at ve su değirmeni bulunmaktaydı. Bu değirmenlerin türü ise muhasebe defterlerinde zikredilen yere nispetle belirlenmiştir. Ancak yeri veya türü belirtilmeyenler de muhasebe defterlerinde gelir kalemi olarak yer almaktadır. Yakub Ağa ilk tescil ettirdiği vakfiyesinde Silivri'de Karasu Nehri üzerinde üç göz değirmen vakfetmiştir. (TS.MA.d. 6993). Su değirmenlerinin çalışma süreleri nehirde akan suyun kaynağının devamlılığına göre değişmekteydi. Bu nedenle su değirmenlerinden elde edilen gelir miktarları hava şartlar hakkında da bilgiler ihtiva etmektedir. Sel baskınları, taşkınlar veya başka sebeplerle kullanılamaz hale gelen değirmenlerin muhasebe defterlerinde gider kalemi olarak masrafları da yer almaktadır (Yörük, 2014: 641-642). Buna karşın at değirmenleri hava şartlarından etkilenmemekte ve şehir merkezlerinde dahi kullanılan ancak üretim maliyeti fazla olan değirmen türleri arasındaydı (Özcan, 2016: 197).

Tablo 10: Kastamonu Yakub Ağa Vakfı'nın Gelir Kaynakları (16. Yüzyıl)

Akar 1560-1561	Akçe	Akar 1561-1562	Akçe	Akar 1563-1564	Akçe
Behram Bey yedinde	6000	Önceki seneden	10774	Önceki seneden	11550
Değirmenler	750	Osmancık'taki değirmen	2640	Osmancık'taki değirmen	2000
Boyabad Livası Hınta mahsulü	180	Yakub Emin değirmeni	521	Kapan	1000
Boyabad Livası Urz (Pirinç) mahsulü	Min 158 Kıymet 1874	Saz mahsulü	12000	Urz (Pirinç) mahsulü	686
Devrekani mahsulü	1810	Çayır mahsulü	1000	Çayır Mahsulü	100
Dükkanlar	1962	Dükkanlar ve kazğaniyan gelirleri	2214	Dükkanlar ve kazğaniyan gelirleri	20
Hamam	3240	Hamam	3240	Hamam	3465
Bozahane ve Serhane	7100	Serhane	660	Serhane	30
Kamış mahsulü	16000	Ali Bey Çiftliği	804	Serhane Dükkanları	24
Mahsul-i Zemin Hüseyin Bey	336	Mahsul-i Çiftlik Hüseyin Bey	80	Bozahane	82
-	-	Sahib-i Saadet Hazretleri yedinde	3000	-	-
Yekûn	39252	Yekûn	36933	Yekûn	18957

17. yüzyılda vakfın en büyük gelir kalemi saz gelirlerdir (TS.MA.d. 3529). Bu durum 18. yüzyılda da devam etmiştir. Sulak araziye ihtiyaç duyan sazlıklarda üretilen kamışlar hasır ve semer yapımında ve inşaatlarda kullanılan ürünlerden biridir. 18. yüzyılda Kastamonu'da semerciler ile vakıf mütevellileri arasında vakfa ait sazlıklardan dolayı husumet meydana gelmiştir. Hatta bu amaçla mütevelliler İstanbul'a giderek Haremeyn müfettişinin huzuruna çıkmışlardır. (TS.MA.d. 8650). 1742 yılında vakfın mütevellisi Hacı Ali 1561 yılından beri Kasaplar köyü ile Bozkoca köylerindeki sazlıkların vakfa ait olduğunu bildirmiştir. 1742 tarihinde Bâbüssaâde Ağası İbrahim Ağa Kasaplar köyünde, vakfa ait sazlığı gasp eden ve 130 kuruşluk sazi da ziyan eden Döndü Hatun Zaviyesi mütevellisi Köse Mehmed'i kaleye hapsedirmiştir. Daha sonra Yakub Ağa Vakfı mütevellisi ile sulh olup salıverilmiştir (Döşemetaş, 2019: 176). Köse Mehmed'in vakfın sazlıklarına yönelik ilk tasallutu bu değildir. Önceden bu hususta Dîvân-ı Hümâyun'a şikâyet edilmişken aynı yıl Bozkoca köyündeki Kutlu Melik zaviyedarı olarak vakfın sazlığına müdahale etmeye devam etmiştir (A.DVNS.AHKA.d.1: 76/327).

18. yüzyılda hamam, değirmen, sazlık ve dükkanlar vakfın akarları arasında yer almaya devam etmiştir. Buna karşın serhane ve bozahane gelir kalemleri arasında yer almamaktadır. 1748-1750 yıllarında hamamın üç yıllık 240 kuruş geliri vardır. Bu dönemde kurak geçen yıllarda saz gelirleri olmamıştır (TS.MA.d. 8650). 1745 yılında 146 kuruş olan saz geliri 1748 yılında 230, 1749-1750 yıllarında ise 130 kuruştur (TS.MA.d. 8650, TS.MA.d. 6848).

Tablo 11: Kastamonu Yakub Ağa Vakfı'nın Gelir Kaynakları (17. ve 18. Yüzyıl)

Akar 1639-1640	Akçe	Akar 1748-1750	Kuruş
Saz Gelirleri (Devrekani)	800	Saz gelirleri	360
Hamam	2000	Hamam	240
Değirmenler	3000	Değirmen	4
Küre-i Mamure Sazlık Gelirleri	2400	-	-
Sazlık Gelirleri (Kastamonu)	32000	-	-
Çayır Mahsulü	1500	-	-
Dükkân kiralari	3600	-	-
Kamış Mahsulü	3000	-	-
Sazlık Gelirleri (Taşköprü)	3650	-	-
Karaköy Kamış Mahsulü	1250	-	-
Yekûn	53200		604

19. yüzyılda vakfın akar kalemlerinde bir düzen söz konusudur. Bununla beraber yüzyılın ikinci yarısında vakıf gelirlerinde yüzde 180'e varan artış olmuştur. Değirmen, hamam ve dükkânlar vakfın düzenli akarları arasındaki yerini korurken kamış ziraati de devam etmiştir (EV.d. 11244, EV.d. 14999, EV.d. 15019).

Tablo 12: Kastamonu Yakub Ağa Vakfı'nın Gelir Kaynakları (19. Yüzyıl)

Akar 1844	Kuruş	Akar 1854	Kuruş	Akar 1857-1858	Kuruş
Devrekani'de Kamış icarı	600	Hasıla-ı Kamış	932	Aşar bedelatı	1060
Hamam kirası	180	Hamam kirası	600	Hamam kirası	600
Kahvehane kirası	100	Kahvehane kirası	100	Kahvehane kirası	150
Devrekani'de Değirmen hasılı	220	Değirmen kirası	420	Değirmen kirası	1000
Dükkân kiralari 10 adet	275	Dükkân kiralari	500	Dükkân kiralari Ve hayvan kiralari (baîr-i mekkâr)	800
-	-	-	-	İcare-i Şerberci? Nuhâs	250
Yekûn	1375	Yekûn	2552	Yekûn	3860

3.1. Vakfın Giderleri

Vakıf muhasebe defterlerinde öncelikle vakfın akarları yani gelirleri zikredilir ardından gider kalemleri yer alır. Gider kalemlerinde vakfın maaş ödemeleri ve rakabesine yönelik masraflar ile vakfın ödemesi gereken harçlar zikredilir. Yakub Ağa Külliyesi ve akarları yüzyıllar içinde çeşitli tamiratlar geçirmiştir. Bu tamiratlardan bir kısmı ilgili literatür içinde yer alırken bir kısmı arşive dayalı çalışmalara konu olmuştur. 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başında cami ve medresede çeşitli tamirat yapılmıştır. İlaveten medresenin 1757-1758 ve 1866-1867'de bir tamirati söz konusudur (Bilici, 1991: 32; Gökoğlu, 1952: 209, 343). 1697 yılında camide tamirat yapılırken (Kankal, 2004: 337) 1731 tarihinde cami duvarları, demirci dükkânı, şadırvan ve hamam tamir edilmiştir. 189 kuruş tutan bu tamirattan sonra 1749 yılında da aynı yerlere ilaveten vakfın akarlarından kahvehane yapılmıştır. Bu tarihten sonra farklı dönemlerde

hamamın ve caminin çeşitli bölümleri ihtiyaca binaen yenilenmiştir (Döşemetaş, 2019: 80-81, 175, 220). Yakub Ağa Vakfı'nın 16. yüzyıldaki giderleri daha çok görevliler ile camiye yapılan masrafları ihtiva etmektedir. 1560-1561 tarihli muhasebe defterine göre giderlerin büyük kısmı vakıf görevlileri ile cihetlerine ayrılmıştır. Bu ise gelirlerin yaklaşık yüzde 65'ine tekabül etmektedir (TS.MA.d. 8379). Sonraki yıllarda da gider kalemindeki ağırlığı devam etmiştir.

Tablo 13: Kastamonu Yakub Ağa Vakfı'nın Giderleri (16.Yüzyıl)

Gider	1560-1561 (Akçe)	1561-1562 (Akçe)	1563-1564 (Akçe)
Cami Rakabe gideri	685	1295	1347
Değirmen	654	1002	1224
Bozahane, Serhane, Hamam ve Çeşme	1215	Sadece Serhane ve Başhane gideri 653	Hamam gideri 323
Urz (Pirinç) ve Buzeyr (keten tohumu yağı) alımı ve medrese tamiri	664	-	-
Cami ve medrese görevlileri ve talebe yevmiyeleri	25467	25586	14465
Rekz-i Âlem	453	-	-
Sazlık ve Değirmen	-	-	421
Şeyh Şaban-ı Veli Camii görevli yevmiyeleri	-	-	1390
Harc-ı Öşr	-	-	756
Yekûn	29138	27241	19926

1639-1640 tarihinde hamam giderleri en yüksek kalem olarak yer almaktadır (TS.MA.d. 3529). Halvet, camekân, sofa ve külhanı bulunan hamam 1990 yılında ortadan kalkarken 2004 yılında kalan tek kubbesi de tamamen yıkılmıştır (Eyüpgiller, 134). 1639-1640 tarihlerinde hamamın 30594 akçe tutan kapsamlı bir tamirat geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu defterde dikkat çeken en önemli hususlardan biri deftere taam hatram olarak kaydedilen sütlü bulamaç gideridir (TS.MA.d. 3529). İrgatlar için kesilen kurban ve yapılan diğer yemekleri ihtiva eden bu gider 18. yüzyılda taamiye-i irgadiye olarak yer almaktadır (TS.MA.d. 8650). Yakub Ağa Külliyesi'nde imaretin varlığı mevcut olan binasına mebni olmakla birlikte bu mutfağa dair muhasebe defterlerinde görevlilerin zikredilmemesi ve tüketim malzemelerine dair bir gider kaleminin olmaması imarete vakfın sazlıklarında çalışan irgatlara yemek hazırlandığı kanaatini uyandırmaktadır. İrgatlara yedirmek üzere kurbanların da kesildiği defterden anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda da bu usulün devam ettiği anlaşılırken 19. yüzyılda Kastamonu Evkaf Defterlerinde zikredildiği üzere külliye Ağa İmaretini olarak anılmaya başlanmıştır (EV.d. 11244). Muhtemelen 17. yüzyılda başlayan uygulamada zamanla mutfakta pişen yemekten çevre sakinleri de istifade etmiştir. Şehirde bulunan İsmail Bey İmaretini'nin fonksiyonu göz önüne alındığında Yakub Ağa Vakfı'nın da bu misyonu üstlendiği anlaşılmaktadır. Böylece İsmail Bey Külliyesi aşağı imaret olarak anılırken Yakub Ağa Külliyesi yukarı imaret olarak halk arasında yaygınlaşmıştır. Vakıf câbisinden ayrı olarak sazlıklara ait ayrı bir câbinin varlığı da saz gelirlerinin akarlar içindeki yerini tahsis etme açısından önemlidir. Neticede 1639-1640 tarihli deftere göre vakıf gelirleri içinde en fazla yekûn saz ve kamış gelirlerine aittir (TS.MA.d. 3529). Diğer taraftan sazlıklar pirinç ziraati için elverişli ortam olup Kastamonu ve çevresi bu yönden üretim merkezlerinden biri olmuştur. Özellikle saz pirincinin Taşköprü ve Boyabad pirincine nazaran daha pahalı olduğu ortaya koyulmuştur. 1829-1847 tarihleri arasında pirinç fiyatlarındaki yükseliş dikkat çeker (Fidan, 2020: 97-98).

Tablo 14: *Kastamonu Yakub Ağa Vakfı'nın Giderleri (1639-1640)*

Gider	1639-1640 (Akçe)
Hamam	30594
Kara Köy ırgatlarına	1520
ırgatlara fa'al	2800
Demre ban Karaköy	600
Demre ban fa'al	680
Taam Hatram	1820
Islah-ı Merk-i Göl	1200
Kare Şadırvanın suyolu	2254
Kible tarafına harcanan	500
ırgatlara kurban	200
Saz ihraç harcı	1360
Muhasebe harcı	1200
Müderri Muhammed Efendi	500
Hatib	4300
İmam	1350
Vakıf Câbisi	900
Saz Câbisi	1080
Osman'ın vazife harcırahı	500
Yekûn	53358

Vakfın 19. yüzyıldaki gider kalemleri arasında vakfın rakabesine yönelik giderler, görevliler ile aydınlatmaya yönelik mum, kandil ve zeytinyağı harcamaları yer almaktadır. 1844'te değirmenin tamiri yapılırken (EV.d. 11244) 1857-1858 yıllarında caminin ve hamamın tamirine yönelik inşaat çalışmaları söz konusudur (EV.d. 15019).

Tablo 15: *Kastamonu Yakub Ağa Vakfı'nın Giderleri (19. Yüzyıl)*

Gider	1844	Gider	1854	Gider	1857-58
Cami mumları için yağ	104.5	Cami mumları için yağ	60	Cami mumları için yağ	410
Minarede yanan kandil için zeytinyağı	60	Minarede yanan kandil için zeytinyağı	100	-	-
Değirmenin yenileme işleri için ustaya verilen	424	Mumlar için yağ	110	-	-
Medresenin sofasının tamiri 158,5 kuruş	158.5	Hamam Kazganların Tamiri	623	Geçen sene hamam tamirinden kalan	600
Kahvenin tamiri için ustaya verilen	115	Geçen seneden kalan vakıf masrafları	755	Cami ve medrese tamiri	1975
Hamamın suyolları ile sucuya ödenen	203	Cami ve medrese görevlileri	812 kuruş 30 para	İmam, müezzin ve müderri ve diğer görevlilerin yevmiyeleri	821

Alaattin Dolu

Müteferrik masraflar	34	Berâ-yı maaş-ı mücerred meâ Harc-ı muhasebe	93	Tetimme-i ihsâ-i maaş	10
Muhasebe harcı	13	-	-	Maaş-ı mücerred	43
Kitabet ücreti	10	-	-	-	-
Yekûn	1122 Kuruş	Yekûn	2553 Kuruş	Yekûn	3859 Kuruş

Resim 3: Yakub Ağa Camii (2021)

Sonuç

Kanuni Sultan Süleyman döneminde kilercibaşılıktan Bâbüssaâde ağalığına kadar yükselen Yakub Ağa, padişahın irtihali haberini hasta iken almış ve kederinden vefat etmiştir. Saraydaki görevlerine binaen sosyal ve ticari ilişkiler kurmuş ve yatırımlar yapmıştır.

Yakub Ağa'nın padişahın teşvikleriyle kurduğu külliye 16. yüzyılda kısa dönem hariç resmi evraklarda bir mensubiyet mekânı olarak zikredilmemiştir. Külliye'nin içinde bulunduğu mahalle 16. yüzyılda Cami-i Halîmî Çelebi nam-ı diğer Yakub Ağa olarak anılırken bu mahalle çeşitli nedenlerle sonradan başka mahallelere dâhil olmuştur. Buna karşın halk arasında 19. yüzyıldan itibaren Ağa İmaretî olarak zikredilmeye başlanmış ve şehirdeki diğer imaret olan İsmail Bey İmaretî'ne izafeten de Yakub Ağa Külliyesi'ne yukarı imaret denmiştir.

Vakıf akarları arasında bulunan değirmen ve hamam uzun süre vakfa gelir sağlarken içinde bulunduğu toplumun sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını gidermiştir. Zamanla vakfın akarlarında yapılan değişikliklerde sazlıklar öne çıkmıştır. Kastamonu bölgesinin uzun süren yağışlı günleri de bol suya ihtiyaç duyan sazlık ziraatının hem vakfa hem de sazlıklarda çalışan ırgatlara ekonomik getirisi olmuştur. Sazlıklarda çalışanlar için kesilen kurbanlar ve hazırlanan yemeklerden kanaatimizce mahalle mensuplarının da istifadesi sağlanmıştır. Böylece vakıf, daha önce faal olan imaretin devamını sağlamış ve Ağa İmaretî olarak anılmaya başlanmıştır.

Yakup Ağa'nın vakfiyeyi tanzim etmesinden sonra 16. yüzyılda vakıf kaynakları arasında saz ve kamış mahsulü en fazla gelir getiren akarlar arasında yer alır. Bundan sonra hamam, değirmen ve dükkân gelirleri gelmektedir. Saz ve kamış gelirlerinin toplam gelir içindeki yeri 17. ve 18. yüzyılda yüzde 75'e çıkmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında da en fazla gelir getiren akar olan ve sulak yerlerde yetişen buğdaygillerden kamışın bu vakıf özelinde bölge ekonomisinde ön plana çıktığı görülmektedir. Hamam gelirleri ise 16. yüzyılda düzenli bir seyir takip etmekte ve toplam gelirlerin (1560-1561 ve 1561-1562) yüzde 8'ini oluşturmaktadır. Kamış mahsulünün yer almadığı 1563-1564 yıllarında hamam gelirlerinin toplam gelirler içindeki oranı yüzde 18'dir. 1857-1858 tarihlerinde ise 1844 yılıyla karşılaştırıldığında yüzde 23 artış söz konusudur. Değirmen gelirleri ilk muhasebe defterinde (1560-1561) toplam gelirlerin yaklaşık yüzde 2'si iken sonraki yüzyılda (1561-1562) yaklaşık yüzde 9'a yükselmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında değirmen gelirlerinin toplam gelir içindeki payı yükselerek yüzde 16'ya ulaşmıştır. Dükkân kiralardan elde edilen gelirlerdeki artış oranı ise 1844'e göre 1854 yılında yüzde 80'dir. Yine bu dönemde kahvehanenin muhasebe defterlerinde artık görülmeyen bozahanenin yerini aldığı anlaşılmaktadır.

Vakfın en yüksek gider kalemini vakıf cihetleri oluşturmaktadır. Bu oran 1560-1561 tarihlerinde yüzde 87 iken 1561-1562 tarihlerinde yüzde 94'e ulaşmıştır. 19. yüzyılda ise ehl-i cihetin maaşlarının payının gider kalemi içindeki oranı yüzde 21 (1854) ile yüzde 32 (1857-1858) olarak yer almaktadır. Vakıf personelinin yer almadığı 17. yüzyıla ait muhasebe defterinde ise hamam yüzde 68 ile gider kalemleri arasında en yüksek paya sahiptir. 1844 yılında vakfın hayratı ve akarları içinde çeşitli tamiratlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tarihte tamirat masrafları içinde değirmen masrafı diğerlerine oranla yüksek olup 1857-1858 tarihlerinde ise cami ve medresenin tamiri toplam giderlerinin yarısını oluşturmaktadır.

Netice itibarıyla Yakub Ağa kilercibaşılık vazifesinden Bâbüssaâde ağalığına kadar yükselirken Halîmî Çelebi'nin başlattığı bir hayır müessesenin devamını sağlayarak yüzyıllar boyunca Kastamonu'ya sosyal ve ekonomik bir katkı sunmuştur. Günümüzde Hepkebirler Mahallesi'nde olan külliye'nin hemen yakınındaki Yavuz Selim Mahallesi'ne dâhil olması mahallenin isminin de Yavuz Sultan Selim'in hocası Halîmî Çelebi'nin adıyla anılması isabetli olacaktır. Böylece nüveleri Halîmî Çelebi tarafından atılan ve Yakub Ağa'nın gayretleriyle külliye haline getirilen vakfın mensubiyet mekânı olarak devamı gelecek kuşaklara aktarılabilecektir.

Kaynaklar

1) Arşiv Kaynakları

a. *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)*

A.DVNS.AHKA.d.1.

A.DVNSMHH.d.72.

EV.d: 11244,14999, 15019.

TS.MA.d: 5104, 8650, 6848, 8379, 10679, 3529, 5588, 6993, 8650, 7245.

TS.MA.e, 1040-17, 639-37, 911-29, 1051-50, 1078-12, 1240-14, 1040-17, 420/39.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdülkadiroğlu, Abdülkerim (1997). "Halimi Çelebi". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 343-344.

Altındağ, Şinasi (1994). "Dârüssaâde". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 1-3.

Baktır, Mustafa (1999). "İbn Melek". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 175-176.

Barkan, Ömer L. (1962-1963). "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar". İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 23/1-2: 239-296.

Bedir, Murtaza (2013). "Vikâyetü'r-Rivâye". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 106-108.

Benli, Mehmet Sami (2005). "Miftâhu'l-Ulûm". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 20-21.

Beyler, Muhammet (2016). "Ekmelüddin Bâbertî'nin Hadis Şerhçiliği". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/11:160-199.

Bilgin, Arif (2004). *Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650)*. İstanbul: Kitabevi Yay.

Bilici, Z. Kenan (1991). *Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar)*. Doktora tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Bostan, İdris (1992). *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara: TTK.

Çiğçi, Fazıl (2018). *Kastamonu Camileri-Türebeleri ve Diğer Tarihi Eserleri*. C. 1. Kastamonu: Özeller Matbaa.

Demirci, Muhsin (2000). "İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 509-510.

Demirer, Mehmet (1996). *Kastamonu Yakub Ağa Külliyesinde Medrese ve Sıbyan Mektebi*, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Derman, M. Uğur (1997). "Hasan Çelebi". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 312-313.

Döşemetaş, Ömer (2019). *Şer'iyeye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu Kazâsı (1725-1750)*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Eğilmez, Mustafa ve Özcan Oğur (2020). *Kastamonu Hurufat Defterleri (1690-1840)*. İstanbul: Hiper Yayın.

- Eğilmez, Mustafa ve Özcan Oğur, Hasret Tutuş. (2020). "XVII. Yüzyılın Sonları ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu'da Mevcut Vakıf Külliyesi". *ECONDER*, 4/2, 304-325.
- Ertuğ, Zeynep Tarım (2000). "İmaret". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 219-220.
- Erünsal, İsmail E. (2015). *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*. İstanbul: Timaş Yay.
- Eyüpgiller, Kemal Kutgün (1999). *Kastamonu Kent Tarihi*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Fidan, Murat (2020). *Osmanlı Dönemi Kastamonu'da Esnafılık ve Ticarî Hayat*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Gürbıyık, Cengiz (2015). "Osmanlı İmaretlerinin (Aşevleri) Tipolojisi Üzerine Bir Deneme". *Sanat Tarihi Dergisi*, (XXIV/1), 23-51.
- Gökoğlu, Ahmet (1952). *Paphlagonia-Paflagonya (Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu, Bartın, Bolu, Gerede, Mudurnu, İskilip, Bafra, Alaçam ve Civarı) Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*. C. 1. Kastamonu: Doğrusöz Matbaası.
- Hathaway, Jane (2014). *Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası: Hacı Beşir Ağa*, Çev. Hazal Yalın. İstanbul: Kitapyayınevi.
- İpşirli, Mehmet (1989). "Alâeddin Arabî Efendi". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 319.
- İpşirli, Mehmet (2021). *Osmanlı İlimiyesi*. İstanbul: Kronik Yay.
- Kaçalin, Mustafa S. (2012). "Cevherî, İsmâil b. Hammâd". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 513.
- Kankal, Ahmet (2004). *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*. Ankara: Zafer Matbaası.
- Kılıç, Hulusi (1993). "Cevherî, İsmâil b. Hammâd". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 459.
- Kılıç, Hulusi (2001). "El-Kâmûsü'l-Muhîd". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 287-288.
- Kılıç, Hulusi (2010). "Tâcü'l-Luga". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 356-357.
- Koca, Ferhat (2005). "Molla Hüsrev". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 252-254.
- Kavaklı Kundakçı, Sibel (2020). "Osmanlı Döneminde Kastamonu Mahalleleri", *Osmanlı Tarihî Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, Ed. Fatma Ünvey Açığöz. Hakan Doğan, Ankra: Berikan Yay. 217-258.
- Lugat-ı Remzi*, خوشخوان maddesi, 518. <https://remzi.cagdasozluk.com/buyuk-osmanlica-soz-luk-madde-13811.html>
- Mehmed Behçet (1341) *Kastamonu Âsar-ı Kadimesi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmânî*, Haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran, Seyit Ali Kahraman, C. 5-6. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Necipoğlu, Gülru (2007). *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimarî, Tören ve İktidar*. Çev. Ruşen Sezer. İstanbul, YKY.

- Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr Der-Ahbâr-ı Sefer-i Sıgetvar: Sultan Süleyman'ın Son Seferi*. Haz. H. Ahmet Arslantürk, Günhan Börekçi, Redaksiyon. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay.
- Oruç, Hatice, Kayhan Orbay (2014). "Şehabettin Paşa'nın Filibe'deki Vakfına Ait Kaynaklar: Muhasebe Defterleri". *Belgeler XXXV/39*, 1-144.
- Öngören, Reşat (2013). "Zeyniyye". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 367-171.
- Özcan, Ruhi (2016). "Arşiv Belgeleri Diliyle Su Değirmenleri (Âsiyâb)". *OTAM*, (40), 195-203.
- Özen, Şükrü (2008). "Sadrüşşerîa". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 427-431.
- Özkan, Mustafa (1994). "Devletoğlu Yusuf". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 243-244.
- Pakalın, M. Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. III. İstanbul: MEB Yay.
- Selânikî Mustafa Efendi (1999). *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*. C. 1, Haz. Mehmet İpşirli. Ankara: TTK Yay.
- Singer, Amy (2012). *İyilik Yap Denize At: Müslüman Toplumlarında Hayırseverlik*. Çev. Ali Özdamar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Tavernier, Jena-Baptiste (2007). *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, çev. Teoman Tunçdoğan, Ed. Necdet Sakaoğlu. İstanbul: Kitapyayınevi.
- Topaloğlu, Bekir (2011). "Tecdü'l-İ'tikâd". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 250-251.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1921). "Halîmî Çelebi Camii Yahut Ağa İmareti". *Açıksöz Gazetesi*. 318: 1921.
- Uysal, Seyit (2005). "Kastamonu Yakupağa Camii (Halimi Çelebi Camii, Ağa İmareti) Kapısı Bezemeleri", *İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri (18-20 2003)*. Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi. 627-642.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2014a). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. Ankara, TTK Yay.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2014b). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: TTK Yay.
- Üstün, Hulusi, Arif Kolay, Şefik Memiş, Cengiz Özkarabekir, Ali Murat Güven, Haldun Hürel (2016). *Geçmişten Günümüze Beylikdüzü*. İstanbul: Beylikdüzü Belediyesi Yay.
- Yakupoğlu, Cevdet (2009). *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi:Kastamonu-Sinop-Çankırı-Bolu XIII-XV. Yüzyıllar*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yakupoğlu, Cevdet (2010). *Bartın Vakıfları (1214-1514)*. Bartın: T.C Bartın Valiliği.
- Yaşa, Fırat (2017). "Han'ın Mutfağından Bahçesaray'daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kilerci-başı Mehmed Ağa". *bilig*, 81, 27-49.
- Yörük, Doğan (2014). "XVI. Yüzyılda Konya Kazasında Su Değirmenleri Ve Bezirhaneler". *Turkish Studies* 9/1: 637-655.

Osmanlı Döneminde Kuzey Makedonya'da Mevlid Kültürünün Yaygınlaşmasında Vakıfların Rolü*

Mumin Omerov**

Özet

Süleyman Çelebi'nin (ö. 825/1422) kaleme aldığı Vesîletü'n-Necât (Kurtuluş Vesilesi) ya da halk arasında bilinen meşhur ismiyle Mevlid, yazıldığı tarihten itibaren Osmanlı toplumu tarafından kabul görmüş ve muhtelif merasimlerde okutulmuştur. Mevlid kültürü, Osmanlı Devleti'nin fetih politikaları doğrultusunda Anadolu'dan Balkan coğrafyasına intikal etmiştir. Makedonya topraklarında vakıflar ve hayırseverler vasıtasıyla kısa sürede teâmül halini alan mevlid okumaları, sosyal hayatın pek çok alanında etkili olmuştur. Nitekim vâkıfların, Hz. Peygamberin doğum günü, mübarek gün ve gecelerde okuttukları mevlidin, zamanla açılış törenleri, sünnet, düğün, cenaze, vb. iyi ve kötü günlerde de okutulması gelenek haline gelmiştir. Vakfiyelerdeki veriler ışığında, mevlidin hangi zaman dilimlerinde okutturulduğu, merasime katılanlara nelerin ikram edildiği, mevlithanlara vazifeleri karşılığında ne kadar ücret ödendiği gibi konularda teferruatlı bilgiler mevcuttur. Bu çalışmada Makedonya'da mevlid hizmetlerine yönelik kurulan 24 vakıf hakkında malumat verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Makedonya, vakıf kurumu, vâkıf, mevlid.

The Role of Pious Endowments in the Spreading the Mawlid Culture in Northern Macedonia during the Ottoman Period

Abstract

Vesîletü'n-Necât (Path to Salvation) written by Süleyman Çelebi (d.825/1422), popularly known as Mawlid, was well received by the Ottoman society since the date it was written and was recited in various ceremonies. The Mawlid culture was transmitted from Anatolia to the Balkan geography in line with the conquest policies of the Ottoman Empire. The recitation of the Mawlid, which became a custom in a short time through pious endowments and philanthropists in Macedonian lands, was influential in many areas of social life. As a matter of fact, the recitations organized by pious endowments on the Prophet's birthday and blessed days and nights, had become a tradition in opening ceremonies, circumcision ceremonies, weddings, funerals and similar occasions in time. In the light of the data from the pious endowments, detailed information is available on issues such as when the Mawlid was recited, what was served to those attending the ceremony, and how much the Mawlidhan was paid for their duties. In this study, information on 24 pious endowments established for Mawlid services in Macedonia will be provided.

Keywords: Ottoman, Macedonia, institution of endowment, pious endowment, mawlid.

* DOI: 10.16971/vakiflar.895881

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Mart 2021 / March 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Mayıs 2021 / May 2021

** Dr. öğretim görevlisi İslami Bilimler Fakültesi Üsküp-KUZEY MAKEDONYA
e-posta: alikoc_mumin@hotmail.com; https: ORCID: 0000-0002-1262-393X.

Giriş

Allah adın zikredelim evvela Vâcib oldur cümle işte her kula

Osmanlı toplumu, dinî değerlere bağlılığı ile bilinmektedir. Kuşkusuz ki bu değerlerin zirvesinde Allah'a itaat ve Resûlullah sevgisi yer almaktadır. Hz. Peygamber'e duyulan engin sevgi ve özlem nedeniyle insanlar her fırsatta O'na bağlılıklarını çeşitli etkinlikler düzenleyerek izhar etmeye çalışmışlardır. Müslümanlar, Hz. Muhammed'in dünyaya teşriflerinin sene-i devriyesi sebebiyle, aşr-ı şerifler, duâlar, naatlar, kasîdeler, münâcâtlar, ilâhîler ve mevlidler okumuştur (Pekolcay, 2013: 3-23; Türer, 2009: 359). Zikredilenler arasında Osmanlı toplumunda en çok rağbet gören mevlid kültürü olmuştur. İslam Tarihi'nde ilk resmi mevlid merasimi Fatımîler döneminde icra edilmiştir. Zira Fatımîler; Hz. Peygamber ile birlikte, Hz. Ali, Hz. Fatma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve devletin halifesi için de mevlid törenleri tertip etmiştir. Bu kutlamalar saray dâhilinde düzenlendiğinden dolayı umumiyetle katılımcılar da devlet erkânından oluşmuştur (Karataş, 2008: 50).

Günümüzde icra edildiği şekliyle mevlid cemiyetinin ilk düzenlenmesini sağlayan ve kurallarını oluşturan kişi Selâhaddîn Eyyûbî'nin (ö. 589/1193) damadı olan ve hayırseverliğiyle nam salmış Erdebil Atabeyi Muzafferüddîn Gökbörü'dür (ö. 630/1233). Gökbörü her sene Erdebil'de mevlid etkinlikleri organize etmiştir. Hz. Peygamber'in doğum gününe birkaç ay kala civar şehirlerden çok sayıda insan Erdebil'e gelir ve burada değişik faaliyetler icra ederlerdi. İlim adamları, şairler, sûfiler ve toplumun mümtaz efradının iştirak ettiği merasimlerde, dışarıdan gelenler en iyi şekilde ağırlandırlardı. Bu törenler için Safer ayında şehrin sokakları ışıklandırılırdı. Mevlid Kandili akşamında Gökbörü'nin de katıldığı fener alayı düzenlenir, gündüzünde ise ilim erbabı, meydana toplanan halka vaaz-ü nasihatte bulunur ve akabinde merasime gelenlere çeşit çeşit hediyeler takdim edilirdi. Böylece Mevlid Kandili âdeta bir bayram havası içinde kutlanırdı. Muharrem ayında başlayıp Hz. Peygamber'in doğum günü olan on iki Rebi'ülevvel gününe kadar devam eden bu görkemli cemiyetler için Gökbörü her sene üç yüz bin dinar tahsis ederdi (İbn Hallikân, 1977: 116-119; Çetin, 2001: 73-75; Karataş, 2008: 50-51).

Tarih boyunca Hz. Peygamber'e duyulan özlem ve muhabbet etrafında pek çok mevlid kaleme alınmıştır. Ancak bu mevlidler arasında hiçbiri Bursa Ulu Camii'nin lahûti atmosferinde H.812/M.1409 yılında Süleyman Çelebi tarafından yazılan Vesîletü'n-Necât adlı eser kadar toplum nazarında meşhur olamayıp rağbet görememiştir.¹ Bu manzum şaheser yazıldığı andan itibaren Osmanlı toplumu tarafından çok sevilmiş ve çeşitli vesilelerle okutulmaya başlanmıştır. Mevlid okutma âdeti, Anadolu'da her geçen gün yayıldığı gibi Osmanlı Devleti'nin fetih stratejisi doğrultusunda Balkan coğrafyasına da taşınmıştır

Osmanlı Devleti, Makedonya topraklarını fethetmesinin ardından bölgede hızlı ve planlı bir iskân gerçekleştirmiştir. Bölgeye yerleşen Türkler, Anadolu'da yaşadıkları gelenek ve göreneklerini iskân ettikleri yerlerde de yaşatmaya çalışmışlardır. Böylece Makedonya şehirleri, vakıflar ve hayırhahlar eliyle imar ve ihya edilmiş, İslami bir ruh ve hüviyet kazanmıştır. Mıntıka imar faaliyetleriyle birlikte, dinî, ilmî, siyâsî, iktisadî, sosyal ve kültürel alanda da gelişmeler kaydedilmiştir. Makedonya'da vakıf müessesesi etrafında

1 Balkanlardaki mevlitlerle ilgili detaylı bilgi için ayrıca bk. Okıç (1975: 17-78), İzeti (2007: 345-352), Ahmed (2009: 434), Baki (2009: 450).

pek çok hizmet hayat bulmuş ve uzun yıllar faaliyetlerini ek desteklere ihtiyaç duymadan sürdürmüştür. Bu hizmetlerden biri de mevlid okutma geleneği olmuştur. Makedonya'da vakıf tesis eden iyilikseverlerin bir kısmı, vakıf gelirlerinden bütçe ayırmış ve bu parayla mübarek gün ve gecelerde mevlid okutmuştur. Vakfiyelerden anlaşıldığı kadarıyla genellikle mevlid okutulması, Hz. Peygamber'in doğum günü olarak kabul edilen Rebi'ülevvel ayının on ikinci gecesinin yanı sıra zamanla Regâip, Berat, Mîraç ve Kadir gecelerinin de vazgeçilmezlerinden olmuştur. Cami, tekke, medrese ve ev gibi mekânlarda tilâvet edilen Kur'ân-ı Kerîm ile okunan mevlid ziyafetine katılan halka da vakıf fonlarından türlü ikramlar sunulmuştur. XIX. asra gelindiğinde camilerde yapılan mevlidlerin haricinde kadın ve erkek vakıf kurucularından bazıları vakfiyelerinde, evlerinde de mevlid okuttuklarını belirtmişlerdir. Dolayısıyla mevlid okutma âdeti, vâkıflar tarafından camilerin dışında evlere de intikal etmeye başlamıştır. Zamanla halk arasında mevlid okutma geleneği o kadar yaygınlaşmıştır ki insanlar sevinç anları olan düğün, sünnet, hac dönüşü, askerden terhis akabinde, yeni eve taşınma esnasında vb. günlerde Allah'a şükürlerini ifade etmek maksadıyla mevlidin bazı bölümlerini veya tamamını okumuşlardır. Ayrıca insanlar; kederli ve sıkıntılı zamanlarında teselli ve şifa bulma ümidiyle mevlid okutup Kur'ân tilâvet ettirmişlerdir. Makedonya'da toplumun her kesiminden insanın benimsediği mevlid kültürü, bireylerin önemli gördüğü, sevinç ve üzüntü duydukları etkinliklerde okutulmuş ve günümüzde de bu teâmül hâlâ güncelliğini muhafaza etmektedir. Bu makalede, Makedonya'da kurulan mevlid vakıfları hakkında bilgi verilip, mevlidin bölgede yaygınlaşmasında vakıf bânîlerinin sağladıkları katkılar, vakfiyelerdeki bilgiler ışığında değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1. Osmanlı Dönemi Makedonya'sında Kurulan Mevlid Vakıfları

Makedonyalı vakıf bânîlerinin mevlid okutmaya verdikleri değer arkasında kuşkusuz ki Hz. Peygamber'e gösterdikleri sevgi ve hürmet yatmaktadır. Vâkıflar, mevlid okutma gelenek ve göreneğinin kendi hayatlarıyla sınırlı olmasına razı olmamış ve bunu ebedileştirmek istemişlerdir. Nitekim mevzu ile ilgili vakfiyeler mercek altına alındığında çok sayıda mevlid vakfının bulunduğu ve bunlardan bazılarının hizmetlerini yüzyıllarca sürdürdüğü görülmektedir (Karataş, 2008: 56). Makedonya'da mevlid okutma ananesine yönelik, toplumun her kesiminden insanın vakıf kurduğu veya vakfından fon ayırdığı müşahede edilmektedir. Farklı statüleri haiz olan vakıf kurucularının, yaşadıkları şehirler ve yaptıkları faaliyetler hakkında aşağıdaki tabloda geniş bilgi verilmiştir.

Tablo 1'de görüldüğü üzere Makedonya'da, mevlid vakfı kuranların önemli bir kısmının Üsküp ve Manastır'da ikamet ettiği gözlenmektedir (Omerov, 2020: 259). Nitekim Osmanlı idaresi boyunca Makedonya bölgesinde en çok vakfın kurulduğu merkezlerin başında Üsküp ve Manastır kentleri gelmektedir. Bu şehirler, Osmanlı yönetimi süresince, gerek siyasi ve idarî gerekse kültürel ve ilmî faaliyetlerin en yoğun yaşandığı merkezler olmuştur. Mezkûr kentler, Osmanlı Devleti tarafından askeri üs olarak kullanılmalrının yanında, ticaret güzergâhlarında olmaları hasebiyle hem gelişmiş hem de stratejik pozisyonlarını her devirde muhafaza etmiştir. Binaenaleyh mevlid vakıfları da bu merkezlerde daha fazla kurulmuştur. Yukarıda sözü edilen iki merkeze nazaran daha küçük yerleşim yerleri olan Ohri, Kriva Palanka, Köprülü ve İştip'te mevlid okutulmasına yönelik sadece birer vakıf ihdas edilmiştir. Makedonya'da bu zikredilen şehirlerin, ekseriyetle kaza ve nahiye olarak teşkilatlanması aynı zamanda az sayıda mevlid vakfının kurulmasıyla da irtibatlı olduğu tahmin edilmektedir. Vakfiyelere kaydedilen mevlid vakıflarının yanı sıra kayıtlara girmeyen pek çok mevlid bulunmaktadır. Özellikle evlerde, çeşitli programlar için gerçekleştirilen mevlidler bu zikredilen sayıların dışında bırakılmaktadır.

Tablo 1: Makedonya'da Mevlid Hizmetlerine Bütçe Ayıran Vâkıflar

	Vâkıf İsmi	Yer-Yıl	Mevlid	Merasim için ayrılan bütçe	Mevlid Sayısı
1	Yahya Paşa	Üsküp, Bulgaristan ve İstanbul 912/1506	Mevlid okutma	50 akçe	1
2	Muhyiddin Efendi b. Abdülvehhab	Üsküp 1001/1592	Mevlid okutma	5 dirhem	1
3	Süleyman Efendi	Üsküp-Bosna 1088/1677	Mevlid, Kur'ân	2.100 akçe	1
4	Ayşe Hatun bt. Hüdaverdi	Manastr'da 1093/1682	Mevlid,	-	
5	Müftüzâde Abdülbaki Efendi	Üsküp 1128/1715	Mevlid, Kur'ân	7 akçe	1
6	Şafizade Seyyid Sadi Efendi	Üsküp 1131/1718	Mevlid	1 akçe	1
7	Ohri Kaymakamı Şerif Ahmed Bey	Ohri 1262/1846	Mevlid, Kur'ân ve kelime-i tevhid	Miktar ²	1
8	Ümmü Gülsüm bt. Ahmed Ağa	Manastr 1266/1850	Mevlid	75 kuruş	4
9	Pembe Hanım b. Yusuf Ağa	İştîp 1278/1861	Mevlid	-	3
10	Ümmü Gülsüm bt. el-hâc Ali	Manastr 1278/1861	Mevlid, Hatim	Kira gelirinden	3
11	el-Hâc Abdüllatif Ağa b. Mehmed	Manastr 1282/1865	Mevlid ve Helva		1
12	Güzide Hanım bt. Abdullah	Manastr 1286/1870	Mevlid, şeker, gül suyu ve şerbet	2 hisse	1
13	Şakir Ağa b. Köse Hüseyin	Manastr 1288/1871	Mevlid ve Vaaz	300 akçe	1
14	Derviş Mehmed b. Tahir	Köprülü 1294/1878	Mevlid ve Helva	3 sehim	1
15	el-Hâc Seyyid Hasan Rıza Efendi b. Numan	Kriva Palanka 1310/1893	Mevlid, kelime-i tevhid ve yemek	Erik bahçeleri ve bağın kira gelirinden karşılanmıştır.	2
16	Hacı Süleyman Ağa b. Kara Veli Mustafa Ağa	Köprülü 1312/1895	Mevlid	Bir dükkânın kira geliri tahsis edilmiştir	1
17	Fatma Hanım bt. Ebu Bekir	Manastr 1314/1896	Mevlid ve Vaaz	2 sehim	1
18	Gülşah Hanım bt. Ömer Ağa	Manastr 1318/ 1900	Mevlid ve Vaaz	1 sehim	1
19	Emine Hanım bt. Mustafa Bey	Manastr 1320/1902	Mevlid ve Vaaz	50 kuruş	1
20	Sabiha Hanım bt. Malik Paşa	Manastr 1321/1903	Mevlid ve Vaaz	Ücret belirtilmemiştir	8
21	Münire Hanım bt. Mustafa Efendi	Manastr 1324/1906	Mevlid ve Vaaz	3 lira-i Osmani	8
22	Hanife Hanım bt. Selim Efendi	Manastr 1324/1906	Mevlid ve Vaaz	Mağaza kira gelirinden	1
23	Eşrefe hanım bt. Ahmed	Manastr 1328/1910	Mevlid ve Vaaz	2 sehim	8
24	Bahtiyar Bey b. Mehmed Bey	Manastr 1329/1911	Mevlid, Vaaz ve Hatim	Ev kira gelirinden	1

2 Ohri Kaymakamı Şerif Ahmed Bey, bir sene içinde Kur'ân, hatim, kelime-i tevhid ve mevlid okuyan 10 kişiye 3.000 kuruş tahsis etmiştir. Ancak mevlid merasiminde harcanacak miktar hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir (VGMA, Defter 581, Sayfa 381, Sıra 282).

Makedonya bölgesinde vâkıflar, mevlid etkinliklerinde ne kadar bütçe ayırdıkları konusunda vakfiyelerde teferruatlı bilgiler vermişlerdir. Vakıf kurucularının bir kısmı mevlid merasiminde harcanacak fonlar hakkında detaylı bilgi verirken, diğer bir kısmı ise ayrıntılı malumat sunmamıştır. Mevlid hizmetlerine kaynak ayıranlar arasında en yüksek miktarı Süleyman Efendi tahsis etmiştir. Kendisi, mevlid programı için 2.100 akçe ayırmıştır. Onu, 300 akçeyle Şakir Ağa ve 75 kuruşla Ümmü Gülsüm Hanım takip etmiştir. Diğer vakıf banileri de mevlid için çeşitli miktarlarda ücret ayırmışlardır. Bazı vakıf kurucuları ise mevlid organizasyonunda tasarruf edilecek sermaye hakkında bilgi vermemişlerdir.

Zikredilen tabloda görüldüğü üzere 24 vâkıfın yarısını kadınlar diğer yarısını da erkekler oluşturmaktadır. Makedonya bölgesinde mevlid kültürünün yaygınlaşmasında kadın ve erkek vakıf kurucularının eşit seviyede katkı sağladıkları görülmektedir. Bu 24 vakfın kuruluş amaçları sadece mevlid okutmaya dair olmamıştır. Vakıf bânileri; dinî, eğitim ve sosyal hizmetlerin sürdürülmesini finanse ettikleri gibi aynı zamanda mevlid okutturmak için de vakıf gelirlerinden bütçe tahsis etmişlerdir. Dolayısıyla makalede vakıfların diğer hizmetleri hakkında bilgi verilmeyip, sadece mevlid ile ilgili hususlar üzerinde durulacaktır.

A. Erkekler Tarafından Kurulan Mevlid Vakıfları

Makedonya'da mevlid kültürünün yerleşmesi ve benimsenmesinde toplumun her kesiminden müteşekkil fertlerin katkısı olmuştur. Vakıf kurucularının sosyal statülerine baktığımızda, devlet erkânından ilmiyeye, tasavvuf erbabından seyyidlere, şeriflerden reayaya kadar, muhtelif statülere ve mesleklere sahip olan kimselerin mevlid vakfı tesis ettiği mülhaza edilmektedir. Makedonya'da, erkekler tarafından ihdas edilen vakıflarda, mevlid kıraat ettirme ile ilgili pek çok örnek bulunmaktadır Ancak makalenin bu kısmında erkek vâkıfların vakfiyelerinden birkaç misal vermekle iktifa edeceğiz.

Mevlid okutma geleneğinin, Vesiletü'n-Necât adlı eserin Bursa'da 812/1409 senesinde yazılışından takriben bir asır sonra Makedonya bölgesinde yayılmaya başladığı vakfiyelerde görülmektedir. Makedonya topraklarında mevlid okutulması adına ilk fon ayıranlardan biri de devlet erkânından Yahya Paşa'dır. 912/1506 tarihli vakfiyede Yahya Paşa, din, eğitim, sosyal ve belediye hizmetleri yanı sıra mevlid okutulması için de 50 akçe tahsis etmiştir. Vâkıf, her yıl Rebi'ülevvel ayının ilk Cuma gecesinde kendisinin inşa ettirdiği camide mevlid okunmasını ve bu görevi icra eden mevlithana da 50 akçe ücret verilmesini vakfiyede bilhassa belirtmiştir (VGMA, 629, Sayfa 423, Sıra 333). Ayrıca Yahya Paşa, mübarek gün ve gecelerde vâkıf imaretinde özel yemekler pişirilip fakir ve yoksul kimselere verilmesini şartları arasına ilave etmiştir. Bu vakfın Makedonya'da Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar faaliyetlerini aksatmadan devam ettirdiğini, çeşitli arşiv kayıtlarından takip etmek mümkündür (BOA, AE, SAMD, Dosya No 41, Gömlek No 4061). Dolayısıyla arşiv vesikalarından hareketle Yahya Paşa Vakfı'nda her yıl ifa edilen mevlid okutma geleneğinin asırlarca devam ettiği anlaşılmaktadır.

Makedonya'da mevlid kültürünün kökleşmesine katkı sağlayan diğer bir kesim de Hz. Peygamber'in soyundan olan Seyyidler ve Şerifler'dir. Nitekim Makedonya vakıflarından birkaçının vakfiyesinde, vakıf kurucusunun es-seyyid veya seyyid-i sâdâtan oldukları ifade edilmiştir. Vakfiyelerde bu tür unvanları kullananların umûmen Resulullah'ın soyundan geldikleri kabul edilmektedir (Ahmet Rif'at, 1988: 1-115; Buzpınar: 322-324).

Seyyidlere bir örnek teşkil etmesi için el-Hâc Muhyiddin Efendi vakfını verebiliriz. Vakfiyedeki bilgilere göre Üsküp'ün İbn-i Payko Mahallesi'nde ikamet eden "seyyid-i sâdâtan eşref-i benamdan" es-Seyyid el-Hâc Muhyiddin Efendi b. Abdülvehhab Efendi 1001/1592 tarihinde ihdâs ettiği vakfında, diğer hizmet-

lerin yanında mevlid okutulması için de ödenek ayırmıştır. Vâkif, "Senede bir kere cami-i şerifte Mevlid-i Nebi Aleyhisselam kırâat oluna, mevlid hitâmında aşırhanlar ile mevlid-i şerifte salât-u selâm getiren müezzin efendilere birer sırma gümüşü veyahut bedeli, mevlithana da üç dirhem sırma gümüş veya bedeli verüle" demiştir (VGMA, Defter 990, Sayfa 3, Sıra 3). Ancak vâkif, mevlidin yıl içerisinde hangi zaman diliminde okunacağı hususunu vakfiyede sarahaten belirtmemiştir. Büyük ihtimalle bu mevlid de diğer vakıf mevlidleri gibi mübarek gün ve gecelerin birinde okutulmuştur.

Üsküp ve Bosna'da vakıfları bulunan Süleyman Efendi, kurduğu vakıfta, din, eğitim, sosyal ve belediye hizmetleriyle birlikte mevlid okutulması için de önemli bir meblağ tahsis etmiştir. Buna ek olarak vâkif, merasimde harcanacak bütçe ve yapılacak ikramlar hakkında detaylı malumat vermiştir. Süleyman Efendi'nin mevlid etkinliği için ayırdığı 2.100 akçelik bütçe, mevlid töreni için ayrılan en yüksek miktar olma özelliğini taşımaktadır. 1088/1677 tarihli vakfiyede Süleyman Efendi, Mahmud Bey Camii'nde sesi güzel olan bir kimsenin mevlid okumasını istemiş, okuyan mevlithana da 300 akçe tahsis etmiştir. Vâkif, camiye mevlidi dinlemeye gelenleri de ihmal etmeyip, onlar için de 1800 akçe fon ayırmıştır. Bu para ile mütevellî; şerbet, güllaç ve buhur tedarik edip, bunları orada bulunan insanlara sunmuştur. Ayrıca Süleyman Efendi, okunan mevlidin sevabının babası Mürvet Ağa'nın ruhuna hediye edilmesi dileğinde bulunmuştur (VGMA, Defter 744, Sayfa 155, Sıra 39). O, okuttuğu mevlidle babası Mürvet Ağa'nın isminin yılda bir anılmasını sağladığı gibi vefat eden bir kimsenin ardından okunan mevlid ve benzeri âdetlerin giderek ritüel haline dönüşmesine de öncülük etmiştir.

Balkanlarda vefat edenlerin ardından okutulan mevlid, mukaddes gecelerin birinde olabileceği gibi, vefatın kırkinci gecesi yahut sene-i devriyelerinde de olabilmekteydi. Zamanla bu tür âdetler Makedonya ve Balkan toplumlarında gelenek halini almış ve vefat edenin arkasından en az bir defa mevlid okutulup ziyafet verilmiştir. Vakıf bânîleri, vefat edenin ardı sıra mevlid okutulmasına dönük bütçe ayırdıkları durumlarda bu uygulamalar her yıl tekrar edildiği için toplumda daha hızlı yayılma imkânı bulmuş ve halkın hafızasının derinliklerine yerleşmiştir.

Makedonya'da devlet yöneticileri ve seyyidlerin yanı sıra ilim erbabı da mevlid okutulmasına ehemmiyet vermiş ve tesis ettikleri vakıflarından kaynak ayırmıştır. Bu hususa bir misal teşkil etmesi adına Müftüzâde Abdülbaki Efendi Vakfı zikredilebilir. Vâkif, 1128/1715 tarihli vakfiyesinde çeşitli hizmetlerle birlikte 7 akçe de mevlid okutmak için tahsis etmiştir. Vâkif, Rebi'ülevvel ayının on ikinci gecesi Üsküp'teki Mustafa Paşa Camii'ne ulema ve fukaranın davet edilmesini ve toplanan cemaate mevlid-i şerif okunmasını talep etmiş, mevlithana da 7 akçe ücret ödenmesini bilhassa vakfiyede tebarüz ettirmiştir (VGMA, Defter 988, Sayfa 286, Sıra 184). Muhasebe kayıtlarında, bu vakfın sonraki asırlarda da hizmetlerini devam ettirdiği görülmektedir. Bu bağlamda vâkifin şartları doğrultusunda her yıl mevlid okutma geleneğinin de sürdüğü düşünülmektedir (BOA, EV. D. 11437). Nitekim 1715 yılında Mustafa Paşa Camii'nde başlayan mevlid okutma âdeti, 20. Yüzyıl başında Balkan Savaşları'ndan sonraki süreçte zaman zaman sekteye uğramış olsa da, günümüzde camilerde mübarek gün ve gecelerde mevlid ve ilahi okuma ile Kur'ân tilâveti geleneği hâlâ canlılığını korumaktadır.

Allah ve Peygamber sevgisinin en yoğun yaşandığı yerlerden biri de tekkelerdir. Her kesimden insanın duygularına tercüman olan mevlid, tasavvuf erbabı tarafından da hoş karşılanmış ve çeşitli törenlerde okunmuştur. Tekkelerdeki mevlid etkinliğine bir misal oluşturması için Halvetî Tekkesi'ne intisap eden Derviş Mehmed'in kurduğu mevlid vakfını zikredilebilir. 1294/1878 yılında Köprülü'de ikamet

eden Derviş Mehmed, tesis ettiği vakfın gelirlerinden 12 sehim ayırmıştır. 12'den 9'u tekkenin diğer ihtiyaçlarına sarf edilmiş, 3 sehim ise mevlid kandili için tahsis edilmiştir. Bu para ile Mevlid Kandili münasebetiyle Derbend Tekkesi'nde âdet olduğu üzere mevlid okunmuş ve helva yapıp merasime katılanlara tevzi edilmiştir (VGMA, Defter 988, Sayfa 210, Sıra 121). Vâkıfın, tekkede âdet olduğu ifadesinden anlaşılıyor ki, daha önceki zamanlarda da her yıl Mevlid Kandilinde tekkede mevlid okutulup helva ikram edilmiştir. Muhtemelen bu tekke geleneğinin akamete uğramasını arzu etmeyen vâkıf, varidatından ayırdığı kaynakla, bu geleneğin devam etmesini istemiştir.

Mevlid merasimi akabinde helva dağıtıldığına yönelik diğer bir örnek ise Manastır'da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Manastır'ın Kara Oğlan Mahallesi'nde ikâmet eden el-Hâc Abdüllatif Ağa b. Mehmed 1282/1865 yılında kurduğu vakfın gelirlerinden Mevlid Kandili'nde mevlid okutmak için pay ayırmış ve merasime gelenlere de etkinlik sonrası helva verilmesini şart koşmuştur. Ancak vâkıf, mevlid programına harcanacak bütçe hakkında vakfiyede herhangi bir malumat vermemiştir (MŞS 128, v. 70). İhtimal ki vakfın vâridatı doğrultusunda mevlid okutma ve helva için ödenek tahsis etmiştir.

Umumi olarak Osmanlı döneminde mevlid etkinliğini müteakip, şerbet, gül suyu, buhur, güllaç ve helva gibi ikramların yapıldığına dair vakfiyelerde pek çok veri mevcuttur. Mevlid sonrası sunulan ikramların günümüzde çeşitlenerek ve yaygınlaşarak devam ettiği müşâhede edilmektedir. Camilerde icra edilen mevlidlerin peşinden bazı hayırseverlerin, cami çıkışı cemaate lokma, lokum, gofret, helva, gül suyu vb. ikramları yaptırdığına çokça tanık olmaktadır. Evlerde, tertip edilen mevlidlerde yukarıda zikredilen ikramların yanı sıra bölgeden bölgeye farklılık gösteren yöresel yemekler de verilmektedir. Kökleri asırlar öncesine dayanan bu anelerin özünü yitirmeden nesilden nesile çeşitlenerek ve gelişerek nasıl devam ettiğini vakfiyelerdeki bulgulardan ve günümüz teâmüllerinden mukayese ederek kavramak mümkündür.

B. Kadınlar Tarafından Kurulan Mevlid Vakıfları

Makedonya bölgesinde mevlid kültürünün yaygınlaşması ve teâmül halini almasında erkek vâkıflar ile birlikte kadın hayırseverler de başat rol oynamıştır. İhdas ettikleri vakıflarda dinden eğitime, tarikattan belediye hizmetlerine kadar geniş bir sahada faaliyet göstermiştir. Kurdukları vakıflarda, diğer hizmetlerin yanında mübarek zaman dilimlerinde mevlid ve Kur'ân tilâvet ettirmek için meblağ ayırmışlardır. Makedonya'da kadınlar tarafından tesis edilen vakıflarda, mevlid kıraat ettirme ile ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Ancak çalışmada bunlardan bir kaçına temas edilecektir.

Mukaddes gecelerde kendisi bizzat mevlid okutmayıp ancak mevlid merasimi akabinde yoksullara ikramda bulunan Ayşe Hanım'ın vakfı, bu yönü ile diğer vakıflardan ayrılmaktadır. el-Hâcce Ayşe Hatun bt. Hüdaverdi 1093/1682 yılında Manastır'da ihdas ettiği vakıfta sahip olduğu, bir nalbant dükkânı, bir semerci dükkânı, bir hanı ve 60.000 dirhem parasını vakfetmiştir. Dükkânlar ve han mütevellinin insiyatifine bırakılarak icara verilmesini isterken, paranın ise şu usul ile yıllık kiralanmasını vakfiyede hassaten dile getirmiştir: "Paranın da her bin akçesi senelik 120 akçe murâbaha ile istirbâh olunmasını şart koşmuştur." Vâkıfe paranın işletmesi ile akarların yıllık kira gelirlerini, Manastır'da dini ve içtimai hizmetlerin sürdürülmesine tahsis etmiştir. Vakıf varidatından büyük bir kazanç satın alınıp Berat, Regaib, Miraç, Kadir ve Mevlid kandillerinde bu kazanda yemek pişirilip fakirlere verilmesini istemiştir. Vâkıfe, bu gecelerde yoksullara verilecek yemeklerin isimlerini vakfiyede belirtmediği gibi, yemek masrafı için ayırdığı bütçe hakkında da bilgi vermemiştir (VGMA, Defter 987, Sayfa 61, Sıra 18). Lâkin vakıf gelirlerinin oldukça fazla olduğu göz önünde bulundurulduğu takdirde mübarek gecelerin tamamında fukaraya ikram edilecek

kadar ödenek ayrıldığı tahmin edilmektedir. Ayrıca imaret inşa etmeye sermayesi olmayan iyilikseverler, kurdukları küçük bütçeli vakıflarla özellikle kandil gecelerinde yetim ve kimsesizlere ikramda bulunmayı kendilerine düstur edinmişlerdir. Kutsal günlerde yapılan hayr-u hasenatın Allah nezdinde daha makbul olduğunu düşünen Müslümanlar gerek fakirlere verdikleri tasaddukatı gerekse okuttukları mevlidleri, genelde bu mübarek zaman dilimlerinde tahakkuk ettirmeye özen göstermişlerdir.

Yine Manastır'da mevlid okutmaya ödenek ayıran bir diğer yardımsever, Eşrefe Hanım bt. Ahmed'dir. 1328/1910 tarihli vakfiyede Eşrefe Hanım, Rebi'ülevvel ve Rebi'ülâhir aylarında Besim Paşa Camii'nde haftada bir Mevlid-i Nebi okunmasını talep etmiş ve bu vazifeyi ifa eden imama 2 sehim ücret ödemiştir (MŞS 177, v. 67). Mezkûr vâkife gibi, iki aylık zaman diliminde toplamda sekiz mevlid okutan başka bir hayırsever de Sabiha Hanım'dır. Makedonyalı öbür vâkif ve vâkifeler ise genelde yılda bir ile dört arasında değişen adetlerde mevlidler okutturmuşlardır. Vâkıflar tarafından mevlid okutturma hususunda benzer uygulamaların Bursa'da da yapıldığı gözlenmektedir. Karataş, Bursa'da mevlid vakıfları üzerine yaptığı çalışmada vakıfların bir yıl içerisinde okuttukları mevlid sayısının bir ile on arasında değiştiğini beyan etmiştir (Karataş, 2008: 59). Hayırseverler aracılığıyla gerçekleştirilen Mevlid okutma teamülünün Bursa ve Makedonya'da (Omerov, 2016: 105-119; Telli, 2020: 417-438) olduğu gibi, Bosna (Çam-Ademi, 2016), Bulgaristan (Eren, 2012), İstanbul ve muhtelif bölgelerde de aynı olduğu diğer çalışmalar vasıtasıyla taallüm edilmektedir.

Kadınlar tarafından mevlid okutturulmasıyla ilgili en çarpıcı örneklerden biri de İştîp'te karşımıza çıkmaktadır. Pembe Hanım bt. Yusuf Ağa 1278/1861 yılında İştîp'te inşa ettirdiği medrese için pek çok gayrimenkulü vakfetmiştir. Vâkife, medresede eğitim-öğretim gören öğrencilerin gerek iâşe ve ibâte ihtiyaçlarını gerekse müderrisin maaşını vakfından finanse etmiştir. Pembe Hanım'ın yaptığı bütün bu ücretsiz hizmetlerin karşılığında müderris ve öğrencilerden küçük bir ricası olmuştur. Vakıf medresesinde senede yetmiş bin kelime-i tevhid, üç hatim ve üç mevlidin medresedeki müderris ve talebeler tarafından okunmasını istemiştir (VGMA, Defter 989, Sayfa 238, Sıra 187). O, mevlidin ve diğer uygulamaların yıl içinde hangi zaman aralığında gerçekleştirileceği konusunda vakfiyede veri sunmamıştır. Muhtemelen Osmanlı toplumunda teamül olduğu üzere bu mevlid de Hz. Peygamberin doğum günü olarak anılan 12 Rebi'ülevvel gecesine tahakkuk etmiştir. Vakfiyede her ne kadar belirtilmemiş olsa da tahminimizce mevlidin yapıldığı akşam öğrencilere medresede özel yemekler yapıp ikram edilmiştir.

Sabiha Hanım Vakfı, kadınlara yönelik mevlid ve dini bilgilerin bir konak ortamında uygulanması hususunda en ayrıntılı malumat vermesi sebebiyle diğer vakıflardan farklılık arz etmektedir. Sabiha Hanım bt. Malik Paşa, babasının isminden de anlaşıldığı üzere devlet erkânından bir aileye mensuptur. O, vakfiyede eşinin de babası gibi Paşa olduğunu belirtmiştir. Zengin ve hayırsever bir kadın olan Sabiha Hanım, sosyal konumuna yakışır şekilde pek çok menkul ve gayrimenkulden müteşekkil epeyce büyük bir vakıf ihdas etmiştir. Sabiha Hanım'ın Manastır'da 1321/1903 yılında kurduğu vakıf, din hizmetlerinden eğitime, sosyal hizmetlerden belediye hizmetlerine değin geniş bir yelpazede faaliyet göstermiştir. Fakat burada üzerinde duracağımız husus vâkifinin mevlid okutulmasına dönük şartlarıdır.

Sabiha Hanım kurduğu vakıfta, mevlid ve dini konulara da ayrı bir önem atfetmiştir. Vâkife, kadınların daha rahat bir ortamda dini bilgilerini öğrenmesi için kendisinin oturduğu Sinan Bey Mahallesi'ndeki konağında haftada bir gün onlara vaaz verilmesini ve Ramazan ayında teravîh namazlarının da yine bu konakta kılınmasını talep etmiştir. Ayrıyeten Rebi'ülevvel ve Rebi'ülâhir aylarında sekiz mevlid ve üç aşr-ı şerif tilavet edilmesini ve bu programın, konağında kadınlara mahsus icra edilmesini bilhassa vakfiyede

belirtmiştir. Bu görevi ifa eden kimseye ödenecek ücret ise vakfiyede açıklanmamıştır (VGMA, Defter 604, Sayfa 59, Sıra 82). Sabiha Hanım, kadınlara ev ortamında düzenlediği sekiz mevlidin akabinde yapılacak ikramlar hakkında vakfiyede bilgi vermemiştir. Ama genelde evlerde tertip edilen mevlidlerin peşinden davetlilere çeşitli ikramlar sunulmaktadır. Vâkife her ne kadar bu mevzuda vakfiyede herhangi bir veri takdim etmemiş olsa da konağında mevlid dinlemeye gelen hanımlara türlü ikramların yapıldığı söylenebilir.

Vakfiyelerde zikredilen bulgulardan anlaşıldığı üzere mübarek gün ve gecelerde, Rebi'ülevvel ve Rebi'ülahir ayları içerisinde cami, medrese, tekke, ev ve konaklarda pek çok mevlid programı icra edilmiştir. Camilerde okunan mevlidler toplumun tamamına yönelik gerçekleştirilirken, evlerde yapılan mevlid merasimlerinin Sabiha Hanım Vakfı'nda olduğu gibi sadece kadınlara özgü olduğu anlaşılmıştır. Vakıf mevlidleri genelde mukaddes zaman dilimlerinde yapılmıştır. Okunan mevlidlerin bir kısmı sırf Allah rızası ve Hz. Peygamber sevgisi için olabildiği gibi, diğer bir kısmı da başta Hz. Peygamber ve Ehl-i beytinin ervâh-ı tayyibelerine olmak üzere vâkıfın - eğer müteveffa ise kendisinin de ruhuna - vefat eden aile efradının ruhlarına hediye edilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Vâkıfların mühim bir kesimi okuttukları mevlidlerde ahirete irtihal eden yakınlarını unutmamış, onları da mevlid ve Kur'ân tilâvet ettirerek rahmetle yâd etmiştir. Böylece mevlid geleneğinin nasıl muhafaza edilip sürdürüldüğü ve gelecek nesillere aktarıldığı gibi önemli hususlardaki bilgiler vakfiyelerde mevcuttur. Mevlid, dinî merasimlerin ayrılmaz bir parçası olmakla beraber sosyal hayatın da vazgeçilmezlerinden biri hâline gelmiştir.

Sonuç

Anadolu ve Balkan toplumunda geniş bir yelpazeye yayılan mevlid okuma âdeti yaşamın birçok alanında tesirli olmuştur. Süleyman Çelebi'nin kaleme aldığı mevlide, yazıldığı andan itibaren Müslümanlar çokça rağbet etmiştir. Başta Resûlullâh'ın veladetini anma vesilesiyle okunan mevlid zamanla mukaddes gecelerin tamamında kırâat edilmeye başlanmıştır. Sonraki dönemlerde mübarek gecelerin dışında da icrâ edilen mevlid merasimi, içtimai hayatın dahi vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Açılış merasimleri, doğum günleri, düğün cemiyetleri, cenaze törenleri, asker ve hacı uğurlamaları, yeni eve taşınma durumları gibi hayatın sevinçli ve üzüntülü her alanında mevlid okutulmuştur. Bu vesileyle insanlar; sevap kazanmayı, iyi ve kötü günlerine gelmek suretiyle saadetlerinin artmasını ve hüzünlerinin azalmasını murat etmişlerdir.

Mevlid geleneğinin Anadolu ve Balkan halkları arasında ivedilikle yayılmasında vakıfların önemli katkısı olmuştur. Vâkıflar, şartları arasına mevlid okutma ibaresini yazdırdığı anda bununla ilgili vakıf gelirlerinden bir fon ayrılır ve her yıl gerekli meblağ bütçeden harcanarak vâkıfın şartları doğrultusunda mevlid tertip edilmeye devam edilirdi. Okunan mevlidin sevabı umumiyetle başta Hz. Peygamber ve Ehl-i beytinin ervâh-ı tayyibelerine, sonra da vâkıfın ve yakınlarının ruhlarına hediye edilirdi. Mevlid okutma teâmülü, vakıflar vasıtasıyla her sene tekerrür ettiği için hızlıca yayılma ve gelenekselleşme fırsatı bulmuştur. Mevlidin Müslümanlar arasında bu kadar kolay benimsenmesinde kuşkusuz ki en önemli saik Allah Resulüne olan muhabbetidir. Bu muhabbet ve meveddet etrafında kurulan gönül köprüsü zamanla hayatın her alanıyla bütünleşmiştir. Mevlid, toplumun neşeli anlarında şükür, matemli zamanlarında da mühim bir teselli kaynağı oluvermiştir.

Erkek ve kadın vâkıflar tarafından pek çok mevlid vakfı kurulması, Makedonya'nın bütün şehirlerinde mevlid okutulmasına ve bu âdetin yaygınlaşmasına olanak sağlamıştır. Makedonya halkı tarafından benimsenen bu gelenek, Osmanlı'nın Balkanlar'dan ayrılmasından sonra da varlığını sürdürmüştür. Os-

manlı Devleti'nin Balkan Savaşları'ndan sonraki süreçte Makedonya bölgesiyle idarî açıdan bağlantısı kesilmiştir. Ancak Balkan topraklarında din, dil, kültür vb. alanlarda Türk medeniyetinin tesiri devam etmektedir. Dinî ve içtimai faaliyetlerin bu coğrafyada kökleşmesinde ve yaşatılmasında vakıflar başrol oynamıştır. Bölgede Müslümanların dinî kimliğinin korunmasında mevlid ritüelinin önemli katkısı bulunmaktadır. Ayrıca mevlid merasimleri sayesinde dinî hayat muhafaza edilmiş ve bu törenler, milli ve kültürel değerlerin ihya edilmesinde son derece etkili olmuştur. Aynı zamanda Hz. Peygamber'e olan sevgi ve muhabbet, halkın zihninde her daim canlı kalmıştır. Balkanlar'ın her köşesinde coşku ile icrâ edilen mevlidler, özel gün ve gecelerde insanların bir araya gelmesini ve kaynaşmasını temin ettiği gibi, evlerde düzenlenen mevlidler de komşu ve akraba münasebetlerinin daha faal kalması için gerekli ortamı tesis etmiştir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

1.a. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA, Defter 581, Sayfa 381, Sıra 282; Defter 604, Sayfa 59, Sıra 82; Defter 629, Sayfa 415, Sıra 332; Defter 744, Sayfa 155, Sıra 39; Defter 987, Sayfa 61, Sıra 96; Defter 988, Sayfa 286, Sıra 184; Defter 988, Sayfa 210, Sıra 121; Defter 989, Sayfa 141, Sıra 106; Defter 989, Sayfa 238, Sıra 187; Defter 989, Sayfa 185, Sıra 141; Defter 990, Sayfa 49, Sıra 40; Defter 990, Sayfa 3, Sıra 3; Defter 990, Sayfa 7, Sıra 6; Defter 990, Sayfa 37, Sıra 20.

1.b. Manastır Şer'îye Sicilleri (MŞS)

MŞS, Defter 113, Sayfa 74; Defter 128, Sayfa 70; Defter 135, Sayfa 69; Defter 157, Sayfa 81; Defter 163, Sayfa 82; Defter 167, Sayfa 100; Defter 168, Sayfa 88; Defter 173, Sayfa 26; Defter 177, Sayfa 67; Defter 179, Sayfa 56.

1.c. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, EV. D. 11437.

BOA, AE, SAMD, Dosya No 41, Gömlek No 4061.

2. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Ahmed, Vedat S. (2009). "Bulgaristan'da Dini Kimliğin Korunmasında Mevlidin Rolü". *Yazılışının 600. Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri Uluslararası Mevlid Sempozyumu*. ed: Bilal Kemikli-Osman Çetin. Bursa: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 434-446.

Baki, Süleyman (2009) "Makedonya ve Kosova'da Mevlid Merasimleri Neyi İfade Eder", *Yazılışının 600. Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri Uluslararası Mevlid Sempozyumu*. ed: Bilal Kemikli-Osman Çetin. Bursa: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 446-458.

Buzpınar, Şit Tufan (2006). "Nakîbüleşraf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*. C. 32, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 322-324.

Bosna Hersek Vakfiyeleri (2016). Ed. Mevlüt Çam-Rahman Ademi. C. I-V. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Çetin, Osman (2001). "Tarihte İlk Resmî Mevlid Merasimleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (C. 2, S. 2), 72-76.

Eren, Halit (2012). *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Bulgaristan*. C. I. İstanbul: Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı Yayınları. 318-321.

İbn Hallikân (1977). *Vefeyâtü'l-A'yân, Dâru's-Sâdir*, C. IV, Beyrut: 1977.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî el-Hazrecî el-Mısırî el-İfrîkî (1431/2010). "سَمْعٌ" md., *Lisânu'l-'Arab*, I-XX, Suudi Arabistan: Vezâratu's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, , C. 15, 200-202.

İzeti, Metin (2007). "Rumeli İnsanında Peygamber Sevgisi ve Mevlid Geleneği". *Süleyman Çelebi ve Mevlid Yazılışı, Yayılışı ve Etkileri*. ed. Mustafa Kara-Bilal Kemikli, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları. 345-352.

Karataş, Ali İhsan (2008). "Osmanlı Toplumunda Hz. Peygamber Sevgisinin Tezahürü olarak Kurulan Mevlid Vakıfları". *İstem*, (11), 47-47.

Okiç, M. Tayyib (1975). "Çeşitli Dillerdeki Mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercümleri". *Erzurum, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 17-78.

Omerov, Mumin (2016)., Vakfiyelere Göre XV-XVIII. Asırda Makedonya'da Vakıflar ve İşlevleri. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Omerov Mumin (2020). Tanzimat'tan Osmanlı Hakimiyeti'nin Sonuna Kadar Makedonya'da Vakıflar. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Pakalın, Mehmed Zeki(1971). *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. C. III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Pekolcay, Necla (2013). *Mevlid*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Rıf'at, Ahmet (1988). *Devhatü'n-Nukabâ: Osmanlı Toplumunda Sâdât-ı Kirâm ve Nakibülerâflar*. haz. Hasan Yüksel-M. Fatih Köksal, Sivas: Dilek Matbaası.

Telli, Hasan (2020). "Osmanlı Vakfiyelerinde Hz. Muhammed'i (sav) ve Konumu ve Tavsif Eden İfade Forumları (Makedonya Örneği)". *İstem*, (36), 417-438.

Türer, Osman (2009). "Osmanlı Sarayında İcra edilen Mevlid Merasimi: Mevlid Alayı". *Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed Uluslararası Sempozyum (Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar)*. Sakarya: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 359-364.

18. Yüzyılda Musul Cercis Nebi Külliyesi Vakfı*

Mehtap Nasıroğlu Aydın**

Öz

16. yüzyılda bir Osmanlı şehrine dönüşen Musul, devletin vakıf anlayışının ve bu anlayışın ortaya çıkardığı dayanışma ve yardımlaşmanın tezahür ettiği önemli bir merkezdir. Şehirde hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar için önemli bir figür olan Cercis Nebi'ye ait olduğuna inanılan türbenin etrafının bir Keldani kilisesinden zaman içerisinde külliyeğe dönüşerek vakıf sistemi çerçevesinde hizmet ettiği bilinmektedir. Musul şehrinin toplumsal yaşamında ekonomik, sosyal, dini ve kültürel anlamda önemli izler bırakan Cercis Nebi Külliyesi'nin, kent silüetinin oluşumunda da önemli katkıları olduğu aşikârdır.

Bu çalışmada Osmanlı döneminde önemli onarımlardan geçen ve devletin vakıf sistemi içerisinde faaliyetlerine devam eden Cercis Nebi Külliyesi Vakfı'nın 18. yüzyıldaki genel durumu, vakfın birimleri ve bu birimlerin Musul şehrinin toplumsal yaşamdaki konumuna vurgu yapılmıştır. Ayrıca bir yapılar topluluğu olan bu vakfın 18. yüzyılda bünyesinde çalışan personelin durumu, gelir gider kalemleri, atamalar ve alınan ücretler ile ilgili bilgiler arşiv belgeleri ışığında sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Musul, vakıf, Cercis Nebi, türbe, cami.

The Waqf of Al-Nabi Jirjis Social Complex in the 18th Century in Mosul

Abstract

Rich Mosul, which became an Ottoman city in the 16th century, is an important center where the state's conception of waqf and the social solidarity and social assistance emerging from it materialised. The area surrounding what is believed to be the tomb of Al-Nabi Jirjis, an important figure both for Christians and Muslims in the city, had turned from a Chaldean church into a social complex throughout time, and served within the framework of the Ottoman waqf system. It is evident that the Al-Nabi Jirjis Social Complex, which left important marks on the social life of the city of Mosul in terms of economic, social, religious and cultural aspects, had also contributed significantly in the formation of the silhouette of the city.

This study examines the Foundation of Al-Nabi Jirjis Social Complex, which has underwent important repairs during the Ottoman period and continued its activities within the waqf system of the Ottoman State, and emphasizes its overall condition in the 18th century, the units of the waqf and the position of those units in the social life of the city of Mosul. Additionally, the article provides information on the situation of the personnel working in this waqf, which was a collection of buildings, the revenue and expenditure items, the appointments and the received salaries in the 18th century based on archival documents.

Keywords: Mosul, waqf, Al-Nabi Jirjis, tomb, mosque.

* DOI: 10.16971/vakiflar.908428

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Mart 2021 / March 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Mayıs 2021 / May 2021

** Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Batman-TÜRKİYE;
e-posta: mehtapnasiroglu@gmail.com; ORCID: 0000-0002-4411-0784

Giriş

İnsanlık tarihinin en önemli kaynaklarından olan yazının icat edildiği bir bölgede kurulan Musul şehri, tarih boyunca Neverdeşir, Havlân ve Mevsıl (Sakkâr, 2006: 361) gibi çeşitli isimlerle anılmıştır. Şehir, el-Cezire olarak adlandırılan bölgede Dicle Nehri'nin kıyısında Ninova antik kentinin batısında kurulmuştur. Antik çağdan sonra hem savunmaya elverişli coğrafi konumuyla hem de sahip olduğu verimli topraklarıyla Hristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olmuştur (Deveci, 1963: 14-15). Hz. Ömer döneminde İslam idaresine geçen Musul, bir dönem hilafet merkezine tabi olarak yönetildikten sonra sırasıyla Hamdaniler, Ukayliler, Büyük Selçuklular ve Zengiler'in hâkimiyetleri altına girmiştir (Honigman, 1979: 739-741). Şehir, özellikle Zengiler döneminde büyük bir gelişme göstererek Ortadoğu ile Yakındoğu arasında önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde ciddi bir imar planına tabi tutulan kent, aralarında saray, medrese, cami ve tekke gibi yapıların da bulunduğu birçok mimari eserle adeta süslenmiştir (Merçil, 2000: 224-225). 1366 yılında Moğollar'ın önemli bir şubesi olan Celayirliler'in eline geçen Musul, 1376 yılından itibaren de Karakoyunluların hâkimiyetine geçmiştir (Sümer, 1992: 41-44).

16. yüzyılın başlarından itibaren Safevilerin hâkimiyet alanı içerisinde yer alan Musul, 1517 yılında Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir (Hoca Sadeddin, 1992: 270). Daha sonra Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1534'te Bağdat seferiyle beraber Musul'da Osmanlı hâkimiyeti tam anlamıyla pekişmiştir (Uzunçarşılı, 1983: 352). Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra başlangıçta Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı bir sancak statüsünde olan Musul (Göyünç, 1969: 23-24), daha sonra kısa aralıklarla önce Luristan ardından Bağdat ve Şehrızor eyaletlerine bağlanmış, 1586 yılında ise eyalet statüsüne getirilerek beylerbeyliğine Melek Ahmed Paşa atanmıştır (Gündüz, 2006: 366).

Musul, Osmanlı yönetimine geçtikten sonra özellikle 16. yüzyılın son çeyreğine kadar nüfusun artması, ticaret ağlarının yaygınlaşması, bayındırlık faaliyetleri ve vakıflara yapılan harcamalarla bir refah dönemi yaşamıştır. Buradaki vakıfların büyük bir kısmı Osmanlı hâkimiyetinden önceki dönemlerden kalmakla beraber devletin cami, mescit, imaret, sebil ve bunlar gibi birçok yapıyı hem kamuya yarar sağlamak hem de bölgede destek bulmak amacıyla gerek onardığı gerekse yeniden inşa ettirdiği anlaşılmaktadır (Khoury, 2017: 41-45).

Bilindiği üzere, İslam medeniyet anlayışında önemli bir hayır kurumu olarak ortaya çıkan vakıf, 8. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına değin tüm İslam ülkelerinin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında son derece önemli rol oynamıştır (Yediyıldız, 2012: 479). Osmanlı şehirlerinde, cami, okul, hastane, çeşme, han, sebil vb. birçok hizmetin yerine getirilmesi vakıflar yoluyla gerçekleşmekteydi. Bu bağlamda batı medeniyetinde hükümetin, belediyenin veya kilisenin yaptığı hizmetleri Osmanlı'da büyük oranda şahıslar tarafından kurulan vakıflar yapmaktaydı (Kuban, 1968: 67). Osmanlı Devleti'nin vakıf anlayışına uygun olarak Musul şehrinde de cami, zaviye, mescit, medrese ve türbe gibi hayır amacıyla kurulmuş birçok vakıf bulunmaktaydı (Gündüz, 2003: 368).

Musul'da daha önce kurulmuş olan ve Osmanlı döneminde de onarılarak faaliyetleri devam eden önemli vakıflardan biri de çalışmamıza konu olan Cercis (Circis) Nebi Vakfı'dır. Bu yapı son zamanlara kadar aktif olarak varlığını sürdürmüş ancak 2014 yılında terör örgütü DAESH tarafından yerle bir edilmiştir. Daha önce doğrudan bu vakfa odaklanan bir çalışma yapılmamakla beraber Musul'un tarihini ve vakıflarını konu alan genel çalışmalarda Cercis Nebi Vakfı'yla ilgili bilgi verilmiştir. Ancak bahsedilen çalışmalar Cercis Nebi Külliyesi'nin daha çok 18. yüzyıldan önceki durumuna ve büyük oranda da tahrir ve evkaf defterlerine dayanarak yapılan çalışmalardır. Bunlardan Ahmet Gündüz'ün kaleme aldığı Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639) isimli eser Musul'un idari, sosyal ve iktisadi olarak incelendiği kapsamlı bir

eser niteliğindedir. Bu çalışmada Cercis Nebi Vakfı'nın tarihçesine kısaca değinilmiş ve vakıflar kısmında da anılan vakfın 16. yüzyıldaki gelir, gider ve çalışan personeliyle ilgili bilgiler verilmiştir (Gündüz, 2003). Ancak bu eserde Cercis Nebi Vakfı'nın 18. yüzyıldaki durumuyla ilgili bir malumat bulunmamakla beraber incelediğimiz vakfın önceki dönemlerle mukayesesi açısından önem arz etmektedir. Bir diğer ilgili çalışma Alpay Bizbirlik tarafından kaleme alınan ve Vakıflar Dergisi'nde yayınlanan XVI. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Musul Vakıfları isimli makaledir. Bu makale 998 numaralı Tahrir Defteri'ne dayalı olarak 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Musul'daki vakıfların durumunu tespit etmeye odaklanmıştır (Bizbirlik, 1997). Bu eser de doğrudan incelediğimiz dönemi kapsamamakla beraber faydalandığımız bir çalışma olmuştur. Musul vakıflarıyla ilgili bir başka makale ise; Vedat Turgut'un Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Musul Sancağı Vakıfları isimli çalışmasıdır. Bu çalışma da sadece 120 numaralı tahrir defterine dayalı olarak Musul vakıflarını ele alan bir makale olup Cercis Nebi Vakfı'ndan da kısaca bahsederek bu deftere göre 16. Yüzyıldaki durumunu tespit etmeye çalışmıştır (Turğut, 2016). Diğer bir çalışma ise Nilüfer Bayatlı'nın XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti isimli kitabı olup bu eserde de Cercis Nebi Vakfı ile ilgili bilgi, kısa bir tarihçe ve vakfın 16. yüzyıla ait gelirleri hakkında özet bir malumattan ibarettir (Bayatlı, 1999).

Görüldüğü üzere yapılan bu çalışmalar Musul vakıflarıyla ilgili genel bilgiler vermekle beraber incelediğimiz vakfın çalışmamıza konu olan sınırından uzak olan çalışmalardır. Zira bu çalışma Cercis Nebi Külliyesi Vakfı'nın Osmanlı dönemindeki genel durumuyla ilgilenmekle beraber, daha ziyade 18. yüzyıldaki yapısı ve işleyişini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu nedenle çalışmada kullanılan arşiv vesikaları çoğunlukla Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)'ndeki 18. yüzyılı kapsayan belgelerdir. Çalışmamızın konusunu oluşturan Cercis Nebi Külliyesi Vakfı'nın 18. yüzyıldaki durumuna ilişkin kapsamlı bilgiyi VGMA'da yer alan *Hurufat Defterleri*'nden¹ öğrenmekteyiz. Vakıflara yapılan her türlü görev tevcihatının yer aldığı bu defterler Osmanlı şehirlerindeki sosyal ve ekonomik yapıyı çözümlememiz açısından son derece önemli kaynaklardır. Musul Cercis Nebi Vakfı'yla ilgili kayıtların yer aldığı toplam 23 adet Hurufat Defteri bulunmaktadır. Bunların en eskisi Cemaziyelahir 1102- Cemaziyelevvel 1115 (M. 1691-1703) tarihlerini kapsayan atama kayıtlarından oluşmaktadır ve arşivde 1098 defter numarası ile kayıtlıdır. Sonuncusu ise 559 numarayla kayıtlı olan ve Cemaziyelevvel 1245- Şaban 1250 (1829- 1834) tarihleri arasındaki atamaları ihtiva eden defterdir.²

Bu çalışmada Hurufat Defterleri'ni destekleyecek başka arşiv vesikaları da kullanılmış, ancak vakfa ait herhangi bir vakfiye kaydına rastlanmamıştır.³ Kaynaklardaki bilgiler ışığında, vakfın tarihçesi ve genel durumu ile ilgili bilgi verildikten sonra 18. yüzyılda Cercis Nebi Vakfında kaç personelin görev yaptığı, personelin görev çeşitliliği ve aldıkları ücretler, önceki dönemlerle de kıyaslanarak ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Cercis Nebi Külliyesi'nin Tarihçesi ve Özellikleri

Cercis Nebi, Hristiyan dünyasında Saint Georges veya Aya Yorgi olarak bilinen, İslam dünyasında ise Cercis veya Circis Nebi olarak tanınan, Hristiyanlık dinini ve öğretilerini yayan bir peygamberdir (Ocak, 1991: 662-666). Hakkında Kur'an ve hadislerde bilgi bulunmayan Cercis Nebi ile ilgili malumat menkıbe,

1 Hurufat Defterleriyle ilgili yapılan bazı çalışmalar için bkz. Alkan (2007; 2010), Çal (2001), Küçükdağ (2003), Gökmen (2005), Öntuğ (1999), Beyazıt (2013), Eroğlu Memiş (2013), Demirtaş (2012), Çakar (2018), Çakar-Uzun (2017).

2 Musul kayıtlarını içeren Hurufat Defterleri'nin sayfalarında yer alan varak numaraları bazı yerlerde silik olduğu için, referanslarda sayfa altlarındaki numaralar kullanılmıştır.

3 Ahmet Yaşar Ocak da, daha önce yapmış olduğu bir çalışmasında Musul Cercis Nebi Vakfı'na ait bir vakfiyenin mevcut olmadığını zikretmiştir (Ocak, 1991: 669).

tarih ve kısas-ı enbiya türü kitaplardan öğrenilmektedir. Bunlara göre; Cercis Nebi Filistinli olup Hristiyanlığın son havarilerine yetişmiş samimi bir Hristiyandır. Ticaret yaparak yaşamını sürdüren Cercis Nebi, kazandığı serveti yoksullara bölüştürmeyi ilke edinmiştir. Güven içerisinde ticaret yapabileceğini düşünerek gittiği Musul'da Putperest Kral Dâdân'ın halka zulmettiğini görünce onu uyarmış ve tek tanrıya inanmaya davet etmiş, ancak bunu kabul etmeyen kral tarafından ağır işkencelere maruz bırakılmış, daha sonra da yaşamını yitirmiştir (Tümer, 1993: 26).

Cercis Nebi'nin Musul'da yaşadığı ve burada öldüğü bilgisi hicri 3. yüzyıldan itibaren şehirde Cercis Nebi Camii ve meşhedinin var olduğuna (Uluçam, 1989: 51) dair kayıtlarla⁴ uyumludur. Musul, Müslümanların idaresine geçmeden önce anılan bu mıntıkanın bir Keldani kilisesi olduğu düşünülmektedir. Müslüman halkın buraya yerleşmesiyle yapı ziyaret mahalline dönüştürülmüş ve zamanla meşhedin yanına çeşitli binalar eklenerek tam anlamıyla bir ziyaretgâha evrilmiştir (Ocak, 1991: 668). 14. yüzyılın ilk yarısında Musul'da Yeni Camii ve köprü arasındaki konumda yer alan yapı bu dönemde bir türbe ve mescitten oluşmaktaydı (İbn Battuta, 2004, I: 335). Timur döneminde külliyeye dönüştürülen bu binalar topluluğu (Uluçam, 1989: 51) 1475'te onarımdan geçirilmiştir (Herzfeld, 1911-1920: 238).

Musul'un 16. yüzyılda Osmanlıların eline geçmesinden sonraki dönem şehirde neredeyse yüzyılın sonuna kadar süren bir refah dönemi yaşatmıştır. Devlet bu dönemde özellikle önemli ama yıkık durumdaki üç camiden biri olan Cercis Nebi Camii ile ilgilenmiş ve devletin önem verdiği diğer yapılarla birlikte ciddi bir onarımdan geçmiştir (Khoury, 2017: 31, 45). Şehrin siyasal iktisadi, 18. yüzyılın başlarından itibaren bir dönüşüme uğramış ve yeni mali düzenlemeler başlatılmıştır. Bu dönem, Osmanlı Devleti'nin karşısında kendilerine siyasal alan açmak isteyen hanelerin ortaya çıkmasına yol açan siyasal ve iktisadi dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Anılan hanelerin başında Celililer gelmektedir (Khoury, 2010: 107). Celili ailesi, 18. yüzyıl boyunca Musul'daki gelir kaynaklarını kontrol altında tutmuşlardır (Gündüz, 2006: 366). Bu aile, Cercis Nebi Külliyesi'nin oluşumunda da rol almıştır. Mesela 1716 yılında Celili İsmail Ağa dârü'l-kurra ve medreseyi, 1834 yılında ise Celili Hüseyin Paşa yapının doğusundaki Hanefiler kısmını yaptırmıştır. Türbe, 1867'de eski temelleri üzerinde yeniden inşa edilmiş, külliye 1910 ve 1919 yıllarında büyük bir onarımdan geçmiştir (Uluçam, 1989: 51).

16. yüzyılın ilk çeyreğinde önemli bir vakıf statüsünde olan Cercis Nebi Külliyesi'nin bu dönemde gelirleri Tilkif isimli bir köyün malikâne hissesi ve Musul'da bulunan bir evin kirasından sağlanmakta olup toplamda 25324 akçeden oluşmaktaydı (Bizbirlik, 1997: 61). 1557 yılında, mevcut gelirlere 2 mezranın geliri de eklenerek toplamda 51457 akçelik bir gelire ulaşan vakfın 1575'te ise toplam geliri 59837 akçeydi (Gündüz, 2003: 130). 1691 yılında bir gayrimüslim yerleşim yeri olan Tilkif köyünün cizye gelirlerinin artık Cercis Nebi Vakfı'na değil mîrîye aktarılması yönünde bir karar alınmış, buna istinaden vakfın mütevellisi 1700 yılında bu köyün cizye gelirlerinin eskiden olduğu gibi vakfa iade edilmesini talep etmiştir (BOA, İE.EV., 32/3671). Arşiv belgeleri Cercis Nebi Vakfı'nın 18. yüzyıldaki hasılatı ile ilgili tam malumat vermese de 1719 yılında 12512 akçelik bir cizyenin vakfın gelirleri arasında yer aldığı ve bu miktarın mütevellisi Osman Efendi'ye aktarıldığı anlaşılmaktadır (BOA, İE.EV., 65/7077). 1759'da aynı miktar Musul cizyesi malından Cizyedar Abdülcelilzâde

4 İbn-i Cübeyr, Musul'da Cercis Nebi'ye ait türbe, mescit ve zaviyenin bulunduğunu aktarır (1968: 189); İbn Battuta'da seyahatnamesinde burada Cercis olarak bilinen Hz. Hızır'ın kabrinin bulunduğunu zikreder (2004, I: 335). Battuta'nın Cercis'i Hz. Hızır olarak zikretmesi, A. Yaşar Ocak'ın bahsettiği Aya Yorgi kültünün Hızır-İlyas kültüyle özdeşleşmesi meselesinden kaynaklanmaktadır (1991: 669). Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Ocak, 2019. Kaynakların çoğu Musul'daki bu türbenin Cercis Nebi'ye ait olduğunu zikretse de Herzfeld'in Davut Çelebi'den aktardığı bilgi; buranın Cercis Nebi'nin kabri olmadığı, Musul Emevi valisi Habr el-Ümeyye'ye ait mezar olduğudur. Buna göre; Musul, Abbasi'lerin eline geçtikten sonra bu mezarın intikam güdüsüyle tahrip edilmesinin önüne geçmek için halk burayı Cercis Nebi'nin kabri olarak tanıtmıştır (Herzfeld, 1911-1920, II: 236).

Fettah Bey tarafından vakıf harcamaları için bu dönemde müteveli olan Seyyid Fethullah Efendi'ye verilmişti (BOA, AE.SMST.III., 158/12450). 1854 yılına ait kayıtlarda vakfın gelirlerinin oldukça arttığı söylenebilir. Zira bu tarihte yazılan bir Meclis-i Vâlâ hükmünde vakfın hasılatının bağlı olduğu Tilkif köyünün vergilerinin tamamının artık bu vakfa verilemeyeceği ancak buna karşılık Musul'daki boyahane bedelinden 2870 kuruşluk bir miktarın buraya aktarıldığı ve bu meblağa yapılan zamlarla beraber de Cercis Nebi Vakfı gelirinin 6000 kuruşa⁵ çıkartıldığı bilgisi yer almaktadır (BOA., İ.MVL., 320/3606).

1987'de harim, minare, türbe, Hanefi, Şafii ve Cuma bölümlerinden oluşan cami, caminin batısında medrese ve darü'l-kurra; güneydoğusunda ise İsmail Celili Türbesi ve Medresesi'nden müteşekkil oldukça geniş bir alana yayılan bu yapılar topluluğunun bu tarihte ilk üç yapı dışında kalan bölümlerinin yıkık durumda olduğu anlaşılmaktadır (Uluçam, 1989: 51). Yapı, 2014'teki DAES terör saldırısıyla beraber tamamen yok olmuştur.

Cercis Nebi Vakfı'nda Çalışan Personel ve Aldıkları Ücretler

Çalışmamıza konu olan Vakıf, 18. yüzyılda, içerisinde Cercis Nebi'ye ait olduğuna inanılan türbenin dışında cami, medrese ve mescidi de barındıran bir külliye konumundaydı. Bu yönüyle personel çeşitliliği bakımından oldukça zengin bir vakıf olduğu söylenebilir. Bu dönemde kalabalık bir personel sayısına sahip olan vakfın giderlerinin de bu ölçüde fazla olması kaçınılmazdır. Vakıfta müteveli, câbi ve kâtip gibi idari görevliler dışında eğitim hizmetlerinden sorumlu müderris, mu'îd, muallim ve şeyhü'l-kurrâ; dini hizmetlerde bulunan imam, müezzin, cüzhân, duâgû, devirhân, noktacı, vaiz, ihlashân, yasinhân, aşırhân, na'athân ve tebarekhân; bunun yanında vakfın bakım, onarım ve diğer işleriyle ilgilenen; ferrâş, kennâs, kilitdâr, alemdâr, türbedâr, çerağdâr, emin-i anbâr, kandildâr, kilerci, bevâb ve nakib-i tabhî gibi görevliler de çalışmaktaydı.

18. yüzyılda Cercis Nebi Vakfı'na yapılan personel atamaları genellikle müteveli⁶ veya kadı⁷ arzlariyle gerçekleşmekteydi. Bilindiği üzere Osmanlı'da her vakıf, ayrı birer birim biçiminde bir kadın veya erkek nazırın denetiminde, müteveli ya da mütevelliler tarafından yönetilmekteydi (Yediyıldız, 2012: 485). Cercis Nebi Vakfı'ndaki idari işler de çoğunlukla mütevelliler tarafından gerçekleştirilmekte olup atamaların büyük kısmı bunların izin ve onayına tabiydi. İncelediğimiz dönemle ilgili arşiv vesikalarından anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde gerçekleştirilen atamalar bazen vakıf mütevellilerini toplumsal anlamda ciddi sıkıntılara sokabiliyordu. Öyle ki; vakıf mütevellileri yaşadıkları sıkıntılarla ilgili şikâyetle bulunuyorlardı. Mesela bazı şahısların kadılardan aldıkları sahte belgelerle Cercis Nebi Vakfı'ndan vazife talep ederek vakfın mütevellisi Abdulkadir Efendi'yi baskı altına almaları sonucunda 1710 yılında merkezden bu baskıların önlenmesi için emr-i şerif yazılmıştı (BOA, AE.SAMD.III., 30/2867; AE.SAMD.III., 43/4218).

Vakıfta 18. yüzyılda nâzırlık görevine rastlanmazken idarede câbi ve kâtiplerin görev yaptığı anlaşılmaktadır. En önemli görevlerinden biri vakıfların gelirlerini toplamak olan câbiler, vakfın iş hacmine ve büyüklüğüne göre günlük 1 ile 10 akçe arasında ücret alırlardı (İpşirli, 1992: 529). Buna göre 1700 yılında Cercis Nebi Vakfı'nda günlük 7 akçe karşılığında câbilik görevini yapan Süleyman'ın bu tarihte aldığı ücrete zam yapılmış ve yevmiyesi 10 akçeye çıkartılmıştı (VGMA, HD. 1098: 212). Vakfın idari personeli arasında değerlendirebileceğimiz kâtiplerin câbilere nazaran daha az ücret aldıkları söylenebilir. Zira, 1698'de vakfın kâtipliğini yapan İbrahim'in bu tarihte iki akçe yevmiye ile çalıştığı anlaşılmaktadır (VGMA, HD. 1140: 683).

5 Osmanlı para politikasındaki değişikle beraber 1730 tarihinden itibaren devlet, Osmanlı kuruluşlarını basmaya başladı. Bu hamleyle birlikte 1 Osmanlı kuruşu 120 akçeye tekabül etmekteydi (Pamuk, 2002: 458). Bu durumda Cercis Nebi Vakfının 6000 kuruşluk gelirinin 720.000 akçeye tekabül ettiğini söyleyebiliriz. Bu miktar vakfın 16. yüzyıldaki geliriyle mukayese edildiğinde ciddi bir artış söz konusu olduğu söylenebilir.

6 VGMA, HD. 1098: 211, 212, 215; HD. 1119: 417; HD. 1135: 94; HD. 1140: 684, 685; HD. 1146: 82; HD. 1148: 139; HD. 1149: 43; HD. 1150: 73; HD. 1151: 93; HD. 1155: 76; HD. 1156: 48, 49; HD. 1157: 178, 180, 181, 184.

7 VGMA, HD. 1098: 214; HD. 1140: 682, 685; HD. 1157: 184, 185.

18. Yüzyılda Musul Cercis Nebi Külliyesi Vakfı

İbrahim'in görevinden feragat etmesiyle beraber 1704'te yerine oğlu Bekir yine aynı ücretle mütevellî arzıyla kâtip olarak atanmıştı (VGMA, HD. 1157: 178).

Cercis Nebi Vakfı'nın 18. yüzyılda personel çeşitliliğinin en yoğun olduğu alan dini hizmetler alanıydı. Zira bu alanda çok bilinen imam ve müezzin gibi görevlilerin dışında duâgû ve na'athân gibi daha az bilinen personel ile çeşitli sureleri okumak üzere özel olarak vakıfta sadece bir sureyi okumaya tahsis edilmiş ihlâshân, yasinhân ve tebarekhân gibi kadrolar bulunmaktaydı. Vakıfta dini hizmetleri yerine getirmek üzere atanan personel içerisinde en kalabalık sınıfı oluşturanlar duâgûlardı. "Dua eden, duacı" manasına gelen bu kavram Osmanlı Devleti'nde devlet teşkilatında ve tarikat hiyerarşisinde dua ile ilgili yükümlülükleri yerine getiren kişiler için kullanılan resmi bir unvanı. Bazı kayıtlarda "duâhân" tabiriyle anılan bu görevliler, belirli tören ve merasimlerde duruma uygun olarak dualar okurlardı. Duâgûluk tarikat hiyerarşisi içerisinde de üst rütbeleri ifade etmekteydi. Zamanla merasimlerde yapılan duaların yanı sıra devletin sürekliliği için hayır temennisinde bulunan şahıslara belli bir ücret karşılığında görev verilmesi kararlaştırılmış ve bu hedefle de "duâgûluk ciheti" tahsis edilmiştir (İpşirli, 1994: 541).

Tablo 1: 18. Yüzyılda Cercis Nebi Vakfı'nda Çalışan Duâgûlar⁸

Adı	Aldığı Ücret	Atandığı Tarih
Muhammed	1 akçe	1699
İbrahim	1 akçe	1699
Nureddin	1 akçe	1699
Ebubekir	1 akçe	1700
Salih	5 akçe	1702
Taha b. Mahmud	1 akçe	1702
Mehmed	4 akçe	1703
Mehmed	5 akçe	1703
Osman	5 akçe	1703
Ali	5 akçe	1704
Mehmed	5 akçe	1704
Mustafa	9 akçe	1705
Mahmud	4 akçe	1706
Şeyh Mehmed	4 akçe	1710
Şeyh Ahmed	1 akçe	1711
Murad	10 akçe	1717
Şeyh Ahmed	15 akçe	1725
Taha	5 akçe	1731
Şeyh Ahmed	15 akçe	1731
Şeyh Mustafa	9 akçe	1733
Seyyid Ebubekir	5 akçe	1747
Şeyh Yahya	10 akçe	1765
Şeyh Salih	15 akçe	1771
Şeyh Yahya	10 akçe	1782
Kasım Mehmed Said	15 akçe	1793

⁸ VGMA, HD. 558: 259; HD. 1098: 212, 213, 214; HD. 1119: 417; HD. 1140: 685; HD. 1145: 157; HD. 1148: 137; HD. 1149: 43; HD. 1154: 28; HD. 1156: 49; HD. 1157: 177, 178, 180, 183.

Tablodan da anlaşılacağı üzere duâğuların aldıkları ücretler yüzyıl boyunca tedricen bir artış göstermiştir. Mesela, 1702 yılında 1 akçe yevmiye ile çalışan duâğular bulunurken yüzyılın sonlarına doğru bu ücretle çalışan duâğuya rastlamak söz konusu değildir. Vakıfta en yüksek ücretle çalışan duâğular 15 akçe yevmiye alıyorlardı. Ayrıca atama tarihlerine bakıldığı zaman vakıfta dua etmekle görevli personelin sadece bir kişi olmadığı anlaşılmaktadır. Mesela, 1699 yılında aynı anda birer akçelik yevmiye ile üç kişi duâğû olarak çalışmaktaydı. Yine 1702, 1703, 1704 ve 1731 yıllarında da vakıf, birden fazla duâğûyu bünyesinde istihdam etmekteydi. Vakıfta duâğûluk ciheti bazen babadan oğula⁹ geçmekle beraber bazen de ölen şahsın yerine akrabalık bağı olmayan bir kimseye geçebilmekteydi.¹⁰

Cercis Nebi Külliyesi'nin camisinde ezan ve kamet gibi görevleri ifa etmek üzere çalışan müezzinler de bulunmaktaydı. Müezzinler, maaşlarını mescit ya da cami vakıflarından alan ve atamaları, Osmanlıların ilk zamanlarında vakıf mütevellisinin teklifi ve şeyhülislamın onayıyla hazırlanan beratla gerçekleştirilen görevlilerdi (Küçükbaşçı, 2006: 494). Cercis Nebi Vakfı camisinde her namaz vakti ezan okuyan müezzinlerin dışında sadece Cuma günleri bu görevi yerine getiren ve "Cuma müezzini" adı verilen görevliler (VGMA, HD. 1098: 211, 213; HD. 1140: 681, 683; HD. 1155: 76) ile yalnızca akşam ve yatsı vakitlerinde ezan okuyanlar da (VGMA, HD. 1157: 184) bulunmaktaydı.

Tablo 2: 18. Yüzyılda Cercis Nebi Vakfı'nda Çalışan Müezzinler¹¹

Adı	Aldığı Ücret	Atandığı Yılı
Mehmed	2 akçe	1692
Yunus	-	1692
Hüseyin	-	1692
Hüseyin (Cuma müezzini)	-	1692
Abdülbaki (Cuma müezzini)	-	1697
Yunus	2 akçe	1697
Hüseyin	-	1697
Salih (Cuma müezzini)	2 akçe	1698
Bekir Salih (Cuma müezzini)	2 akçe	1700
Mehmed	5 akçe	1703
El-Hac Salih (Cuma müezzini)	2 akçe	1712
Yunus Halife	4 akçe	1715
Halil	2 akçe	1716
Cercis Halife (akşam ve yatsı vakitlerinde)	4 akçe	1718
Halil	2 akçe	1729
Mehmed	2 akçe	1753
Mehmed Halife	2 akçe	1763
Mehmed	2 akçe	1777
Hacı Mehmed (Cuma müezzini)	2 akçe	1788

9 "Musul'da vâki' Cercis el-Nebî 'aleysselâm evkâfının yevmi bir akçe ile duâğû olan babası Mahmud fevt yerine Taha'ya berât 'inayet" (VGMA, HD. 1098:213); "Musul'da Hazret-i Cercis el-Nebî evkâfından on beş akçe ile duâğû Şeyh Salih mahlûlünden oğlu Şeyh Ahmed'e" (VGMA, HD. 1145:157)

10 "Musul'da Cercis el-Nebî salâtüllah 'ala nebînâ ve 'aleyh hazretlerinin vakfında dört akçe ile duâğû Mehmed fevt diğer Şeyh Mehmed'e 'inayet" (VGMA, HD. 1157:180); "Musul'da Hazret-i Cercisü'n-Nebî 'aleyhisselâm evkâfından beş akçe ile duâğû Ali fevt Osman'a bâ 'arz-ı kâdi 'inayet" (VGMA, HD. 1098:214); Musul'da Hazret-i Cercis el-Nebî evkâfi mahsûlünden almak üzere yevmi beş akçe ile duâğû olan Şeyh Osman fevt olub ve yine vakf-ı mezbur mahsûlünden almak üzere yevmi beş akçe ile duâğû olan Şeyh Mehmed fevt olub mahlûlünden Şeyh Yahya Halife'ye mütevellisi Fethullah 'arziyla tevcih buyruldu (VGMA, HD. 1156:49)

11 BOA, AE.SAMD.III: 85/8567; VGMA, HD. 1098: 211, 213; HD. 1140: 681, 683; HD. 1145: 156; HD. 1148: 139; HD. 1154: 27; HD. 1155: 76; HD. 1156: 48; HD. 1157: 176, 182, 183.

18. Yüzyılda Musul Cercis Nebi Külliyesi Vakfı

Tablodaki veriler incelendiğinde vakıfta çalışan müezzinlerin 18. yüzyıl boyunca duâgûlara göre çok daha az bir ücretle çalıştığı anlaşılmaktadır. Vakıfta en yüksek ücreti 1703 yılında günlük 5 akçe ile sadece bir müezzinin aldığı görülmektedir.

Cercis Nebi Camisi'nde Kur'an'dan aşır ve cüz okumakla görevlendirilen aşırhân, cüzhân ve devirhânlar da bulunmaktaydı. Bunlar, Kur'an'dan bölümler okuyarak sevabını vâkıfın ruhuna bağışlayan kimselerdi (Memiş, 2019: 141). Bunlardan devirhânlar sadece Cuma günleri Cuma namazından önce Kur'an'dan bir cüz okumakla görevlendirilmiş ve her ay yeniden okumak üzere Kur'an'ı hatmeden okuyuculardı. Vakıflarda Kur'an okumakla görevli olan bu personeli denetlemekle yükümlü noktacılar da bulunmaktaydı. Noktacılar, aşırhân, cüzhân ve devirhânların Kur'an'ın ne kadarını okuduklarını işaretlemekle görevlendirilmiş gözetimciler konumundaydılar. (Yediyıldız, 1983: 57-59). İncelediğimiz dönemde Cercis Nebi Vakfı'nda Kur'an okuma ve bunu denetleme işlerinden sorumlu olan personel sayısının oldukça kalabalık olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 3: 18. Yüzyılda Cercis Nebi Vakfı'nda Çalışan Aşırhân, Cüzhân, Devirhân ve Noktacılar ¹²

Görevi	Adı	Aldığı Ücret	Atandığı Tarih
Devirhân	Hamza	5 akçe	1691
Noktacı	Receb	-	1692
Devirhân	Ahmed	-	1692
Noktacı	Ali	-	1692
Cüzhân	İbrahim	-	1697
Cüzhân	Mustafa	4 akçe	1699
Cüzhân	Mahmud	4 akçe	1700
Cüzhân	İbrahim	-	1703
Cüzhân	Mahmud	-	1703
Cüzhân	Hüseyin	2 akçe	1704
Noktacı	Receb	2 akçe	1704
Cüzhân	Abdulgaffur	-	1704
Cüzhân	Hüseyin	2 akçe	1704
Aşırhân	Abdurrezzak	2 akçe	1705
Devirhân	-	1 akçe	1710
Cüzhân	Ebubekir	5 akçe	1712
Cüzhân	Osman	2 akçe	1712
Cüzhân	Mehmed	8 akçe	1719
Noktacı	Şeyh Taha	4 akçe	1720
Devirhân	Ömer	6 akçe	1730
Noktacı	Mehmed Halife	4 akçe	1732
Noktacı	Abdulazim Halife	4 akçe	1747
Devirhân	İbrahim	6 akçe	1749
Devirhân	İbrahim	4 akçe	1749
Cüzhân	Şeyh Hüseyin	2 akçe	1755
Noktacı	Mehmed Halife	4 akçe	1756

12 BOA, AE.SOSM.III: 86/6647; VGMA, HD. 558: 259; HD. 1098: 211, 212, 214, 215; HD. 1135:93, 94, 97; HD. 1140: 681, 685; HD. 1145: 156, 158; HD. 1148: 137, 138; HD. 1150: 73; HD. 1154: 27; HD. 1156: 49; HD. 1157: 177, 178, 180, 181, 184.

Noktacı	Taha Halife	4 akçe	1757
Noktacı	Seyyid Yahya	4 akçe	1759
Devirhân	Mahmud	6 akçe	1767
Devirhân	Derviş Mehmed	6 akçe	1773-1777
Devirhân	Mehmed Said	6 akçe	1794

Tabloda da görüldüğü üzere anılan görevlilerin aldıkları ücretler 1-6 akçe arasında değişmekteydi. Alınan ücretlerde bir standardın olmadığı söylenebilir. Zira, 1712 yılında vakıfta çalışan iki cüzhân olup bunlardan biri 5, diğeri ise 2 akçe ücret almaktaydı. 1719 yılına gelindiğinde ise vakıfta görevli cüzhânın 8 akçe ile çalıştığı anlaşılmaktadır. 1755'te vakıfta hala 2 akçeyle çalışan cüzhânın var olması ücretlerde herhangi bir standardın uygulanmadığını göstermektedir. Tabloda yer alan personelin bir kısmı Cercis Nebi Külliyesi'nin cami bölümünde çalışmakta bir kısmı ise türbe bölümünde görev almaktaydı.

Vakıfta din hizmetlerinde çalışan vaiz, ihlâshân, yasinhân, tebârekhân, enamhân, na'athân ve müsebbih-i terâvih gibi personel de bulunmaktaydı. Bir cemaati dini konularda aydınlatmak ve manevi olarak gelişmesini sağlamak amacıyla konuşma yapan kimseye vaiz denilmektedir (Cirit, 2012: 404). Osmanlı döneminde özellikle cemaati kalabalık olan camilerde bir vaize ihtiyaç duyulmaktaydı. Cercis Nebi Vakfı'nın camisi de 18. yüzyılda kalabalık bir cami olduğu için burada diğer din hizmetlerinin yanı sıra 1712 yılından itibaren vaaz da verilmeye başlanmıştır. 1712 yılında camide pazartesi günleri öğle namazından sonra vaaz vermek üzere altı akçe ile Şeyh Osman vaiz olarak atanmıştır (VGMA, HD. 1157: 181). Vakfın camisinde veya türbesinde Kur'an'dan sadece bir sure okumak üzere atanan personel de bulunmaktaydı. Bunlardan ihlâshânlar belli zamanlarda İhlâs Suresi'ni, yasinhânlar Yasin Suresi'ni, tebârekhânlar Mülk Suresi'ni ve enamhânlar ise Enam Suresi'ni okumak üzere vakfa ataması gerçekleştirilen görevlilerdi.

Vakıftaki diğer yardımcı din görevlileri ise na'athân ve müsebbih-i terâvihdi. Na't, özellikle Türk ve Fars edebiyatlarında İslam peygamberini öven şiirlerin yaygın adı için kullanılan bir terimdir (Çiçekler, 2006: 435). Bu şiirleri okumakla görevli kişilere ise na'athan denilmektedir. Cercis Nebi Vakfı'nda 1712 yılında bu görevi yapmak üzere günlük bir akçe ücretle Şeyh Ahmed isimli bir şahıs atanmıştır (VGMA, HD.1157: 181). Vakıfta çalışan müsebbih-i terâvih ise camide cemaate teravîh namazını kıldırmak üzere atanan görevliler için kullanılan bir terimdir.

Tablo 4: 18. Yüzyılda Cercis Nebi Vakfı'nda Çalışan sure okuyucular ve müsebbih-i terâvihler¹³

Görevi	Adı	Aldığı Ücret	Atandığı Tarih
İhlâshân	Yusuf	7 akçe	1702
İhlâshân	Yunus	7 akçe	1703
İhlâshân	Salih	3 akçe	1704
Müsebbih-i terâvih	Molla Osman	2 akçe	1711
İhlâshân	Mustafa	9 akçe	1718
Yasinhân	Şeyh Abdulkadir	5 akçe	1718
Enamhân	Şeyh Abdulkadir	6 akçe	1718
İhlâshân	Hacı Mehmed	9 akçe	1727
İhlâshân	Seyyid Feyzullah	8 akçe	1738
Yasinhân	Hayreddin	7 akçe	1748

13 BOA, C.EV. 18/863; VGMA, HD. 1098: 213; HD. 1128: 249; HD. 1135: 94; HD. 1145: 160; HD. 1148: 138; HD. 1154: 27, 28; HD. 1156: 48; HD. 1157: 176, 180, 184.

18. Yüzyılda Musul Cercis Nebi Külliyesi Vakfı

Müsebbih-i terâvih	Şeyh Hüseyin	2 akçe	1750
Yasinhân	Yasin Halife	7 akçe	1757-1763
Tebarekhân	Şeyh Hüseyin	5 akçe	1768
Yasinhân	Yasin	7 akçe	1777
Müsebbih-i terâvih	Şeyh Hüseyin	2 akçe	1782

Tablodan da anlaşılacağı üzere vakıfta yardımcı din görevlileri içerisinde en yüksek ücreti alanlar ihlâshânlardı. Bunlar günlük 3-9 akçe arasında değişen ücretlerle çalışmaktaydı. İhlâshânların 9 akçe yevmiye ile çalışanları vakfın türbe bölümünde beş vakit namazdan sonra Cercis Nebi'nin ruhu için ihlas suresi okumakla görevlendirilmişlerdi (VGMA, HD. 1157: 184; HD. 1128: 249). 9 akçeden az ücret alanlar ise vakfın cami bölümünde İhlas suresini okuyorlardı. Vakıfta çalışan yasinhânlar, 5-7, enamhânlar 6, tebarekhânlar ise 5 akçe yevmiye ile çalışıyorlardı. Tablodan anlaşıldığı kadarıyla vakfın camisinde terâvih namazı kaldırmakla görevli olan personel ise 2 akçe ile en düşük ücreti almaktaydı.

Cercis Nebi Külliyesi'nin önemli iki yapısı da içinde eğitim hizmetlerinin verildiği darü'l-kurra ve medreseydi. Bunlardan darü'l-kurra Kur'an'ın öğretildiği, bir kısmının ya da tamamının ezberletildiği mektepler için kullanılan bir terimdi. Osmanlılarda özellikle büyük camilerde kıraat ilminin öğretildiği özel kısımlar olan darü'l-kurrular bulunmaktaydı (Bozkurt, 1993: 543). Medrese ise Osmanlı döneminde sıbyan mektebinden sonraki yüksek okul eğitimine karşılık gelen, İslami kimliği nedeniyle yalnızca Müslümanların hizmet aldığı bir eğitim kurumuydu (İpşirli, 2003: 327). Cercis Nebi Külliyesi'nin içinde yer alan bu iki bölümde eğitim hizmeti vermek üzere görevlendirilmiş personel bulunmaktaydı. Osmanlı medreselerinde eğitim öğretim hizmetlerinin temelini, burada ders veren müderrisler oluşturmaktaydı. Osmanlı eğitim sisteminde belli bir medrese tahsili yaptıktan sonra icazet alanlar müderris olabiliyorlardı. Müderrisler yüksek rütbeli medrese hocaları statüsünde oldukları için bunların atamaları kazaskerler veya şeyhülislamın teklifiyle gerçekleşirdi (İpşirli, 2006: 468). Cercis Nebi Külliyesi medresesinde en yüksek ücreti müderrislerin aldığı anlaşılmaktadır. Zira 1772 yılında bu medreseye müderris olarak atanan Şeyh Hasan Efendi'nin aldığı yevmiye 20 akçeydi (BOA, AE.SMST.III., 105/7950). Vakıfta müderrislik ciheti babadan oğula geçebilmekteydi. Mesela, 1791 yılında vakfın medresesinde günlük 20 akçe ücretle müderris olan Seyyid İsmail'in ölümüyle birlikte yerine bu göreve oğulları Seyyid Hüseyin ve Seyyid Mamud'un birlikte atandıkları anlaşılmaktadır (BOA, C.MF., 169/8422).

Vakfın medresesinde müderrise yardımcı olarak atanan muidler de görev almaktaydı. Muidin görevi müderrisin öğrettiği dersi talebelere tekrar ettirmek ve müderrisin olmadığı zamanlarda onun işlerini yapmaktır (Sakkâr, 2006: 86). Cercis Nebi medresesinde 1691 yılında muid olan Mahmud, 7 akçe yevmiye ile çalışmaktaydı (VGMA, HD. 1098: 211). Muidlerin vakıftan aldıkları ücretin zaman içerisinde arttığı anlaşılmaktadır. Zira 1761 yılında medreseye muid olarak atanan Mehmed Halife günlük 10 akçe ile çalışmaktaydı (BOA, C.MF., 168/8358).

Küliyyenin darü'l-kurra bölümünde çalışan personel genellikle Kur'an'ın öğretilmesi üzerine hizmet vermektelerdi. Literatürde kıraat ilmini tamamlayan ve bu ilmi öğreten kimseler için "şeyhülkurrâ" veya "reisülkurrâ" terimleri kullanılmıştır (Akakuş, 2007: 545). Cercis Nebi vakfında kıraat ilmini öğretmek üzere vazifelendirilmiş personel için arşiv belgelerinde şeyhü'l-kurrâ (VGMA, HD. 1091: 282; HD. 1151: 93), muallim-i Kur'an (VGMA, HD. 1146: 82; HD. 1154: 27) ve kâri-i Kur'an (VGMA, HD. 1140: 686) gibi tabirler kullanılmıştır. Buna göre 1769 yılında vakfa muallim-i Kur'an olarak atanan Seyyid Mehmed günlük 5 akçe ücret almaktaydı (VGMA, HD. 1146: 82). 1777 yılında bu görev için şeyhü'l-kurrâ olarak atanan Şeyh Mustafa ise günlük 6 akçe ile çalışmaktaydı (VGMA, HD. 1151: 93).

Cercis Nebi vakfında çalışan personelin önemli bir kısmı da vakfın bakım, onarım ve diğer işlerinden sorumluydu. Vakıfta bu görevleri yapmak üzere ferrâş, kennâs, kilitdâr, alemdâr, türbedâr, çerağdâr, emin-i anbâr, kandildâr, kilerci, bevvâb ve nakib-i tabhî gibi oldukça kalabalık bir personel kitlesi mevcuttu. Bunlardan ferrâş ve kennâs temizlik, çerağdar ve kandildâr aydınlatma, emin-i anbâr, kilerci ve nakib-i tabhî yemek ve mutfak, kilitdâr, alemdâr ve bevvâb güvenlik, türbedâr mezar, saka ise su taşıma işlerinden sorumlu görevlilerdi.

Tablo 5: 18. Yüzyılda Cercis Nebi Vakfı'nda Bakım, Onarım ve Diğer İşlerden Sorumlu Personel ¹⁴

Görevi	Adı	Aldığı Ücret	Atandığı Tarih
Kilitdâr	Salih	-	1692-1697
Ferrâş	Cercis	1 akçe	1697
Bevvâb	Halil	1 akçe	1697
Alemdâr	İbrahim	1 akçe	1698-1704
Türbedâr	Salih	8 akçe	1700
Türbedâr	Salih	5 akçe	1701
Çerağdâr	İbrahim	1 akçe	1702
Ferrâş	Abdurrahman	2 akçe	1704
Emin-i anbâr	Yunus	4 akçe	1704
Kilerci	Salih	-	1704
Ferrâş	Cercis	2 akçe	1707
Ferrâş	Abdulfettah Halife	-	1707
Kilerci	Nimetullah	1 akçe	1711
Nakib-i tabhî	Ebubekir	1 akçe	1712
Alemdâr	Yunus Halife	1 akçe	1712
Ferrâş	Abdulfettah Halife	2 akçe	1715
Bevvâb	Saim	5 akçe	1716
Ferrâş	Fethullah	3 akçe	1718
Kandildâr ve Kennâs	Şeyh Lutfullah	4+4 akçe	1720
Kennâs	Şeyh Taha	-	1720
Kennâs	Osman	4 akçe	1720
Ferrâş	Cercis	2 akçe	1729
Ferrâş	Abdurrahman	2 akçe	1729
Saka	Mehmed	3 akçe	1730
Kilerci	Nimetullah	5 akçe	1730
Ferrâş	Fethullah	3 akçe	1731
Ferrâş	Yusuf	2 akçe	1740
Kandildâr ve Kennâs	Şeyh Salih	4+4 akçe	1747
Kennâs	Seyyid Abdulazim	4 akçe	1747
Kennâs	Seyyid Mehmed	4 akçe	1756
Kennâs	Taha Halife	4 akçe	1757

14 BOA, AE.SMHD.I. 26/1547; BOA, C.BLD. 18/898; VGMA, HD. 558: 258; HD: 1098: 211, 212, 213, 214, 215; HD. 1135: 90, 93, 94, 96, 97; HD. 1140: 680, 681, 682, 683; HD.1145: 156, 157, 161; HD. 1148: 137, 138; HD. 1151: 93, 95; HD. 1154: 27; HD. 1156: 48; HD. 1157: 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185.

18. Yüzyılda Musul Cercis Nebi Külliyesi Vakfı

Ferrâş	Mehmed Emin	3 akçe	1757-1763
Kennâs	Seyyid Yahya	4 akçe	1759
Kilerci	Nimetullah Halife	5 akçe	1763
Ferrâş	Mehmed Halife	2 akçe	1764
Ferrâş	Yusuf Halife	2 akçe	1757-1760-1777
Ferrâş	Mehmed	2 akçe	1777
Kandildâr ve Kennâs	Şeyh Selim	4+4 akçe	1752-1759-1777
Ferrâş	Mehmed Emin	3 akçe	1777
Kilerci	Mehmed	5 akçe	1777
Ferrâş	Feyzullah	2 akçe	1784
Kandildâr ve Kennâs	Said	4+4 akçe	1793
Ferrâş	Ahmed ve Mehmed	3 akçe	1793
Bevvâb	Said	4 akçe	1793
Nakîb-i tabhî ve ferrâş	Seyyid Cemil	6+4 akçe	1797

Tablodan da anlaşıldığı üzere vakfın en kalabalık personelini bakım, onarım ve temizlik gibi işleri yapmak üzere atanmış görevliler oluşturmaktaydı. Bazen iki farklı görevi yapmak üzere tek personel atanabilmekteydi. Mesela aydınlatma ve temizlik işlerini yapmak üzere tek bir personelin atandığı ve bu görevlinin aydınlatma işi için 4 akçe temizlik işi için de ayrıca 4 akçe olarak toplamda günlük 8 akçe yevmiye aldığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında yemek pişirme ve temizlik işlerini bir arada yürütmek üzere de tek personelin atandığı, mutfak işi için 6, temizlik işi için de 4 akçe olarak bu görevlinin toplamda günlük 10 akçe aldığı görülmektedir. Görevlilerin aldıkları ücretlere bakıldığı zaman bazı vazifelerde yüzyılın başından sonuna doğru tedrici bir artış olduğu söylenebilir. Mesela yüzyılın başında vakıfta çalışan ferrâş 1 akçe alırken yüzyılın sonlarına doğru 3 akçe alıyordu. Tabloda en sık rastlanan görevlilerin kennâs ve ferrâş olması vakıfta temizlik işlerini yürüten personelin fazla olduğunu hatta bunlar arasında bir görev dağılımının söz konusu olduğunu göstermektedir. Zira bunlardan ferrâşlar vakfın cami, medrese, türbe gibi bölümlerinin süpürme ve temizlik işleriyle ilgilenirken kennâslar, vakfın lavabo ve banyo temizliği ve bunların yıkanması işlemlerinden sorumluydular.

Sonuç

Tarihi Musul şehrinde hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar için önemli anlamlar taşıyan Cercis Nebi'ye ait olduğuna inanılan türbenin bulunduğu mıntıkanın Müslümanlardan önce bir Keldani kilisesi olduğu, Müslüman halkın yerleşmesinden sonra ise önce ziyaretgâh, ardından camiye dönüştürüldüğü bilinmektedir. Cami ve türbenin etrafına zamanla çeşitli yapılar eklenerek bir külliyeye dönüştürülmüştür. Musul'un 16. Yüzyılda Osmanlıların egemenlik sahasına girmesiyle birlikte Cercis Nebi Külliyesi de büyük bir onarımdan geçmiştir. 18. yüzyılda Musul'daki gelir kaynaklarını kontrol altında tutan ve devletin nezdinde kendilerine siyasal alan açan Celili ailesinin bu dönemde külliyenin oluşum ve onarımında önemli rol aldığı anlaşılmaktadır.

18. yüzyılda vakfın gelirleri çeşitli Musul cizyelerinden oluşmaktaydı. Vakfın bu dönemde en önemli gider kalemleri ise personel ücretleriydi. Zira Cercis Nebi Vakfı personel çeşitliliği bakımından oldukça zengin bir vakıftı. Burada vazifeler Osmanlı vakıf sistemindeki genel durumla doğru orantılı olarak evlada intikal eden bir şekilde düzenleniyordu. Cercis Nebi Vakfına yapılan personel atamaları genellikle mütevelli veya kadı arzlariyla gerçekleşmekteydi.

Vakıfta mütevellî, câbi ve kâtip gibi idari görevliler dışında eğitim hizmetlerinden sorumlu; müderris, mu'id, muallim ve şeyhü'l-kurrâ, dini hizmetlerde bulunan imam, müezzin, cüzhân, duâgû, devirhân, noktacı, vaiz, ihlashân, Yasinhân, aşırhân, na'athân ve tebarekhân, bunun yanında vakfın bakım, onarım ve diğer işleriyle ilgilenen; ferrâş, kennâs, kilitdâr, alemdâr, türbedâr, çerağdâr, emin-i anbâr, kandildâr, kilerci, bevvâb ve nakib-i tabhî gibi görevliler de çalışmaktaydı.

18. yüzyılda Musul Cercis Nebi Külliyesi bir yapılar topluluğu olarak şehrin mimari silüetine şekil vermenin yanı sıra içerisindeki kurumlarla sosyal hayatın önemli merkezlerinden birini teşkil ediyordu. Zira, içerisinde yer alan cami ve mescitle şehirde yaşayan halkın dini ihtiyaçlarına önemli oranda cevap verirken medresesiyle de toplumun eğitim ihtiyacını karşılıyordu. Bunların yanı sıra vakıf bünyesinde çalışan personel, buradan aldığı ücretlerle ailelerini geçindirdikleri için vakfın şehrin sosyo-ekonomik yaşantısında önemli bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

A- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

AE.SAMD.III. (Ali Emiri, Üçüncü Ahmed), 30/2867; 43/4218; 85/8567

AE.SMHD.I. (Ali Emiri, Mahmud I), 26/1547

AE.SMST.III. (Ali Emiri, Mustafa III), 158/12450; 105/7950

AE.SOSM.III. (Ali Emiri, Osman III), 86/6747

C.BLD. (Cevdet Belediye), 18/898

C.EV. (Cevdet Evkaf), 18/863

C.MF. (Cevdet Maarif), 169/8422; 168/8358

İE.EV. (İbnülemin Vakıf), 32/3671; 65/7077

İ.MVL. (Meclis-i Vâlâ) 320/3606

B. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurufat Defterleri (HD): 558, 1091, 1098, 1119, 1128, 1135, 1140, 1145, 1146, 1148, 1149, 1150, 1151, 1154, 1155, 1156, 1157 numaralı defterler.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Akakuş, Recep (2007). "Reisülkurrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, (34). 545-546.

Alkan, Mustafa (2007). "Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtları Arşivi". *Vakıflar Dergisi*, (30), 1-34.

_____ (2010). "Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği". *XV. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler*, (4), I. Kısım, Ankara, 831-842.

Bayatlı, Nilüfer (1999). *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları

Beyazıt, Yasemin (2013). "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri". *History Studies International Journal of History*, (5/1), 36-69.

Bizbirlik, Alpay (1997). "XVI. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Musul Vakıfları". *Vakıflar Dergisi*, (26), 61-64.

Bozkurt, Nebi (1993). "Dârülkurrâ", *TDVİA*, (8). 543-545.

Cirit, Hasan (2012). "Vaaz", *TDVİA*, (42). 404-407.

Çakar, Enver (2018). "Hurufat Defterlerine göre 18. Yüzyılda Palu", *Vakıflar Dergisi*, (49), Ankara, s. 21-41.

Çakar, Enver ve Celalettin Uzun (2017). *Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.

Çal, Halit (2001). "Hurufat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Küre Kazası". *Prof. Dr. Zafer Bayburtoğlu Armağanı Sanat Yazıları*. Kayseri. 125-166.

Çiçekler, Mustafa (2006). "Na't". *TDVİA*, (32), 435-436.

Demirtaş, Hasan (2012). "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği". *Vakıflar Dergisi*, (37). 47-92.

Deveci, Said (1963). *El Musul fî Ahd-il Atabeki*. Bağdat.

- Eroğlu Memiş, şerife (2013). "Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da Askerî Rûzname DeFTERleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i şerîf Örneği". *Vakıflar Dergisi*, (29), 115-146.
- Gökmen, Ertan (2005). "Hurufât DeFTERlerine Göre Demirci Kazası ve Köylerinde Cami ve Mescitler (1690-1830)". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (3/2). 21-56.
- Göyünç, Nejat (1969). "Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı". *İÜEFDT*, (23), 23-34.
- Gündüz, Ahmet (2003). Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639). Elazığ: *Fırat Üniversitesi Yayınları*.
- Gündüz, Ahmet (2006). "Musul". *TDVİA*, (31). 363-367.
- Hoca Sadeddin. (1992). *Tacü't-Tevarih*. (Haz. İsmet Parmaksızoğlu). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Honigman, Ernst (1979). "Musul", *İslam Ansiklopedisi*, (8), 738-741.
- İbn-i Battuta. (2004). *İbn Battûta Seyahatnamesi*. (Çev. A. Sait Aykut), (I). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn-i Cübeyr. (1968). *Rihlet-i İbn-i Cübeyr*. Beyrut: Dârü Sâdir Matbaası.
- İpşirli, Mehmet (1992). "Câbî", *TDVİA*, (6), 529-530.
- _____ (2003). "Medrese", *TDVİA*, (28), 327-333.
- _____ (2006). "Müderis", *TDVİA*, (31), 468-470.
- Khoury, Dina Rizk (2010). "Terlikler Kapıda mı, Kapalı Kapılar Ardında mı: Ev İçinde ve Kamusal Mekânda Musullu Kadınlar". *Modernleşmenin Eşliğinde Osmanlı Kadınları*. (Ed. Madeline C. Zilfi). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 103-124.
- Khoury, Dinar Rizk (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumunu Musul 1540-1834*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuban, Doğan (1968). "Anadolu-Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler". *Vakıflar Dergisi*, (3), 53-73.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri (2006). "Müezzin". *TDVİA*, (31), 491-496.
- Küçükdağ, Yusuf (2003). "Hurufât DeFTERlerine Göre Osmanlı Döneminde Develi'nin Mektep, Medrese, Cami, Mescit ve Zaviyeleri". *Bütün Yönleriyle Develi (I. Bilgi Şöleni 26-28 Ekim 2002)*. Kayseri. 267-276.
- Memiş, Mehmet (2019). "Vakfiyeleri Işığında Osmanlı Dönemi Urfa Câmilerinde Vakıf Hizmetleri". *Vakıflar Dergisi*, (51). 131-152.
- Merçil, Erdoğan (2000). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2019). *İslam-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1991). "XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hristiyan Dini Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü". *BelleTen*, (LV), 661-674.
- Öntuğ, M. Murat (1999). "Hurufât DeFTERlerine Göre Uşak'taki Eğitim Müesseseleri (1702-1824)", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, (3). 132-154.
- Pamuk, şevket (2002). "Kuruş", *TDVİA*, (26). 458-459.
- Sarre, Friedrich – Herzfeld, Ernst (1911-1920). *Archaeologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet*. Berlin: Dietrich Reimer.
- Es-Sakkâr, Sâmi (2006). "Musul". *TDVİA*, (31). 361-363.
- Es-Sakkâr, Sâmi (2006). "Muîd". *TDVİA*, (31). 86-87.

18. Yüzyılda Musul Cercis Nebi Külliyesi Vakfı

Sümer, Faruk (1992). *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Turğut, Vedat (2016). "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Musul Sancağı Vakıfları". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (1), 163-197.

Tümer, Günay (1993). "Circis". *TDVİA*, (8), 26.

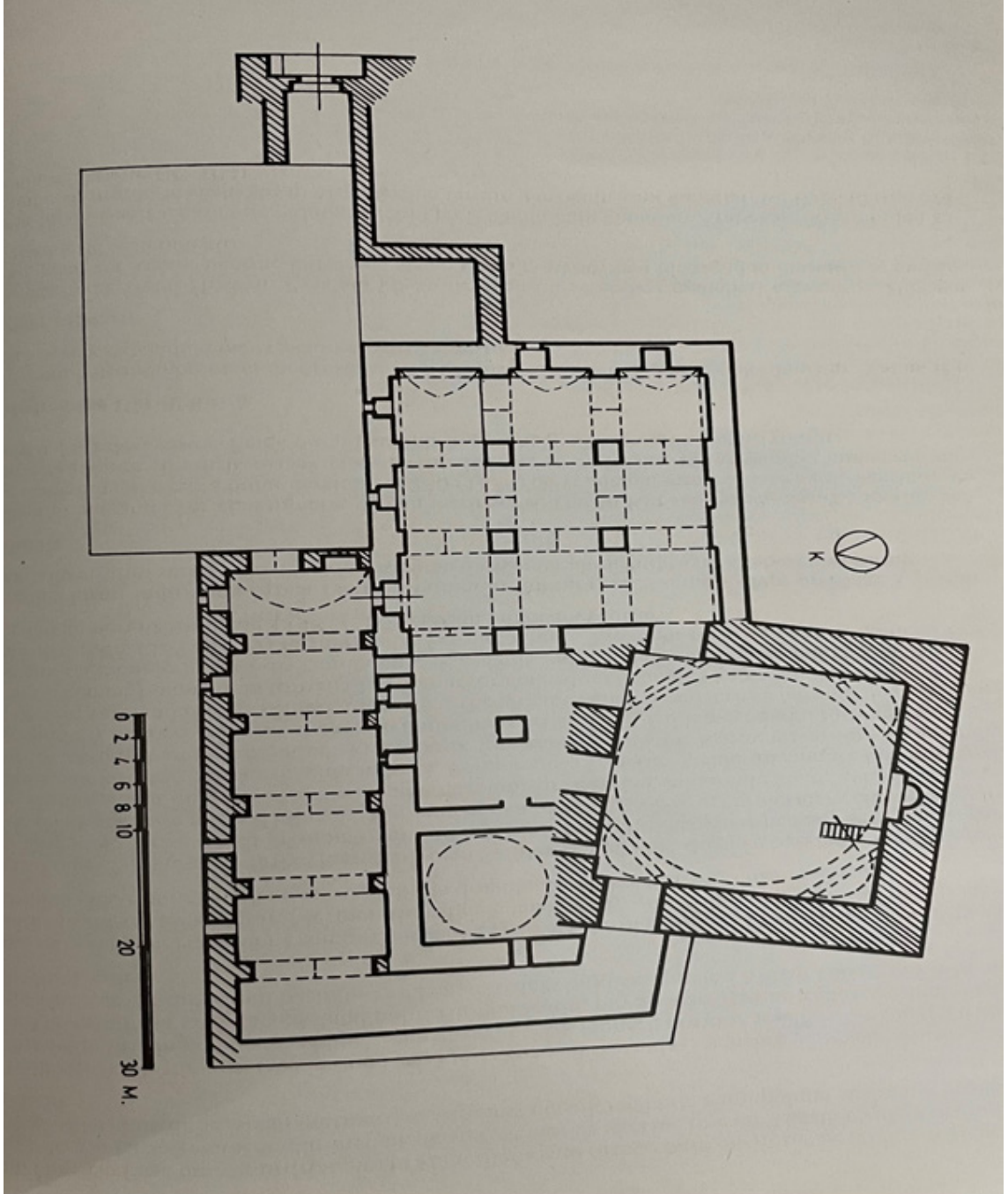
Uluçam, Abdüsselam (1989). *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1983). *Osmanlı Tarihi, (II)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yediyıldız, Bahaeddin (1983). "Vakıf İstılahları Lügatçesi". *Vakıflar Dergisi*, (17), 55-60.

_____ (2012). "Vakıf". *TDVİA*, (42). 479-486.

EKLER

Resim 1: Cerciş Nebi Külliyesi Planı (Herzfeld'den)

Arşiv Belgelerine Göre Eski Halfeti Ulu (Merkez) Camii Ve Banisi Latifzâde Mehmed Efendi*

Yasin Taş**

Öz

Eski Halfeti merkezinde Osmanlı döneminden kalan başlıca vakıf eserlerden biri Birecik baraj gölü kıyısındaki Halfeti Ulu Camii'dir. Tanzimat döneminde Rumkale'nin harabe hale gelmesinden sonra Rumkale Kazası'nın merkezi Halfeti'ye taşındı. Aynı süreçte inşa edilen Ulu Cami, Halfeti kasabasının gelişiminde önemli bir yere sahip oldu. Merkez Camii de denilen yapı, Halfeti'de yapıldığı tespit edilen ilk camidir. Mevcut çalışmalarda caminin vakfiyesi ve camiye dair diğer arşiv kayıtları göz ardı edilmiştir. Yapının kitabesi kırık olduğundan inşa tarihi hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak Halfeti'nin tarihi ve mimarisi için önem arz eden bu vakıf eserin tam olarak ne zaman inşa edildiğini tespit etmeye ihtiyaç vardır. Bâni Latifzâde Mehmed Efendi'nin ve tamir kitabelerinde ismi geçen diğer kişiler kim olduğu açığa çıkarılması gereken diğer hususlardır. Arşiv kayıtlarını esas alan bu çalışmanın amacı; Halfeti Ulu Camii'nin; bânisi, kitabeleri, onarımları, vakfiyeleri ve 19. yüzyıla ait fotoğrafları üzerinden Osmanlı dönemindeki tarihi sürecini etraflı şekilde ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Rumkale, Halfeti, Ulu Camii, Merkez Camii, Latifzâde Ailesi.

Old Halfeti Ulu (Merkez) Mosque and its Patron Latifzade Mehmed Efendi According to Archive Documents

Abstract

One of the main waqf works from the Ottoman period in the center of Old Halfeti is the Ulu Mosque on the shore of the Birecik dam lake. After the ruination of Rumkale during the Tanzimat period, the center of the Rumkale township was moved to Halfeti. The Ulu Mosque, which was built in the same period, had an important place in the development of the town. The building, also called the Merkez Mosque, is the first mosque to have been built in Halfeti. The current studies ignore the waqfiyya and other archive records of the mosque. Since the inscription of the building was broken, different evaluations were made about the date of construction. However, there is a need to determine exactly when this waqf work, which is important for the history and architecture of Halfeti, was built. The identity of the founder, Latifzâde Mehmed Efendi, and other people whose names are mentioned in the repair inscriptions are other matters that need to be revealed. The aim of this study based on archival records is to reveal the historical development of Halfeti Ulu Mosque throughout the Ottoman period in detail through its patron, inscriptions, repairs, endowments and 19th century photographs.

Key Words: Rumkale, Halfeti, Ulu Mosque, Merkez Mosque, Latifzade Family.

* DOI: 10.16971/vakiflar.910210

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Nisan 2021 / April 2021.

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Ağustos 2021 / August 2021

** Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Şanlıurfa-TÜRKİYE
e-posta: y.tas@harran.edu.tr; ORCID: 0000-0002-5104-1588

Giriş

Rumkale Kazası, Osmanlı'nın son yüzyılında Halep Eyaleti'nin sınırları içinde Urfa Sancağı'nın bir parçasıdır. Antik dönemden beri bulunduğu mevki dolayısıyla stratejik bir öneme sahip olan Rumkale şehri, asırlarca bulunduğu bölgenin idare edildiği merkez oldu. 1292 yılında Melik Eşref Halil komutasındaki Memlûklü orduları tarafından fethedilerek ilk kez Müslüman toprağı haline getirildi. Aynı süreçte zarar gören kalesi Suriye naibi Sencer Şuçay tarafından tamir ettirildi ve "Kal'atü'r-rum" yerine "Kal'atü'l-müslimîn" ismiyle anılmaya başlandı (İbn Kesîr, 2006: 290; Honigmann, 1964: 779). Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına dâhil olmasını müteakip eski adı muhafaza edilerek "Rumkale" adıyla kaza statüsünde Birecik Sancağı'na bağlandı (Karadeniz, 1999: 433; Yılmaz, 2000/01: 197). 19. yüzyılda Rumkale merkezi olan tarihi kalenin tahrip edilmesiyle beraber buradaki sakinler Fırat'ın karşı yakasındaki Halfeti kasabasına taşındı. Osmanlı'nın son yüzyılına kadar küçük bir köy halinde olan Halfeti, Rumkale kaza merkezinin buraya taşınmasıyla beraber gelişme göstermeye başladı. Yakın zamanda Birecik Barajı'nın yapılması sürecinde kısmen su altında kalmaya başlayan bu yerleşim yeri daha yukarıya, bugünkü yerine taşınarak Yeni Halfeti adını aldı. Böylece bölgenin idare merkezi, son iki yüz yıl içinde iki defa yer değiştirmiş oldu. Eski Halfeti ise kendisinden önceki merkez olan Rumkale ile birlikte bir turizm bölgesi olarak öne çıkmaya başladı. Rumkale'nin ihtişamlı doğal kalesi ve sular altında kalmaya başlayan yapıların oluşturduğu doğal güzellikler buraya gelen ziyaretçi sayısını ciddi şekilde arttırdı.

Resim 1: 19. yüzyılda Rumkale (Halfeti)'nin Fırat tarafından görünüşü
(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Fotoğraf 90434-0033)

Fırat kenarındaki Halfeti Köyü'nün yavaş yavaş kasaba kültürüne geçişinde yörenin kendine has mimarisiyle inşa edilmiş taş konakların öne çıktığı görülür. Aynı süreçte inşa edilen kamusal binalar için Ulu Cami, Hükümet Konağı ve Rüşdiye Mektebi'nden söz edilebilir. Diğer kamu yapılarından önce inşa edilen Halfeti Ulu Camii, şu ana kadar Halfeti merkezinde inşa edildiği tespit edilen ilk vakıf eser olma özelliği taşır. Bu caminin bir diğer özelliği ise Rumkale merkezinde harap halde kaderine terk edilen eski Ulu Camii'nin sembolik anlamda bir devamı mahiyetinde görülmesidir. Halfeti'deki caminin anlam ve ehemmiyeti buradaki Osmanlı vakıf eserlerinin tarihi ve Osmanlı dönemi dini hayatı ile de yakından ilgilidir. Mahkeme sicillerinde Merkez Camii ile ilgili kayıtlarda da ifade edildiği gibi bir belde "câmi-i şerîflerin mamûriyeti şeâir-i İslâmiyenin idâmesi" (BŞS, 426, 215-851) anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle şehirlerin kültür, gelenek ve kimliğini belirlemede esas alınan yapıların başında camiler gelmektedir (Binler, 2013: 382).

2000'li yılların başında Birecik Barajı'nın yapımını müteakip baraj suları altında kalmaya başlayan eski yapılardan Halfeti Ulu Camii de nasibini almıştır. Ancak 2011 yılında TBMM Dilekçe Komisyonu tarafından, caminin kurtarılması ve turizme kazandırılması için bazı kararlar alındı. Yapının taşınmasının da gündeme geldiği komisyon raporunda, caminin "mimarisi ve tarihi önemiyle korunması gereken" bir kültür varlığı olduğunun tespit ve tescil edilmiş olması son derece önemlidir (TBMM Dilekçe Komisyonu Genel Kurul Karar Cetveli, 2011: 7). Bu önem dolayısıyla hâlihazırda Halfeti Kaymakamlığı ile Kültür Bakanlığı iş birliği içinde bu tarihi eseri bir ibadet mekânı olarak yaşatmaya devam ettirmek ve Fırat suyundaki olası yükselmelerden korumak için istinat duvarı projeleri geliştirmektedir.

Rumkale ve Halfeti'de yer alan birtakım tarihi eser ve yapılar; bir bütün halinde ilk olarak Birecik, Suruç ve Bozova'daki taşınmaz kültür varlıklarıyla birlikte A. Durukan öncülüğündeki bir araştırma ekibi tarafından incelenmiştir. Anıtsal ölçekteki belli başlı tarihi eserlere yoğunlaşan araştırma, bir kısmı sular altında kalan çok sayıda yapıyı kayıt altına alarak görsellerini ve kitabelerini günümüze ulaştırmış olması bakımından kıymetlidir. Yapıların sanatsal ve mimari açıdan ele alındığı eserde, Halfeti Ulu Camii de incelenmiş ve caminin bazı hususiyetleri ortaya konulmuştur (Alp, 1999: 234-141). Şanlıurfa camilerini sanat tarihi açısından inceleyerek kıymetli çalışmalar neşreden Kürkçüoğlu da yine caminin mimari yönünü değerlendirmiştir (2013: 169-170). Ayrıca Şanlıurfa il sınırları dâhilindeki birçok yapının kitabesini okuyarak kayıt altına alan Karakaş, Halfeti Ulu Camii'nin de kitabelerini okuyarak günümüz çevirisiyle birlikte eserinde yayınlamıştır (2001: 351-352). Ancak ileride temas edeceğimiz gibi kitabeler üzerinde kırıklar olduğundan bazı bölümler farklı şekillerde okunabilmiştir. Bilhassa kitabenin bina yılına ışık tutan son satırındaki kırıklar, caminin ilk olarak ne zaman inşa edildiği konusunda araştırmacıların farklı tarihler ileri sürmesine yol açmıştır. Görüldüğü üzere Halfeti Ulu Camii'nin mimari özellikleri üzerinde durulan incelemeler olmakla birlikte yapının tarihi kısmını ele alan arşiv vesikalarına değinilmemiş ve bu yönüyle yapı hakkındaki araştırmalar hep eksik kalmıştır.

Halfeti Ulu Camii'nin kitabeleri dışında inşa tarihini, onarım ve tamiratlarını, kitabelerde ismi geçen kişilerin kimler olduğunu ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Cami bânisi Latifzâde Mehmed Efendi hakkında kitabedeki kayıt dışında herhangi bir bilgi ortaya konulmamış olması caminin ilk olarak ne zaman inşa edildiği konusundaki tereddütleri arttırmaktadır. Yine kitabelerde ismi geçen ve camiye esaslı şekilde tamir ettirerek yapıya günümüzdeki şeklini vermiş olan İbrahim ve Reşid efendilerin kimler olduğu, açığa çıkarılması gereken diğer hususlardır. Bu konuda ilmi bir çalışmayı zorunlu kılan nedenlerden biri de caminin Osmanlı arşivlerinde yer alan vakfiyeleri ve 19. yüzyıla ait fotoğrafının gün yüzüne çıkarılması gerektiğidir. Bu amaçla hazırlanan çalışmada vakıf kayıtları, Cumhurbaşkanlığı Devlet

Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nin farklı fonları ve Halfeti yerel kayıtları olan şerhiye sicillerinden yararlanıldı.

Bu kapsamda amaçlanan öncelikle bâni Mehmed Efendi hakkında bilgi verildikten ve cami kitabeleri değerlendirildikten sonra caminin tespit edilebilen vakfiyelerinin şartları, kaynakları ve görevlileri üzerinde durulmasıdır. Kitabelerde yer alan kayıtlar diğer arşiv bilgileriyle bir arada değerlendirilerek caminin ilk olarak ne zaman inşa edildiği, kaynakların el verdiği ölçüde ortaya konulacaktır. Çalışma esas olarak caminin Osmanlı dönemindeki tarihi sürecini konu edindiğinden yapının mimari yönü bu araştırmanın kapsamı dışında tutulacaktır.

1. Halfeti ve Bâni Latifzâde Mehmed Efendi

Rumkale merkezindeki gündelik yaşam metruk yapılar arasında Osmanlı'nın son yüzyılına kadar devam etti. 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyılın başlarındaki birtakım hadiseler bu kadim merkezin peyderpey tamamen terk edilmesini netice verdi. Önce Rumkale beylerinin bir dizi gail ve taşkınlıklarının sebep olduğu çatışmalar, kale içindeki ev ve kuyuları kullanılamaz şekilde harap hale getirdi (BOA, HAT. 629/31109). Tanzimat döneminde Mısır'da başlayıp Anadolu içlerine kadar devam eden Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı sırasında birçok Güney Anadolu şehri gibi Rumkale de zarar gördü. Kavalalı'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından Rumkale'yi ele geçirmesi için gönderilen Bekir Bey oğlu Mehmed Bey, öteden beri hükmetmek istediği bu kaleyi ele geçiremediyse de kullandığı toplar ile surları ve kale içindeki yapıları ciddi şekilde tahrip etti (BOA, HAT. 503/24786). Olaylar esnasında Rumkale'den kaçmak zorunda kalanlar ve bu sıkıntılı süreçte barınma imkânı bulamayanlar için başlıca sığınma yeri Fırat'ın karşı yakasında, su kenarındaki Halfeti kasabası oldu. Rumkale'ye beş kilometre mesafedeki bu kasaba, inşa edilen konaklar sayesinde Fırat boyundaki diğer köylere nazaran biraz daha gelişmişti. Rumkale beylerinin kale içindeki konaklarına benzer şekilde kırsaldaki topraklara hükmeden ağa ve efendiler de Halfeti'de evler inşa etmişlerdi. Bu sakin kasabayı asırlardır Rumkale'de yaşayan nüfuzlu aileler için cazibeli hale getiren faktörlerden biri de gündelik ihtiyaçlara cevap veren küçük bir çarşıya sahip olmasıydı. Rumkale yeniden imar edilene kadar bir süreliğine burada ikamet etmek beyler için çevre kazalara gidip yerleşmekten daha iyi bir seçenek oldu. Böylece Rumkale beylerinin "seçkin" aileleri gönülsüz de olsa Fırat'ın karşı yakasındaki bu kasabaya yerleşmek zorunda kaldı. Bu aynı zamanda Fırat'ın Urfa tarafındaki köylere nüfuz eden ağa ve efendiler ile asırlardır Rumkale Kazası'nı idare eden eski voyvoda ailelerinin bir araya gelmesi demektir.

Tanzimat sürecinde Halfeti ve çevresinde nüfuz sahibi eski hanedanlarından biri Latifzâde ailesidir. Arşiv belgelerinin "hanedân-ı kadîm" olarak tanıttığı bu aile, aynı zamanda Halfeti Köyü'nün eski sakinleridir. 19. yüzyılın ikinci yarısında ailenin önde gelen şahsiyeti Rumkale meclis azalığında bulunan Latifzâde Mehmed Efendi'dir. Tescil ettirdiği cami vakfiyesinde tam adı "Latifzâde izzetlü Mehmed Masum Efendi b. Abdüllatif Efendi b. İsmail Ağa" şeklinde kayıtlıdır (VGMA, VKF.AND.d. 608-1, 62-70). Sicil defterlerinde birçok sayfada, çeşitli vesilelerle mührü bulunup içinde ismi "Bende Muhammed Masum" yazılıdır (BŞS, 431, 69-130). Belgelerde bey lakabıyla da anılan babası Abdüllatif Efendi, ailenin ismiyle şöhret bulduğu kişi olmalıdır. Fakat ağa elkabına nazaran ailenin bölgedeki nüfuzu en azından Abdüllatif Efendi'nin babası İsmail Ağa'ya kadar dayanıyor olmalıdır.

Latifzâde ailesinin arşiv kayıtlarına yansıyan güç ve nüfuzu Mehmed Efendi ve çocukları üzerinden Osmanlı'nın son dönemine kadar takip edilebilmektedir. Mehmed Efendi'nin doğum tarihi ve eğitimi hakkında ise şimdilik herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak inşa ettirdiği camide, adına hitabet için padişah beratı verilmiş olması en azından çevredeki bir medresede tedrisat görüp icazet aldığına

işaret kabul edilebilir. 19. yüzyıl ortalarından sonra Rumkale Kazası meclis idare azalığı da yapan Mehmed Efendi, başta kaza kaymakamları olmak üzere belediye reisleri, bölge ileri gelenleri ve merkezi hükümetin diğer memurlarıyla iyi ilişkiler kurdu. Fırat Nehri'ne nazır konağı bazı toplumsal olaylarda ön plana çıkan bir mekân oldu. Mesela 1861 yılında Cibin Köyü'nde Müslüman bir delikanlıyla kaçan Cevher adlı Ermeni kızın, olaylı bir şekilde Halfeti'ye getirildikten sonra ihtida telkini için Latifzâde konağına götürülmesi bu duruma sadece bir örnek teşkil eder. Olay ile ilgili yapılan uzun tahkikat süresince yerel hükümet tarafından Ermeni kızın emniyetli bir mahal olarak değerlendirilen bu konakta muhafaza edilmesi dikkat çekicidir (BOA, MVL. 758/43-3).

19. yüzyıla kadar Rumkale kaymakamları, kalede kiralanan bey konaklarından devlet işlerini yürütmekteydi. Tanzimat süreciyle beraber devletin görünür yüzü olmaya başlayan hükümet konakları hemen her kazada ortaya çıkmaya başladı. Fakat uygun yer olmaması sebebiyle Rumkale'de bir hükümet konağı inşa edilemedi. Kazanın resmi işleri fiili olarak Halfeti'den yürütülmesine rağmen eski itibarlı konumlarını kaybetmek istemeyen Rumkale beyleri, kaledeki bir konağın tamir edilerek hükümet dairesi olarak kullanılması ve hükümet-i mahalliyenin eski yerine iade edilerek kadim merkezin değiştirilmemesi gerektiği fikrindeydi. Fakat Latifzâde Mehmed Efendi, kaza idaresindeki nüfuzunu arttırmak ve yerlisi olduğu Halfeti'nin daimî bir kaza merkezi olarak kalmasını sağlamak için burada bir kaymakam konağı inşa ettirdi (BOA, MVL. 768/67). Böylece Halfeti'yi resmi olarak da kaza merkezi haline getirdi ancak kazanın öteden beri kullanılan ismi değiştirilmeyerek Rumkale kaldı.

Latifzâde ailesi, Rumkale kaza merkezinin Halfeti'ye taşınmasından sonra bölgedeki nüfuzunu giderek arttırma çabası içinde oldu. Diğer taraftan Rumkale'den Halfeti'ye taşınan bey aileleri de bölge idaresindeki ayrıcalıklı konumlarını devam ettirmek arzusundaydı. Tanzimat sürecinde kazada oluşturulan resmi dairelere nüfuz ederek yerel idareye hâkim olma arzusu, aileler arasındaki çekişmenin tezahür ettiği alanlardan biriydi. "Hanedan aileler" arasındaki siyasi rekabet ve üstünlük sağlama arayışı, zamanla hasımlık noktasına vararak Halfeti'deki halkı ikiye böldü (BOA, MVL. 308/19). Bu durum yönlendirmeye, diğeri aleyhinde ahaliden gelmiş görünen çok sayıda iddia ve şikâyetin, Rumkale'nin bağlı olduğu Urfa Sancağı ile Halep Vilâyet meclislerine yansımaları beraberinde getirdi. Mehmed Efendi hakkında kaymakamı iğfal ederek mesalihi için kaza merkezini değiştirdiği (BOA, MVL. 768/67-2), ahaliye teaddi ile zulmettiği, bazı katl davalarında suçlulardan yana tavır koyarak hakikati gizlediği (BOA, A.MKT. MVL. 426/4) gibi farklı şikâyetler gerçekleşmiştir. Arşivlere yansıyan bu iddialar etraflı bir değerlendirme gerektirdiğinden camiye esas aldığımız bu çalışmanın konusu dışında kalmaktadır. Mehmed Efendi'nin kaza meclisinde silahla yaralanması (BOA, A.MKT.MVL. 118/2), bir müddet sürgün edilmesi (BOA, A.MKT. UM. 271/42) ve Urfa mutasarrıfı tarafından hapsedilmesi (BOA, MVL. 767/25) gibi bir dizi hadisenin bütün yönleriyle değerlendirilmesi için müstakil şekilde ele alınmasında fayda vardır. Aileler arasındaki rekabetten bağımsız değerlendirilmemesi gereken bu olaylarda, kaza kaymakamlarının idari yetersizliği ve İstanbul'daki siyasi gelişmelerin Rumkale bölgesine etkisi de göz ardı edilmemelidir.

Latifzâde Mehmed Efendi hakkında arşivlere yansıyan kayıtların büyük bir kısmında, isminin başında hacı ifadesi yer almaz. Ancak ilk kez gurre-i Recep 1315/26 Kasım 1897 günü, henüz hayatta iken konağında düzenlenen birkaç ferağ ve satış akdinde isminin "Hacı Mehmed" şeklinde yazılı olduğu görülür (BŞS, 431, 340-798). Bu kayda nazaran onun bir önceki sene hacca gitmiş olduğu söylenebilir. Zira bu tarihten önceki kayıtlarda ve hatta yaklaşık 10 ay önce yine konağında düzenlenen benzer bir belgede isminin başında hacı sıfatı yer almaz (BŞS, 431, 299-692). Sözü edilen satış belgelerinden sonraki tarihli kayıtlarda, kendisi için hacı ve el-hac ifadelerinin tekrarlanması bu durumu teyit eder. Sicil defterlerinde yer bulan

ferağ kayıtlarına göre eşlerinden biri Emine Hatun olup Şükrü Efendi b. Bekir Efendi'nin kızıdır (BŞS, 437, 50-13). Aynı belgelerde çocukları için kullanılan "li-eb karındaş" ifadesi aynı zamanda Mehmed Efendi'nin birden fazla kadın ile evlendiği anlamında değerlendirilmektedir.

Latifzâde Mehmed Efendi'nin vefat tarihine dair sarih bir kayda tesadüf edilememektedir. Ancak Rumkale naipliğinin İstanbul'a gönderdiği 4 Zilhicce 1326/28 Aralık 1908 tarihli kayıta daha önce vefat ettiği yer almaktadır. Çocuklarından Hafız Yusuf Efendi'nin talebi üzerine hazırlanan bu kayıta, Mehmed Efendi'nin vefat ettiğinde emlak ve akar dâhil olmak üzere yaklaşık 10.000 liralık metrukât bıraktığı ve bu mirası aralarında paylaştran biraderlerin Yusuf'a hisse vermedikleri iddia edilmiştir (BŞS, 426, 305-1028). İddianın Urfa defterdarlığı ve muhasebeciliğine yansdıktan sonra sunulmuş olması Mehmed Efendi'nin bu tarihten birkaç sene önce vefat etmiş olabileceğine işaret ettiği gibi iddia konusu tereke miktarı da onun vefat ettiğinde çevrede hatırı sayılır zenginlerden biri olduğunu göstermektedir.

2. Ulu Cami Kitabeleri ve İnşası

Yaklaşık iki asır kaza merkezi olan Eski Halfeti'de Osmanlı döneminden kalan önemli vakıf eserlerden biri Halfeti Ulu Camii veya Halfeti Merkez Camii adıyla bilinen yapıdır. Osmanlı dönemi arşiv kayıtlarında "Büyük Camii" adıyla da kayıtlı olan bu cami halk arasında bânisine izafeten Latifzâdeler Camii de diye de bilinmektedir. Günümüzde Rüşdiye ve Şimaliye mahallelerinin kesişme noktasında, Gökçek Sokak'ta Fırat sahilinde yer almaktadır. Aynı bölge 19. yüzyıl sonlarında "Çarşı meydanı" olarak nitelendirilmekteydi. Mülk satışlarına dair kayıtlara nazaran cami bu meydanın kuzey ucuna konumlandırılmıştı denilebilir (BŞS, 431, 341-799). Kesme taşlardan inşa edilen caminin hâlihazırdaki yapısı dikdörtgen planlıdır. Harimin kuzeydoğu köşesinde silindirik gövdeli kesme taşlardan yapılmış tek şerefeli bir minaresi mevcuttur. Caminin üzerinde bulunduğu alan batıya doğru eğimli olması nedeniyle yapı yüksek bir platform üzerine inşa edilmiştir. 1979 ve 1985 yıllarında tamirat geçiren yapı, daha önce suya uzak iken barajın dolmasıyla su seviyesinde kalmıştır.

Resim 2: Halfeti Ulu Camii'nin Baraj Gölü tarafından görünüşü

Merkez Camii'nin ilk olarak hangi tarihte inşa edildiğine ve zaman içinde geçirmiş olduğu onarım ve tamiratlarla ışık tutan kayıtlar caminin günümüze ulaşmış olan kitabeleridir. Bugün son cemaat yerinin güney duvarı ortasındaki kapının üzerinde iki kitabe bulunmaktadır. Bunlardan daha eski tarihli olan sağ taraftaki ilk kitabede¹ yapının Abdüllatifzâde Muhammed Efendi tarafından “yine ta'mîr” edildiği yer almaktadır.

Yapının inşa tarihine dair en sarıh kaydın, şimdilik kitabenin sonunda bina yılına işaret eden “Sene 1260 binâ, sene 1286 ta'mîr” kısmı olduğunda şüphe yoktur. Ancak bu bölümün kırılmış olması farklı okumaları ve dolayısıyla caminin inşa yılı konusunda farklı tarihlendirmeleri beraberinde getirmiştir. Nitekim bu kısım Karakaş tarafından “sene 1219 bina” şeklinde okunarak caminin inşa tarihi 1804 yılı olarak kaydedilmiştir (2001: 351-352). Karakaş'ı esas alan Kürkçüoğlu da yapının inşa yılını aynı şekilde tarihlendirmiştir (2013: 169). Kitabe üzerindeki ilgili kısım Türkmen tarafından “sene 1260 bina” şeklinde okunmuş ve caminin ilk olarak 1844 yılında inşa edildiği kabul edilmiştir. Caminin mimari özellikleri hakkında bilgiler sunmuş olan Alp da tarihlendirme konusunda Türkmen'in görüşünü esas almıştır (1999: 239). Ancak Alp ile aynı eserde Halfeti bölgesi hakkında bilgi veren Gündüz, kaynak belirtmeden Merkez Camii'nin 1804 yapıldığını ifade etmiştir (1999: 233). Yukarıda temas ettiğimiz TBMM Dilekçe Komisyonu genel kurul kararında ise Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Daire başkanlığı tarafından caminin, Halfeti Camii Vakfı adına kayıtlı olduğu ve 1807 yılında Hacı İbrahim tarafından yaptırıldığı rapor edilmiştir (TBMM Dilekçe Komisyonu Genel Kurul Karar Cetveli, 2011: 7). Caminin inşa zamanı için 19. yüzyıl başlarını esas alan diğer çalışmalarda da inşaatın 1804 yılında başlayıp 1807 yılında tamamlandığı ifade edilmekte ancak kitabe dışında tarihi bir kaynağa işaret edildiği görülmemektedir. Komisyon kurul tutanağında ve Halfeti'yi konu edinen bu eserlerde, caminin Asadur veya Adır isimli bir Ermeni usta tarafından bina edildiği, inşaatında Ermeni taş ustalarının çalıştırıldığı gibi anonim anlatılar da mevcuttur (Köksel, 2019: 55; Akmeşe vd. 2019: 593). Caminin tarihi hakkında nostaljik bir hoşgörü kültürü oluşturan ancak kaynağı bilinmeyen bu rivayetlere ihtiyatlı yaklaşmakta fayda vardır. Bu hikâyelerin, birbirine âşık iki gencin Fırat Nehri'ne atlayarak intihar etmesi ve ilçenin sembolü olan karagüle kadar uzanan efsaneler içermesi aslında bu anlatıların ne derece teyide muhtaç olduğunu da göstermektedir.

Halfeti Ulu Camii'nin mevcut kitabeleri ile vakfiyesinde yer alan sarıh kayıtlar, yapının vakfiye tarihinden çok daha önce inşa edildiğini ortaya koyması bakımından birbirini destekler. Caminin daha sonra üzerinde durulacak 22 Zilhicce 1311/26 Haziran 1894 tarihli vakfiyesi, inşa vakfiyesi olmamakla birlikte yapının tarihi süreci hakkında kıymetli bilgiler verir. Bâni Mehmed Efendi, vakfiyede “mâlından müceddeden binâ ve inşâ” ettirdiği cami için kendisine 3 Zilhicce 1271/17 Ağustos 1855 tarihli ve altında Osmanlı sultanının tuğrasını taşıyan berât tevcih edildiğini belirtir (VGMA, VKF.AND.d. 608-1, 62-70). Dolayısıyla cami inşa edildikten sonra usul olduğu üzere padişah izni için talepte bulunulmuş, bu husustaki salahiyeti ve izni ifade eden berat bir müddet sonra gönderilmiştir denilebilir. Söz konusu beratın bir sureti 19. yüzyıl sonlarında, tarihsiz şekilde şerhiye sicillerine de kaydedilmiştir. Beratta caminin inşası şu şekilde yer almaktadır (BŞS, 425, 9-18):

1 Kitabe şu şekildedir:

Bu beytül'ı-celîl-i Hazret-i Allahu a'zamidir / Ki her kim etti tazîmin dü âlemde mükerrermdir
Hulûsiyle icâbetgâh-ı hâcâta kılın tekrîm / Buna cân ile hizmet cümle eşyâdan mukaddemdir
Riyâsız eyledi inşâ ibâdethâne-i İslâm'ı / Reh-i Hakka bu denli hizmet ol zata müsellemdir
Yine ta'mîr edüb Abdüllatifzâde Muhammed kim / Efendi cûd-ı lütfu kadriyle meşhûr-ı âlemdir
Binâyı mu'cem ve tamîre mühmel nafia târîh / Amelde mûmîn-i muhlîslere bu dâr-ı hayrâttr
Sene 1260 binâ, sene 1286 ta'mîr.

“Urfa Sancağı muzâfatından Rumkale kazâsı kurâsından Halfeti karyesi kebîr ve nüfûsu kesîr olduğu ve karye civârında câmi’-i şerîf olmadığı cihetle eyyâm-ı şitâda salât-ı Cum’a ve ideyn edâda zarûret ve meşakkat çekilmemesi zımında karye-i mezbûre ahâlisinden Mehmed bin Abdüllatif nâm sâhibü’l-hayrın karye-i mezkûrede müceddeden binâ eylediği mescid-i şerîfe minber vaz’ıyla edâ-yı salât-ı Cum’a ve ideyne izn-i hümâyun-ı şahânem erzân kılınması ve ber-vech-i hasbî hitâbet ciheti dahi bi’l-ımtihân ehliyeti nümayân ve esnân-ı askeriye mütecâviz olan bâni-i müma-ileyh iş bu râfi’-i tevkî’-i şân-ı hakânî Mehmed zîde salâhuya tevcîh...”.

Cami üzerindeki kitabeden, berat ve vakfiye kayıtlarından hareketle Halfeti Ulu Camii’nin ilk olarak Latifzâde Mehmed Efendi tarafından inşa edildiği açıktır. Aynı kayıtlar, cami için yapılan 1286/1869 tarihli tamiratın da yine bâni tarafından gerçekleştirildiğini sarîh şekilde ortaya koymaktadır. Zaten Mehmed Efendi de camiyi kendisinin inşa ve bina ettiğini, bilahare de tamir ettirdiğini vakfiyede belirtmektedir. Vakfiyenin 1894 yılına ait olması Mehmed Efendi’nin bu camiyi 19. yüzyıl başlarında değil, aynı yüzyılın ortalarında yapmış olmasını daha mümkün kılmaktadır. Zira bâninin bu tarihten kısa zaman sonra vefat ettiği kabul edilse dahi onun 19. yüzyıl başlarında, yani yaklaşık 90 yıl önce bir cami inşa edecek yaşta ve olgunlukta bulunduğunu söylemek pek mümkün değildir. Devrinin önemli bir siyasi aktörü olan Mehmed Efendi’nin Osmanlı evraklarına yansımış olan hayatı da aynı yüzyılın ortalarından sonra etkin bir şahsiyet haline geldiğini teyit etmektedir.

Esasında caminin ilk kitabesinde Mehmed Efendi dışında herhangi bir bâniden bahsedilmemesi dikkat çekicidir. Kitabenin altındaki “binâ” ve “ta’mîr” ifadelerinin aynı kısımda Mehmed Efendi ismi altına yazılmış olması yukarıdaki durumu destekler niteliktedir. Diğer taraftan Osmanlı dönemi vakıf görevli atamaları hurufat defterlerinde kayıt altına alınmıştır. Rumkale kazasına ait hurufat defterlerinde kaza merkezi ile buraya bağlı nahiye ve köylerde yer alan vakıflarda görev alanların atamaları mevcuttur. Atamalar, ait oldukları dönemlerde mevcut olan diğer vakıf yapılar gibi cami ve mescitlere de ışık tutmaktadır. 1699 yılı ortalarında başlayıp çeşitli kesintilerle 1834 yılı sonbaharına kadar devam eden kayıtlarda Halfeti merkezindeki herhangi bir mescit ya da camiye yapılmış atamaya rastlanmamaktadır. Bütün köylerde yer alan cami ve mescitlerin mutlaka hurufat defterlerine yansıdığını iddia etmek mümkün değilse de Ulu Camii’nin bu kayıtlarda yer almaması, hurufat kayıtlarından sonraki tarihlerde inşa edildiği fikrini destekler mahiyettedir. Bu kanaatin oluşmasını sağlayan bir diğer husus ise vakfiyede yer bulduğu üzere cami için 19. yüzyıl ortalarından sonra berat verilmiş olmasıdır. Bu bakımdan mevcut kayıtlar bu caminin 1260/1844 yılında inşa edildiğine ve 1286/1869 yılında yine bâni tarafından tamir edildiğine işaret etmektedir.

Diğer yandan Halfeti Ulu Camii’nin inşasına ışık tutan kayıtlardan biri sicil defterine kaydedilen 1 Cemaziyelahir 1305/29 Mart 1884 tarihli belgedir. Latifzâde Mehmed Efendi’nin hitabet vazifesini oğlu Mustafa İzzet Efendi’ye tevcihi dolayısıyla düzenlenen bu belgede cami, “Halfeti kasabasında kâin kırk seneye karîb ashâb-ı hayrâtdan Mehmed Efendi b. Abdüllatif Efendi tarafından inşâ ve i’râm kılınmış olan câmi’-i şerîf” şeklinde tanımlanmıştır (BŞS, 426, 190-300). Rumkale müftüsü ile cami bânisi Mehmed Efendi’nin huzurunda düzenlenen kayıt, hem caminin ilk kez Mehmed Efendi tarafından imar edildiğini hem de bu inşanın belge tarihinden yaklaşık 40 yıl önce olduğunu göstermektedir. Bu kayıt aynı zamanda söz konusu caminin 1804 yılında değil, 1844 yılında inşa edildiği şeklindeki tespitimizi de açıkça teyit etmektedir. Dolayısıyla ilk kitabenin sonunda yer alan ve kırık olduğu için farklı okunabilen kısım “sene 1260 binâ” şeklinde olmalıdır. Bu aynı zamanda Halfeti Ulu Camii’nin, eski Rumkale merkezinin terk edilme sürecinde inşa edildiğini de ortaya çıkarmaktadır.

Cami hatipliğine dair bu son kaydın ortaya çıkardığı bir başka husus ise yaklaşık 30 yıl hatiplik yapan Mehmed Efendi’nin bu dönemde görevini yapamayacak derecede yaşlandığıdır. Nitekim camideki

vazifeyi bu zamana kadar yerine getirdiğini ancak yaşlılığı sebebiyle artık zayıf ve bî-kudret düştüğünden “futûr ve kusûr” vuku bulduğunu belirtmiştir. Belge tarihinde 20 yaşında olan oğlu Mustafa Efendi, Rumkale meclisi huzurunda yapılan imtihan ile cami hatipliğine tayin edildi (BŞS, 426, 190-300). Esasında tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Urfa ve çevresinde de vakıf görevleri, ehliyet ve liyakat sahibi olma şartıyla berat sahibinin çocuklarına geçer, çocukların bu konuda eşit olmaları halinde öncelik erkek evladın büyüğüne verilirdi (Taş, 2019: 229). Belgede bu duruma da açıklık getirilerek Mustafa Efendi’den büyük biraderleri bulunduğu ancak “fıkhen ve kırâaten” kendisinin onlardan daha üstün olduğu dile getirilmiştir. Aynı yıllarda caminin imamlığı Ömer Efendi b. Mehmed Ağa (BŞS, 426, 24-1), müezzini ise Molla Ahmed’in uhdesindeydi (BŞS, 426, 219-868).

1896 yılı haziran ayında Halfeti’de meydana gelen bir hırsızlık olayı, hem caminin bu dönemdeki durumu hakkında bilgi vermesi hem de camiye yakından alakadar etmesi bakımından ilgi çekicidir. Caminin tamirden önceki vaziyetine ve tamir esnasında niçin genişletildiğine de açıklık getiren kayda göre; bu dönemde Halfeti merkezinde sadece bir cami bulunduğu ve layıkıyla genişletilemediğinden cemaat için sıkışık ve dardı. Yaz ve kış aylarında bir kısım cemaatin dışarda toprak üzerinde namaz kılmasından dolayı kaza naibi es-Seyyid Mehmed Murad’ın girişimleriyle bir önceki sene “Kurban Bayramı’nda zebh edilen kurbanların esmânı” ve belediye reisi İsmail Bey’in marifetiyle hayır sahiplerinden toplanan yardımlar sayesinde caminin içine ve dışına kilim ile hasır serildi. Böylece camide namaz kılmak bir derece kolaylaşmış iken kısa bir süre sonra Yüzbaşı Mustafa Ağa’nın bağışlamış olduğu ve cami minberinin yanına serili bulunan 200-300 kuruşluk kıymetli bir halı camiden çalındı. Cami müezzini tarafından haber verilmesi üzerine tahkikat yapıldı ve halı bulunarak eski yerine konuldu (BŞS, 426, 219-868.).

19. yüzyıl sonlarındaki kayıtlar, bir taraftan Halfeti’de nüfus artışından dolayı Ulu Camii’nin cemaat için yetersiz kaldığına, diğer taraftan bu dönemde cami ihtiyaçları için kaynak temin edilmeye çalışıldığına işaret etmektedir. Hem vakfiyenin bu döneme ait olması hem de cami ihtiyaçlarını tedarik için resmî kurumların yardım toplaması bu durumu doğrular niteliktedir. Diğer taraftan Urfa mutasarrıfı Yahya Dede tarafından, Mehmed Efendi vakfiyesinin Urfa Evkaf Müdürlüğüne kayd ve tescili için gönderilen 21 Recep 1314/26 Aralık 1896 tarihli bir şukkada, caminin herhangi bir geliri olmadığı ve hamiyet sahiplerinin müracaatı üzerine hâsıl olan yardımlar ile caminin lazım gelen masraflarının tesviye edildiği fakat hala birçok noksanı bulunması üzerine Latifzâde Mehmed Efendi’nin sekiz bâb dükkânı cami için vakfettiğine yer verilmiştir (BŞS, 426, 219-868). Dolayısıyla vakfiyenin yanı sıra hem kurban derileri hem de yardım toplanması, 1894-1895 yıllarında cami ihtiyaçlarının karşılanması için umumi bir kampanya olduğu ve hayır sahibinin de buna katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Cemaate dar gelen caminin genişletilmesi, yardım faaliyetlerinden yaklaşık 10 yıl sonraki tamir sürecinde mümkün olabildi. Cami üzerindeki ikinci kitabede² yapının tümüyle yıkılmaya yüz tutmuş iken Latifzâdeler’den “İbrahim Reşid efendiler” tarafından 1324/1906 yılında tamir ettirildiği yer almaktadır. Kitabede caminin yıkılmak üzere iken esaslı bir tamirattan geçirildiği ve genişletildiği anlaşılmaktadır. Yapının tamiratını gerçekleştirmiş olan “İbrahim Reşid efendiler” in Latifzâde ailesine mensup oldukları

2 Caminin tamiratına ışık tutan kayıt şu şekildedir:

(Baş kısmı silinmiş) yerin mubîn /Saye-i lütfunda oldu her taraf berr-i huldîn
Bize de erdi o lütfi münteha-yi hayrdan /Günbegün oldu muammer câ-becâ erkân-ı dîn
İnhidâmına mâil iken iş bu câmi kâmilen /İbrahim Reşid efendiler kılıb tecdîd-i metîn
İbn-i Latifzâdelerin müzdâd kılıb devletin /Şem-i ikbâl-ı firûzân ola hem rahmet-i karîn
Hem de sâir mûmînin müstağrik-i gufrân ola /Mabed-i İslâmî tevsî eylediler müslimîn
Sene 1324 şemsiyye

kaydedilmiş olmakla birlikte kim oldukları ve bâni Mehmed Efendi ile yakınlıklarına yer verilmemiştir. Bu bakımdan caminin günümüze ulaşmasında önemli katkıları olan bu kişilerin kim olduğunu tespit etmek gerekmektedir.

Bâni Mehmed Efendi'nin; Hafız Yusuf Ağâh, İbrahim, Mehmed Reşid, Hasan, Mustafa İzzet, Abdülkadir (BŞS, 426, 305-1028) ve Mehmed Bakır (BŞS, 431, 299-692) adlı çocuklarının isimleri Osmanlı arşiv kayıtlarına yansımıştır. Yukarıda ifade edildiği üzere 1884 yılında cami hitabetini genç yaştaki oğlu Mustafa'ya bıraktı. Yine cami vakfiyesini tescil ettirirken müteveli olarak büyük oğlu Yusuf Efendi'yi görevlendirdi. Diğer oğlu Reşid Efendi vakfiyenin tescil edildiği 1894 yılında Rumkale Kazası idare meclis azası idi. Aynı dönemde mülkiyetinde olan bir arsayı Rumkale Belediyesi'ne bağışlamasından dolayı beşinci dereceden Mecidî Nişanı ile taltif edildi (BOA, DH.MKT. 214/28). Bilahare hüsni hizmetleri sebebiyle Rütbe-i Sâlise tevcih edilen (BOA, DH.MT. 1236/63) Reşid Efendi, daha sonra Rumkale Tahrîr-i Nüfûs komisyon reisliği, Rumkale Mal Müdürlüğü ve Rumkale Mahkemesi başkâtipliğinde bulundu. Mehmed Efendi'nin diğer oğlu Rıza Bey ise Rumkale Kazası Mal Müdürü muavini idi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra resmi makamlara, Latifzâde ailesinin önde gelen fertleri hakkında aşar bedellerini zimmetine geçirmek, mültezimleri tehdit etmek (BOA, DH.MTV. 32/20-3), rüşvet almak (BOA, DH.MKT. 2685/33) suçlamasıyla çeşitli şikâyetler yapıldı. 1912 yılında Latifzâde ailesinin kazadaki birçok resmi makamı ele geçirerek memuriyetlere nüfuz ettiği, yerli memurları başka yerlere sürdüğü ve kaza halkına zulmettiği iddiasıyla önce Reşid Efendi ile kardeşi Rıza Efendi görevden alındı ardından kardeşleri İbrahim ile birlikte Yozgat'a sürgün edildiler (BOA, DH.H. 25/25). 1917 yılında sürgün yerleri Maraş'a nakledilen aile fertleri hakkında bir sene sonra Antep mutasarrıflığı tahkikat yaptırdı. Haklarındaki şikâyetlerin, muhalifleri bulunan ve aileyi tasfiye ederek kazadaki siyasi nüfuzu tamamen ele geçirmek isteyenler eliyle memurlara yaptırıldığı ortaya çıkınca Halfeti'ye geri dönmelerine izin verildi (BOA, DH.EUM.4.ŞB. 17/17). Dolayısıyla mevcut kitabeler, Mehmed Efendi tarafından bina edilen ve bilahare onarılan caminin; inşasından yaklaşık 60 yıl sonra yerel idarede nüfuz sahibi olan çocukları İbrahim ve Reşid efendiler tarafından, sürgünlerinden hemen önceki dönemde tamir ettirildiği anlaşılmaktadır.

Merkez Camii'nin minare kapısı üzerinde H. 1326/1908 tarihli bir kitabe mevcuttur.³ Minarenin İbrahim Efendi tarafından imar edildiğine işaret eden ilgili kitabe aynı zamanda bu imarın cami tamirinden iki yıl sonra gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bilhassa kitabedeki "yok iken böyle bir hayrdan nişâne" ifadesinin minarenin ilk kez bu tarihte camiye eklendiğine işaret ettiği söylenebilir.

Merkez Camii'nin ilk halini en iyi şekilde yansıtan görseller 19. yüzyıldan günümüze ulaşan fotoğraflardır. Sultan II. Abdülhamid devrinde çekilen cami fotoğrafı, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesindeki koleksiyonda yer almaktadır (Resim 3). Caminin erken dönemini yansıtan fotoğrafta herhangi bir minare görünmemektedir. Bugün minarenin bulunduğu taraf, fotoğraf açısında yer almamakla birlikte fotoğraf camiyi esas aldığından minare olması halinde bunun kadrajda mutlaka yer alabileceğini tahmin etmek mümkündür. Caminin bu döneme kadar bir minaresi olmadığı, Halfeti merkezinin genel görünüşünü yansıtan aynı döneme ait fotoğraflardan da anlaşılmaktadır (Resim 1). Görsellerde Halfeti merkezinde herhangi bir cami minaresi görünmemektedir. Dolayısıyla Halfeti'de inşa edilen ilk minarenin de Ulu Camii minaresi olduğunu söylemek mümkündür.

3 İlgili kitabe şu şekildedir:

Hulûs ile temessük et ezâna / Yetiştir emr-i Mevlâ'nın cihâna
Dikildi arza san-ı ber-serv-i masnu / Hezâr-ı müminîne oldu lâne
Kılıp i' mâr İbrahim Efendi / Yok iken böyle bir hayrdan nişâne
Seherde şâkiren temcîd oku kim / Gide asvât-ı tekbir asumâna
39 498 632 157 / 1324 sene 1326 h. Arabî

Resim 3: 19. yüzyılda Halfeti Ulu Camii

(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Fotoğraf 90434-0051)

Arşivlerde yer bulan fotoğraf, caminin erken dönemdeki mimarisini yansıtmaları bakımından önemlidir. Burada görüldüğü üzere caminin damı düz olup üstü toprak ile örtülüdür. Ön cephesinde çörten denilen dört adet taştan yapılmış yağmur oluğu mevcuttur. Saçaklara yapılmış olan bu oluklar, cami damına düşen kar ve yağmur sularının duvarlara zarar vermemesi için uzun tutularak suyun uzağa akıtılması sağlanmıştır. Fotoğrafta, son cemaat mahalli ile avlu arasında bir yükseklik farkı olduğu ve ahşap parmaklıklar ile yüksekte kalan tarafların çevrelendiği görülmektedir. Böylece cami cemaatinin ve camiye Kur'an öğrenmeye gelen çocukların avludan düşmekten korunduğu anlaşılmaktadır.

Fotoğrafta cami minaresinin görülmemesi ve yapının pek de yeni durmayan hali, resmin 20. yüzyıldan önceki devreye ait olduğuna işaret kabul edilebilir. Zira 1870'lerde inşa edildiği tahmin edilen Rumkale Rüşdiye Mektebi (Osmanlı Devlet Salnamesi, 1287/1870: 127) aynı dönemde çekilen fotoğraf serisi içinde kısa zaman önce inşa edilmiş bir yapı gibi durmaktadır. Bu ise elimizdeki cami fotoğrafının, 19. yüzyılın son çeyreğine ait olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Mevcut cami fotoğrafına nazaran 1906 yılındaki tamirde caminin kible yönünde genişletildiği tahmin edilmektedir.

3. Merkez Cami Vakıfları

Bâni Mehmed Efendi, 1844 yılında camiyi inşa ettiğinde herhangi bir vakıf kurmadı. Caminin zaman içinde ortaya çıkan birtakım ihtiyaçları kendisi ve Halfeti ahalisinin yardımlarıyla karşılandı. Nitekim vakfiyenin ilk kısmında, caminin herhangi bir akar geliri olmadığı ve inşasından beri ihtiyaçlarının bâni tarafından karşılandığı belirtilir. Esasında 19. yüzyılın ikinci yarısına ait vakıf muhasebe defterlerinde, Rumkale'deki vakıfların ismi, gelir kaynakları ve harcamaları yer almasına mukabil Halfeti'deki Merkez Camii'ye rastlanmaması da caminin bu dönemde bir vakıf kapsamında olmamasından kaynaklanır. Bu

durum cami için ilk vakfın, bâni tarafından inşasından yaklaşık yarım asır sonra kurulduğunu teyit eder. Latifzâde konağında kasaba ileri gelenleri huzurunda tescil ettirilen cami vakfiyesi 22 Zilhicce 1311/26 Haziran 1894 tarihlidir. Vakfiye sureti, hem Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki vakıf kütük defterlerinde (VGMA, VKF.AND.d. 608-1, 62-70) hem de Rumkale Kazası'nın Birecik adına kaydedilen⁴ şeriyye sicillerinde (BŞS, 431, 69-130; BŞS, 425, 34-39) mevcuttur. Sicile kayıtlı olan nüshalarda, vakfiyenin bulunduğu sayfaların Mehmed Efendi'nin şahsi mührü ile mühürlendiği dikkat çekmektedir. Tescil edilen vakfiye, caminin bu tarihten itibaren sahip olduğu gelirleri, görevli kadrosunu ve ihtiyaçlarının ne şekilde karşılandığını göstermektedir. Mehmed Efendi, 6'sı caminin alt tarafındaki çarşıda, 2'si de caminin batısında olmak üzere 8 dükkân vakfetti. Esasında vakfedilen dükkânlar ve sicillere kaydedilen çeşitli ferağ ile intikal kayıtlarının, cami yeri ile çevresindeki bazı arsa ve yapıların bu dönemde Latifzâde ailesine ait olduğuna işaret ettiği söylenebilir. Mehmed Efendi kiraya verilerek işletilmesini istediği vakıf dükkânların yıllık gelirinden 180 kuruşu; caminin gerekli tamiri ile hasır, kandil, gazyağı gibi temel ihtiyaçları için ayırdı. Osmanlı'da yaygın şekilde birçok cami bânisinin yaptığı gibi her sene camide mevlid okutulmasını vakfiyeye bir şart olarak koydu. Mevlid günlerinde icra edilecek merasimde mevlithana verilecek ücret ile şerbet ve ud masrafı için 50 kuruş sarf edilmesini istedi (VGMA, VKF.AND.d. 608-1, 62-70). Böylece her sene mevlid kandili gününde Halfeti merkezinde vakıf hizmeti olarak düzenli şekilde mevlid okunması geleneğini başlatmış oldu.

Mehmed Efendi, camideki tevliyet vazifesini hayatta oldukça kendisine, vefatından sonra evladına şart kıldı. Bu vazifeyi ifade edecek mütevelliler için aylık 15 kuruş hesabı üzerinden senelik 180 kuruş ücret takdir etti. Camide hatip olan zata, aylık 20 kuruş üzerinden yıllık 240 ödeme yapılmasını istedi. Beş vakit namazı kıldırarak cami imamına aylık 25 kuruştan yıllık 300 kuruş vazife verilmesini istedi. Aynı şekilde camide her gün bir cüz okuyup bir ayda hatim yapacak olan cüzhâna aylık 25'er kuruştan senelik 300 kuruş tahsis etti. Ayrıca hadimlik ve caminin toprak damının loğunu yapacak müezzin için, her üç vazifeyi bir arada ifa etmesi karşılığında imam için takdir ettiği şekilde senelik 300 kuruş ödeme yapılmasını istedi. Böylece vakıf gelirinden cami için görevlendirdiği müteveli dışındaki vazife sahiplerine yıllık 1140 kuruş bütçe ayırmış oldu. Bu aynı zamanda cami vakfının bu dönemde yıllık yaklaşık 1370 kuruş kira gelirine sahip olduğu anlamına gelmektedir. Mehmed Efendi, evladı neslinin kesilmesi halinde Halfeti kadısının görüşü ile buranın ahalisinden sâlih ve dindar bir kimsenin müteveli yapılmasını, caminin harap olup tamamen ortadan kalkması halinde ise vakıf gelirinin Halfeti kasabasında oturan "fukara-yi müslimîne" eşit şekilde sarf edilmesini vasiyet etti (VGMA, VKF.AND.d. 608-1, 62-70).

Halfeti Ulu Camii, bugün ayakta olan birçok Osmanlı dönemi camisi gibi esasında bir ailenin himayesi altında korunarak günümüze ulaşmıştır. Halfeti'nin yerli ailelerinden Latifzâdeler hem bu eseri bina etmiş hem de ihtiyaç hâsıl oldukça tamir ettirmişlerdir denilebilir. Bunun yanı sıra Osmanlı'nın son döneminde bu caminin bazı ihtiyaçlarını karşılamak için başka hayır sahiplerinin de vakıflar kurduğuna tesadüf edilmektedir.

Rumkale zabitleri tarafından kaymakamlığa verilen 16 Rebiülevvel 1315/ 15 Temmuz 1897 tarihli bir takrirden, Mehmed b. Müslüm adındaki kişinin vefatından önce cami için 200 kuruş vakfettiği yer alır. Oğlu Onbaşı Müslüm nezdinde bulunan bu paraların, onun vefatından sonra "murabaha-i şeriyyesi" olan 20 kuruş fazlalığıyla birlikte terekesinden alınarak cami mütevellisine verilmesi kararlaştırılmıştır.

4 Milli Kütüphane ile Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Birecik Kazası adına kaydedilen ve 426-437 arası numara verilmiş olan sicil defterlerinden 425, 426, 430, 431, 432 ve 437 numaralı olanları Rumkale Kazası dairelerine ait evrakları ihtiva etmektedir.

Söz konusu fazlalığın camide aydınlatma için kullanılan “zeyt ve yağ” masrafına ayrıldığı görünmektedir (BŞS, 426, 231-895). Ancak bunun parayı vakfedenin şartı olup olmadığı anlaşılmamaktadır.

Merkez Camii için tescil edilen bir diğer vakfiye 5 Zilkade 1318/ 24 Şubat 1901 tarihlidir. Kel Mehmed’in kızı Kara Fatma tarafından tescil ettirilen bu vakfiye aynı zamanda Halfeti merkezinde tespit edilebilen tek kadın vakfiyesidir. Kasaba Karyesi’nden olduğu ifade edilen Fatma Hatun, eski Rumkale’den Halfeti’ye göç eden kimselerden olmalıdır. Zira Kasaba Köyü, Rumkale merkezinin Halfeti’ye taşınmasından sonra geride kalan yerleşimin almış olduğu isimdi. Bir başka ifadeyle, Rumkale merkezi Halfeti’ye taşındıktan sonra burası artık Rumkale bilindiğinden herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için geride kalan eski yerleşim yeri Kasaba Karyesi olarak isimlendirilmişti (Yılmaz, 2000/01: 2). Fatma Hatun, camiye tamir ettiren Latifzâde İbrahim Efendi’nin de hazır olduğu mecliste Sarılar Köyü toprağında yirmi dört hisse itibarıyla on hissesine sahip olduğu bir parça fıstık bahçesini “Halfeti kasabası derûnunda mebni câmi-i şerîfe” vakfetmiştir. Vefatından sonra hissesi olan fıstıklık gelirinden 250 kuruşun teçhiz, tekfin ve hayratına sarf edilmesini, kalanın cami masrafların için harcanmasını istemiştir (VGMA, VKF.AND.d. 608/1, 63-71). Vakfiyedeki ifadelerden, bu dönemde Halfeti’de tek bir cami olduğu ve henüz cami için yaygınlık kazanmış özel bir isim bulunmadığı anlaşılmaktadır.

20. yüzyıl başlarında Ulu Camii için tescil edilmiş olan ikinci bir vakfiye 4 Cemaziyelahir 1327/23 Haziran 1909 tarihli olup caminin tamirden sonraki dönemine tekabül etmektedir. Vakfi kuran kişi Kasaba Köyü’nden Molla İsmail’in oğlu Mustafa Kâhya’dır. Sarılar Köyü’nde Küllüdere mevkiinde bulunan bir parça fıstık tarlasındaki 800 kuruş kıymetli sülüs hissesini vakfetmiştir. Cami hatibi ve mütevellisi olan Latifzâde Hafız Şakir Efendi b. İbrahim Efendi huzurunda tescil edilen vakfiyede söz konusu fıstıklık hissesi caminin zaruri ihtiyaçlarına şart kılınmıştır (VGMA, VKF.AND.d. 606, 63-72). 1906 yılındaki esaslı tamirinden sonra tescil edilmiş olan bu vakfiyeden yola çıkarak caminin bu dönemde hala temel ihtiyaçları bulunduğu ve bunların hayır sahiplerinin desteğiyle karşılandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Latifzâde ailesinde İbrahim Efendi’den sonra yerine oğlu Hafız Şakir Efendi’nin cami mütevellisi olarak vakfi idare ettiği bu vakfiye sayesinde anlaşılan bir diğer husustur.

Sonuç

Rumkale merkezinin 19. yüzyıl ortalarında Halfeti’ye taşınması, birkaç yüzyıldır önemini kaybetmiş olan antik şehri tamamen bir harabeye dönüştürdü. Bu değişim aynı zamanda Halfeti’nin siyasi, idari, mimari ve ticari açıdan gelişmesinin yolunu açtı. Esasında Rumkale’nin yeni yerleşmelere ve dolayısıyla göçlere imkân vermeyen coğrafi yapısı, buradaki birkaç bin yıllık yerleşimin sona ermesinde önemli bir faktör oldu. Benzer şekilde Fırat’ın kıyısında, sarp kayalıkların eteğinde yer alan Eski Halfeti, gelişmeye müsait bir mevkide olmaması sebebiyle bir Anadolu kasabası hüviyetinden çıkamadı. Nihayetinde Birecik Barajı’nın yapım sürecinde ilçe merkezinin yeri değiştirildi ve yeni bir yerleşim olarak Yeni Halfeti ortaya çıktı.

Yaklaşık bir buçuk asır bölgenin idare merkezi kalan Eski Halfeti’de, özgünlüğünü koruyan tarihi yapıların başında bugün Halfeti Ulu Camii olarak bilinen yapı gelir. Tanzimat sürecinde Halfeti’yi Rumkale Kazası’nın merkezi haline getiren Latifzâde Mehmed Efendi aynı süreçte bu camiye inşa ederek yeni merkezde dinî hayatın şekillenmesine de ön ayak oldu. Çalışmada ortaya konulan arşiv belgeleri, caminin inşa tarihi konusundaki tereddütleri ortadan kaldırarak ilk olarak 1844 yılında inşa edilmiş olduğunu açık bir şekilde tespit etmektedir. Mehmed Efendi ayrıca 1869 yılında yapıyı onardığı gibi uzun yıllar camide hatiplik vazifesini bizzat ifa etti. 1894 yılında caminin ihtiyaçlarını karşılama maksadıyla bir vakıf da kurdu. 19. yüzyıl sonlarında cemaate yetersiz gelmeye başlayan ve yıkılmak üzere olan Ulu Cami, 1906

yılında bâninin çocukları Latifzâde İbrahim ve Reşid efendiler tarafından esaslı şekilde tamir ettirildi. Bu tamir esnasında cami hem ciddi şekilde genişletildi hem de bir minareyle birlikte inşa edildi. Dolayısıyla caminin, hâlihazırdaki mimari yapısını bu tamir sürecinde kazandığı söylenebilir.

İnşa döneminde vakfı ve akarları bulunmayan Halfeti Ulu Camii için 19. yüzyıl sonları ile 20. başlarında hem bâni hem de diğer bazı hayır sahipleri tarafından vakıflar kuruldu. Mehmed Efendi 1894 yılında 8 dükkân vakfederek kurduğu vakıf ile camide görev alacak personele kaynak sağlanmış oldu. Camide imam, hatip, cüzhân ve müezzin kadrosu ihdas ederek her birine vakıf gelirinden maaş bağladı. Vakfiyede ayrıca camide her sene mevlit okutulmasını bir şart olarak belirleyip vakıf gelirinden tahsisat ayırdı. Halfeti kasabasındaki hayır anlayışının şekillenmesine öncülük eden caminin ihtiyaçları için birkaç yıl içinde iki vakıf daha tescil edildi. Halfeti'nin kaza sürecinde kurulmuş olan Ulu Camii, eski ilçe merkezinin son iki yüzyıldaki tarihine ve dini hayatına tanıklık etmektedir. Caminin yükselen baraj suyundan korunarak yaşatılması, buradaki tarihi mirasın ve Osmanlı dönemi kültür varlıklarının muhafazası bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

1.a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.MVL. (Sadaret Mektubi Kalemli Meclisi Vala Evrakı), 118/2; 426/14.

A.MKT.UM. (Sadaret Mektubi Kalemli Umumi), 271-42.

DH. EUM. 4. ŞB. (Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Dördünce Şube), 17-17.

DH. H. (Dâhiliye Nezareti Hukuk Evrakı), 25-25.

DH. MKT. (Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemli), 1236/63; 214/28; 2685/33.

DH. MTV. (Dâhiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı), 32-20-3.

HAT. (Hatt-ı Hümayun), 503/24786; 629/31109.

MVL. (Meclis-i Vala), 308/19; 758/43-3; 768/67.

1.b. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VKF.AND.d. (Anadolu Vakfiye Defterleri), 606, 608/1.

1.c. Birecik Şerhiye Sicil (BŞS) Defterleri, 425, 426, 431, 437

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Akmeşe, M. Akan ve Ali İkinci (2019). "Kayıp Kentin Saklı Bitkisi Karagül". *I. Uluslararası Harran Multidisipliner Çalışmalar Kongresi 8-10 Mart 2019 Şanlıurfa*. Ed. Hüseyin Eriş- Merve Kızıryüz. Ankara: İksad Yayınevi. 588-594.

Alp, Suat (1999). "Merkez Cami". *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan. Ankara: Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. 234-241.

Binler, Hayati (2013). "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Camilerin Şehir İçindeki Yeri ve Ehemmiyeti". *1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu: Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojiler 2-5 Ekim 2012*. 379-388.

Gündüz, Sema (1999). "Halfeti ve Çevresi Tarihi". *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan. Ankara: Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. 231-233.

Honigmann, E (1964). "Rumkale". *İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 777-781.

İbn Kesîr, Eb'ül-Fidâ İsmail b. Ömer (2006). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ahmed Cad. Kahire: Dar'ül-hadis. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Fotoğraf 90434-0051.

Karadeniz, H. Basri (1999). "XVI. Yüzyılda Rumkale". *Belleten*, (XLII/234), 425-457.

Karakaş, Mahmut (2001). *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları.

Köksel, Behiye (2019). "Halfeti ile İlgili Toponomik Efsaneler Üzerine Bir İnceleme". *Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi*, (2/2), 50-60.

Kürkçüoğlu, Cihat (2013). *Şanlıurfa İli Camileri*. Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.

Osmanlı Devlet Salnamesi, 1287/1870 (def'a 25). İSAM Kütüphanesi.

Taş, Yasin (2019). *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*. İstanbul: Hiperyayın.

TBMM Dilekçe Komisyonu Genel Kurul Karar Cetveli (2011). Sayı 14, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/dilekce/belge/kararlar/d23/gkctetvel30.pdf> (Erişim tarihi: 05.04.2021)

Yılmaz, Ali (2000/01). "XVI. Yüzyılda Bir Güney-Doğu Anadolu Kasabası: Rumkale". *Türk Dünyası Araştırmaları*. (124), 197-208.

Vakıf-Müsadere İlişkisi Bağlamında İzzet Holo Paşa'nın Vakıfları İçin Verdiği Hukuki Mücadele*

Abdullah Çakmak**

Öz:

1896-1908 yılları arasında II. Abdülhamid'in mabeyn ikinci kâtipliğini yapan İzzet Holo Paşa, bu dönemde sultana en yakın isimler arasındaydı. Anne ve babasından kalan mirasa görevi esnasında kazandığı mal-mülk de eklenince büyük bir servet sahibi oldu. Şam'ın seçkin ailelerinden Muradilere mensup Behiye Hanım ile yaptığı evlilik, aile içindeki servetin artmasını sağladı. İzzet Holo Paşa ve ailesine ait Suriye vilâyetinde tarla, bağ, bahçe, mezra ve kavaklık gibi miri arazinin yanı sıra ev, dükkân, değirmen ve ahır gibi mülkler de bulunmaktaydı. 1904'te kurdukları ilk vakıfta tasarruf ettikleri miri arazileri akar olarak tahsis etmeyen aile, yaklaşık iki sene sonra tüm emlak ve emvalini vakıflarına tahsis ettiler. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanı esnasında İzzet Holo Paşa'nın Avrupa'ya firar etmesi vakıf mallarının hacz/müsadere edilmesine neden oldu. Bunun ardından İzzet Holo Paşa ve ailesi vakıflarını hacizden kurtarmak için hukuki mücadeleye giriştiler ve vakfiye şartlarını değiştirmek koşuluyla bu hedeflerine ulaşabildiler.

Anahtar kelimeler: İzzet Holo Paşa, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, vakıf, haciz/müsadere.

The Legal Struggle of İzzet Holo Pasha for his Waqfs within the Context of Waqf-Confiscation Relations

Abstract:

İzzet Holo Pasha, who was the second clerk of Abdulhamid II between 1896-1908, was among the figures closest to the sultan in this period. When the property he gained during his assignment was added to his mother and father's inheritance, he amassed a great fortune. His marriage to Behiye Hanım who was a member of Muradi family, one of Damascus' distinguished families, further increased the family wealth. In the Syrian provinces, there were properties such as houses, shops, mills, barns, and miri (state owned) lands such as fields, vineyards, gardens, hamlets, and poplar fields belonging to İzzet Holo Pasha and his family. The family did not assign the state lands they had to the first waqf they established in 1904 as an income generating property, yet, approximately two years later, they allocated all their real estate and assets to their waqfs. However, İzzet Holo Pasha's flight to Europe during the declaration of the Second Constitutional Era resulted in confiscation of the waqf properties. Subsequently, İzzet Holo Pasha and his family embarked on a legal struggle to save their waqfs from foreclosure. They were able to achieve these goals, providing that the conditions in the waqf deed were changed.

Keywords: İzzet Holo Pasha, Abdulhamid II, Mesrutiyet II, waqf, confiscation.

* DOI: 10.16971/vakiflar.902977

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Haziran 2021 / June 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2021 / December 2021

** Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Afyon-TÜRKİYE
e-posta: acakmak1634@gmail.com; ORCID: 0000-0002-9246-3373

Giriş: İzzet Holo Paşa Kimdir?

1852 senesinde Şam'da dünyaya gelen İzzet Paşa, Şam eşrafından Âbidzâde Holo Paşa'nın¹ oğludur. Arşiv belgelerinde ismine daha çok babasına nispetle İzzet Holo Paşa olarak rastlanılmaktadır. Bunun dışında Arap kökenli olmasından dolayı Arap İzzet Paşa olarak da anılmaktadır. Suriye'de başlayan memuriyet hayatı Konya ve Selanik'te devam etmiş ve 1886'da Dersaadet Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Riyasetine atanmıştır. Bu atamaya birlikte memuriyet hayatının kalan kısmı İstanbul'da geçmiştir. Ticaret Mahkemesi Birinci Meclisi Riyaseti ve Şura-yı Devlet azalığının ardından 1895'te Yıldız Sarayı'nda kurenâ-yı pâdişâhiye dâhil olmuştur. Bundan beş ay sonra Mabeyn ikinci kâtipliğine atanmış ve Avrupa'ya firar ettiği 1908 senesine kadar bu görevini sürdürmüştür (BOA, DH. SAİD. d. 4: 708).

Merkezî bir yönetim anlayışına sahip Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda devlete ait bütün işlerini takip eden önemli bir bürokrat kadrosu bulunmaktaydı. Bu kadro içerisinde Arap vilâyetlerinin yönetiminde etkin olanlar arasında ilk sırayı İzzet Holo Paşa almaktaydı. II. Abdülhamid bölgede itibar sahibi âlimler vasıtasıyla hilafeti bir otoriter güç olarak kullanırken İzzet Holo Paşa'nın ilişki ağları sayesinde ise bölgedeki seçkin ailelerin devlet lehine çalışmalarını sağlamıştır.² İzzet Holo Paşa aynı zamanda Suriye, Beyrut ve Musul gibi taşra vilâyetlerine yapılan vali atamalarında da oldukça etkili olmuştur (Kırmızı, 2016: 62). Padişah'tan başka hiçbir amir tanımadığından kendisine II. Abdülhamid'in izniyle Mabeyn-i Hümayûn içerisinde özel kâtibinin bulunduğu bir daire tahsis edilmiştir. Burada padişaha bağlı Maliye ve Hicaz Demiryolu Hattı komisyonlarına başkanlık etmiştir (Tahsin Paşa, 2015: 53; Kanat, 2019: 91).³ Saraydaki bu konumu Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa ile aralarında amansız bir nüfuz mücadelesi yaşanmasına neden olmuştur (Unat, 1991: 4-5; Tahsin Paşa, 2015: 210-211). Bütün bu hususlar, Osmanlı memalikinii Yıldız Sarayı'ndan yönetmeye çalışan II. Abdülhamid nazarında İzzet Holo Paşa'nın ne kadar önemli bir bürokrat olduğunu göz önüne sermektedir.

İzzet Holo Paşa'nın devlet yönetimindeki etkinliği II. Meşrutiyetin ilanına giden süreçle son bulmaya başlamıştır. Meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesiyle II. Abdülhamid'in devlet adamları görevden alınarak birçoğu sürgün edilmiş ve mallarına el koyulmuştur.⁴ İzzet Holo Paşa ise Sultan'dan aldığı izinle 1 Ağustos 1908'de yurt dışına çıkmak için yola çıkmıştır. Elinde hususi bir memuriyetle görevlendirildiğine dair padişah emri bulunduğu halde Büyükkada'dan Çanakkale'ye Marya adlı İngiliz vapuruyla geçmiştir (Süleyman Tevfik, 2011: 245-246). 7 Ağustos'ta Korint Boğazından geçerek 12 Ağustos'ta İtalya'nın Cenova kentine ulaşmıştır. Daha sonra Paris'e gelerek buradan da 21 Ağustos'ta Londra'ya geçmiştir. Osmanlı hükümet makamları bir yandan İzzet Holo Paşa'nın firarında ihmalleri olanları tespit etmeye çalışırken bir yandan da onun peşine düşmüştür. Henüz İngiliz vapurundayken yakalanması için diplomatik girişimlerde bulunulmuş, ancak daha sonrasında Cenova ve Londra'da devam eden bu girişimlerden olumlu bir sonuç alınamamıştır (Hastürk, 2019: 87-89; Gör, 2020: 99-107). Burada yaklaşık 15 ay kaldıktan sonra 20 Ekim 1909'da Londra'nın İslam beldesi olmamasından dolayı ailesiyle birlikte

1 Holo Paşa, Nablus kaymakamlığının ardından Hama ve Havran mutasarrıflığında bulunmuş bir Osmanlı bürokratyıdır. Bunun yanında Mısır'daki Süveyş Kanalı Şirketi'nde büyük hisseleri bulunmakla birlikte Suriye'nin Duma ve Guta kazalarında da geniş arazilere sahiptir (Gör, 2020: 20-21).

2 İzzet Holo Paşa'nın II. Abdülhamid döneminde Arap vilâyetlerindeki etkinliği için bk. Farah (2002: 393-414; Akarlı, 1986: 74-89; Yasamee, 2018: 53).

3 İzzet Holo Paşa'nın sarayda görev yaptığı yıllarda yaşadığı hadiseleri ve bu hadiseler hakkındaki kendi düşüncelerini kaleme aldığı defterler, torunu Ahmet Semih Mümtaz tarafından derlenmiş ve İbrahim Küreli tarafından biri metin diğeri de tıpkıbasımı olmak üzere iki cilt olarak yayımlanmıştır. İzzet Holo Paşa'nın Maliye ve Hicaz Demiryolu Hattı komisyonlarıyla ilgili yazışmaları için bkz. Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri I (2019: 1/12, 86; 2/75, 90; 3/ 21, 30).

4 II. Meşrutiyetin ardından yaşanan sürgünlerle ilgili müstakil bir çalışma için bk. Polat (2020).

Mısır'a gitmek istemiştir. 16 Kasım'da oğlu Refik ile geldiği Mısır'da Nisan 1911'e kadar kalmıştır. Suriye'de mebus adayı olmak için epey mücadele vermiştir. Ancak buradan herhangi bir sonuç alamayınca tekrar Avrupa'ya dönmek mecburiyetinde kalmıştır. Cenevre, Lozan ve Montrö'de bir müddet yaşayan İzzet Holo Paşa son olarak yeniden Mısır'a dönmüş ve 1924'te burada vefat etmiştir.⁵

1. İzzet Holo Paşa'nın İlk Vakfı

İzzet Holo Paşa, ilk vakfını 27 Cemaziyelevvel 1322/9 Ağustos 1904 tarihinde kurmuştur. Bu vakfa ait vakfiyenin aslına ulaşamasa da 18 Rebiulevvel 1324/12 Mayıs 1906 tarihli suretinden İzzet Holo Paşa'nın vakıflarını incelemek mümkündür. Arapça kaleme alınan vakfiye genel olarak İzzet Holo Paşa'nın Medine'de bir ribat inşa ettiğinden ve eşi Behiye Hanım'ın da bu hayrat için bazı mülklerini vakfettiğinden bahsetmektedir. İslâm mimarisinde ribat, sınır boylarında düşmanın saldırısına açık olan yerlerde karakol türünden inşa edilen müstahkem binalar için kullanılmaktadır. Ancak Suriye, Filistin, Mısır ve Hicaz bölgelerinde ribat çoğunlukla yolcuları, kimsesizleri ve özellikle de hacıları barındıracak bir misafirhane ve dervişlere mahsus bir tekke manalarında kullanılmaktadır. Bu bakımdan bu bölgelerdeki ribatlar askerî hiç bir özellik göstermezler (Köprülü, 1942: 276). Bu yönüyle İzzet Holo Paşa'nın vakfiyesinde geçen ribat -aşağıda detayları verileceği üzere- imaret ya da bugünkü kullanımıyla külliye anlamında kullanılmıştır.

İzzet Holo Paşa, kendine ait parasıyla Posta Müdürü Abdullah Fikri'den Medine'nin Münşiye mahallesinde bulunan bir arazi satın almıştır. Medine Kadısı Abdülhamid Efendi er-Rifâî huzurunda yapılan satış akdi sonrasında kendisine 17 Şaban 1321/8 Kasım 1903 tarihli bir hüccet verilmiştir. 9216 (96x96) arşın büyüklüğündeki bu araziye içerisinde mescit, sıbyan mektebi, mutfak ve magsel (banyo) bulunan kırk odalı büyük bir ribat inşa etmiştir. Bu hayrata yönelik vakfiyede yer alan şartlara bakıldığında biri İzzet Holo Paşa'ya, diğeri eşi Behiye Hanım'a ait iki vakfın bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Böylelikle iki vakfa ait şartların tek vakfiyede kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Her iki vakfın tescil işlemleri dönemin Evkaf Nezareti Hukuk Müşaviri Ömer Şeref Efendi tarafından yapılmıştır. Tevliyet, hayatta olduğu müddetçe İzzet Paşa'ya, öldüğünde eşi Behiye Hanım'a, sonra ikisinin erkek çocuklarının en büyüğüne, sonra kız çocuklarına, soyun inkırazından sonra ise Şeyhülharem ve Medine kadısına şart edilmiştir (TK. GM. d. 2297: 1).

Vakfiye suretinde İzzet Holo Paşa'nın hayratına ne gibi akarlar tahsis ettiği bilgisi yer almamaktadır. Bu husus, ona ait vakfın sadece hayratın inşasına yönelik olduğu anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra ribatın işleyişiyle ilgili birtakım şartlar bulunmaktadır. Buna göre; ribatta bulunan kırk odanın altısı Medine'ye gelen Müslüman muhacirlerin tedavisi için hastane hizmeti verecektir. Bu altı odadan üçü hasta odası, biri tabip ve eczacı odası, biri muayene odası ve biri de ilaç deposu olarak düzenlenecektir. Geriye kalan otuz dört oda Şeyhülharem ve Medine kadısı tarafından belirlenecek olan Müslüman muhacirlerin kalmaları için misafir odası yapılacaktır. Odalarda kalacak Müslümanların seçiminde fakirlik, işsizlik ve uzman oldukları zanaat kolu gibi özellikler dikkate alınacaktır. Bunlar arasında Hintli, Çinli, Maveraünnehirli, Türk ve Şamlı olanlara öncelik verilecek ve bunlardan ilim talep edilecektir. Sükna yani odada kalma hakkı miras bırakılmayacak, ancak babasıyla aynı sığata sahip bir çocuk varsa Şeyhülharem ve Medine kadısının izniyle bu hak çocuğa geçebilecektir. Mütevellinin tayin edeceği ribat şeyhi/nazırı, hastanenin yiyecek ve diğher her türlü ihtiyacının karşılanmasından sorumlu olacaktır. Bu doğrultuda ilk

5 Gör (2020: 122), Arap İzzet Paşa'nın 1909'da Mısır'a geldikten sonra 1924'daki vefatına kadar burada kaldığını ifade etmektedir. Hâlbuki Hastürk (2019: 87-89), Arap İzzet Paşa'nın Mısır'a geldikten sonra tekrar Avrupa'ya döndüğünü ve son olarak tekrar Mısır'a gelerek burada vefat ettiğini ortaya koymaktadır.

mütevelli olarak İzzet Holo Paşa, Kadiriye tarikatı şeyhlerinden birinin ribat nazırı olmasını şart etmiştir. Bu şeyh, her gün akşam namazından sonra ribat mescidinde tarikat geleneği üzere zikir yapacak ve ribat mektebinde fukara çocuklara Kur'ân öğretecektir. Aynı zamanda sabah namazından sonra Kur'ân okuyup sevabını iki vâkifa, babalarına ve Behiye Hanım'ın kızının ruhuna hediye eyleyecektir (TK. GM. d. 2297: 1).

İzzet Paşa'nın vakfiyede yer alan ribata ait bölümlerin nasıl kullanılacağıyla ilgili şartlarda öne çıkan iki husus bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ribatın bir bölümünün hastane olarak hizmet vermesi ve tefrişatının buna göre yapılmasıdır. Dolayısıyla hastanenin, Müslümanların her yıl dünyanın dört bir tarafından hac ve umre ibadeti için geldikleri Medine'deki sağlık hizmetlerine katkı sağlamak düşüncesiyle yapıldığı muhakkaktır. İkinci husus ise ribatta bulunan diğer otuz altı odada kalacak Müslümanların seçimiyle ilgilidir. İzzet Holo Paşa'nın bu kişilerle ilgili mensup oldukları milletleri açıkça zikretmesi oldukça manidardır. Şamlı ve Türk hacılarına öncelik vermesi kendisinin Şamlı bir Arap olmasına ve Osmanlı Devleti'nde önemli hizmetler ifa ettiği sırada Türklerle kurduğu ilişkilere bağlanabilir. Buhara ve Semerkant gibi önemli İslâm şehirlerinin bulunduğu Maverünnehir bölgesinin yanı sıra yine Hindistan ve Çin gibi memleketlerden gelen Müslümanlara da öncelik vermesi, bu bölgelerin Hicaz'a uzaklıklarıyla ilişkili olmalıdır. Zira bu uzak coğrafyalardan hac ibadeti gibi kutsal bir vazife için Hicaz'a hareket eden Müslümanlar, yolculukları esnasında karşılaştıkları bin bir türlü meşakkatten maddi ve manevi olarak etkilenmekteydiler. İşte bu sebepten dolayı birçoğu Hicaz'a ulaştıklarında yardıma muhtaç duruma gelen bu Müslümanlara İzzet Holo Paşa tarafından öncelik verildiğini söylemek mümkündür.

Vakfiyede yer alan vakfın akarları ve giderleriyle ilgili bilgiler ise eşi Behiye Hanım Efendi'nin şartları arasında yer almaktadır. Şam ayanından Seyyid Ebussuud el-Muradi'nin⁶ kızı olan Behiye Hanım, İstanbul Firuz Ağa Mahallesi Divanyolu Caddesi'nde bulunan iki evini altındaki iki dükkânla birlikte ve Nişantaşı'nda Bekçi Sokağı'nda beş oda, bir mutfak ve küçük bir bahçeden oluşan evini bu hayrat için vakfetmiştir. Behiye Hanım, bu akarlardan elde edilen gelirlerin hangi kalemlere ne miktarda harcanacağını açıkça zikretmiştir (TK. GM. d. 2297: 1):

Tablo 1: Behiye Hanım'ın Vakfı Şartları

Masraf Kalemi	Yıllık Masraf Tutarı (Guruş)
Hastane tabibine	4800
İlaç terkibi için	3000
Yemek pişirilmesi için	440
Hasta bakıcılar için	1200
Tıbbi ilaçlar, hastane odaları ile mescidin aydınlatılması, hastaların doyurulması ve diğer masraflar için	4800
Ribat şeyhine	3600
Her vakit ezan okuyan, ribat, mescit ve hastaneyi koruyan, mescidi temizleyen, aydınlatan bir adam için	1200
Ribattaki kuyudan su getirdikten sonra hastaların hizmetini gören bir hizmetliye	1200
Kuyudan su çekmek için gerekli malzeme için	120
Mescide serilmek üzere yıllık beş hasır için	40
Her sene hastalar için pamuklu yatak, yastık ve örtü ile gömlek, başlık, terlik için	920
Toplam	21.320

⁶ Şam'daki seçkin ulema aileleri arasında yer alan Muradiler, 18. yüzyılda müftülük makamını tekeline almışlardır. Muradi ailesi mensupları mevkilerini sağlamlaştırmak için vakıf mekanizmasını da oldukça etkili kullanmışlardır (Leeuwen, 2012: 145-148).

Behiye Hanım'ın vakfiyedeki şartları doğrultusunda hazırlanan Tablo l'deki veriler, ağırlıklı olarak ribattaki sağlık hizmetlerine yöneliktir. Böylelikle Behiye Hanım'ın bu şartları ile İzzet Holo Paşa'nın ribatın işleyişi hakkındaki şartları birlikte değerlendirildiğinde vakfın temel amacının sağlık hizmeti sunmak olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında sağlık hizmetlerinin ön planda tutulduğu ribatta yer alan mescit ve sıbyan mektebi, dinî ilimlerin tahsil edilmesine de imkân verildiğini göstermektedir. Ribatta görevli personelin maaşından hastane için gerekli ilaçlara, mescide serilecek hasırlardan hastaların kılık kıyafet gibi temel ihtiyaçlarına kadar masrafların yıllık olarak tespit edilmesiyle ribattaki hizmetlerin aksamamasına yönelik tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır. Bu masrafların dışında zamanla ortaya çıkacak tamir ihtiyacı için de 110 Osmanlı altını ayrılmıştır. Bütün bu masraflar çıkarıldıktan sonra vakfın kalan geliri Şeyhülharem ve Medine kadısı nezaretindeki vakıfların masraflarına harcanmak üzere Nebevi Hazinesine aktarılacaktır. Behiye Hanım ayrıca hastane personelinin çalışma mesailerini düzenleyen şartlar da koymuştur. Buna göre; doktor ve eczacı gündüz çalışacak ve gece ise hastanede kalacaklardır. Aşçı güneş batmadan önce hastaneden çıkmayacak, hasta bakıcılar ise hastaların zaruri ihtiyaçlarını görmek üzere gece gündüz hastane bulunacaklardır (TK. GM. d. 2297: 1).

İzzet Holo Paşa, eşiyle birlikte kurdukları ilk vakıftan iki sene sonra kendisine ve ailesine ait bütün mal varlıklarını bu vakfa akar olarak tahsis etmek istemiştir.

2. el-Âbid Ailesinin Bütün Mal Varlıklarını Vakfetme Girişimleri

İzzet Holo Paşa, eşi Behiye Hanım ile kurdukları ilk vakfın ardından Evkaf Nezareti'ne 10 Zilkade 1323/6 Ocak 1906 tarihli bir arzuhal sunmuştur. Kızları Lemia ve Seniye, oğulları Muhammed Refik, Abdurrahman ve Muhammed Ali ile torunları Şerife'nin de imzalarının bulunduğu bu arzuhalde; Şam sancağına tabi Duma ve Baalbek kazaları ile Hama sancağına tabi Hamidiye kazasında bulunan mülklerini cihât-ı birreye ve zürriyete vakf edeceklerini bildirmişlerdir. Miras, satın alma ve devir gibi yollarla uhdelerinde bulunan mülklerin cinsini ve senet tarihlerini gösteren bir pusulayı (BOA, İ. EV. 39/76, 1) da arzuhalde birlikte sunmuşlardır. Talepleri ise pusulada bildirilen yerlerdeki binalar, ağaçlar ve araziler her ne kadar kendilerine ait mülkler olsa da bunlara sonradan eklenen bazı miri arazinin vakfedilebilmesi için temlikname çıkarılmasıdır (BOA, İ. EV. 39/76, 4). Konu hakkında Osmanlı bürokrasisinde gerekli yazışmalar başlatılmış (BOA, BEO. 205659; İ. EV. 39/76, 2) ve 24 Ocak'ta Sadrazam Ferid Paşa konu hakkında kaleme aldığı tezkireyi Yıldız Sarayı'na sunmuştur. Bunun üzerine İzzet Holo Paşa ve ailesinin tasarrufunda bulunan arazilerin Divan-ı Hümayun'daki kayıtlarının tashih edilmesi için 13 Nisan'da irade-i seniyye sadır olmuştur (BOA, DH. MKT. 1074/13, 1; VGM. d. 597: 1). Aynı gün Divan-ı Hümayun tevkiicisi Mahmud Cemal Bey'e hitaben bu kayıtların tashih edilmesi emrini içeren ferman hazırlanmıştır.⁷

İzzet Paşa ve ailesinin girişimleri sonucunda hazırlanan fermanda yer alan "vezirim İzzet Paşa edâmallahu te'âlâ iclâlehû ile zevce ve mahdûmlarının bâ-sened uhde-i tasarruflarında bulunan..." ifadesi dikkat çekmektedir (TK. GM. FRM. 1/32). Bu ifadeye göre, tashih edilecek arazi kayıtları yalnızca İzzet Holo Paşa ile eşi ve erkek çocuklarını kapsamaktadır. Hâlbuki ailenin Evkâf Nezareti'ne sunduğu arzuhalde kızları

7 İzzet Holo Paşa'nın vakıf kurması için gerekli temliknamenin çıkarılması talebinin üzerinden yaklaşık üç ay sonra konuyla ilgili bir ferman da ısdar edilmiştir. Fermanın sonunda Divan-ı Hümayun'daki kayıtların tashihine yönelik Tevkii Mahmud Cemil Bey'e hitaben verilen emir şöyledir: "... sen ki tevkî'i-i müşârün-ileyhsin keyfiyet ma'lûmun oldukça ber-minvâl-i muharrer ebniye ve eşcâr ve arâzî kaydını mülkiyet üzere kaleminle bi't-tashih icmâl-i hâkânîsinin i'tâsı hususuna mübâderet eylesin." (TK. GM. FRM. 1/32.).

Seniye ve Lemia hanımlar ile torunu Şerife Hanım'ın da imzaları bulunmaktaydı. Burada cevaplanması gereken soru, İzzet Holo Paşa ve ailesinin arzuhaline rağmen fermandaki ifadenin eksik bırakılmasına neyin ya da kimin sebep olduğudur. Bu konu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da İzzet Holo Paşa ile Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa arasındaki nüfuz mücadelesinin bu hususta etkili olabileceği akılda tutulmalıdır.

İzzet Holo Paşa ve ailesi, fermandaki hatanın farkına vardıklarında ek bir temliknamenin çıkarılmasını talep etmişlerdir. İlk taleplerine ilaveten İstanbul ve Büyükkada ile Şam merkez ve Kunaytara kazasında kendilerine ait mülkleri de vakıflarına katmak istediklerini ifade etmişlerdir (BOA, BEO 214407; Y. A. RES. 137/58, 1-3; Y. A. RES. 139/16). Bu kapsamda Osmanlı Devleti tarafından gerekli çalışmalar başlatılmış, ancak arazilerin büyük bir kısmının Suriye vilayetinin farklı kazalarında bulunması hasebiyle tespit işleminde birtakım sıkıntılar yaşanmıştır. Bunlardan biri İzzet Holo Paşa'nın arzuhalinde açıkça ifade ettiği Hamidiye kazasındaki arazileriyle ilgilidir. Hama sancağına bağlı Hamidiye kazası kaymakamının incelediği tapu kayıtlarında burada herhangi bir emlak ve araziye sahip olmadığı anlaşılmıştır. Bununla birlikte yapılan inceleme sonucunda Hama sancağının merkez kazasında bulunan Avniye köyü arazisinin İzzet Holo Paşa'ya kayıtlı olduğu tespit edilmiştir (BOA, Y. A. RES. 139/48, 3). Arzuhalinde verdiği bilgilerle çelişen bu durum üzerine Avniye köyü arazisinin vakfedilecek araziler arasında bulunup bulunmadığı kendisine sorulmuştur. Bunun üzerine İzzet Holo Paşa bu köydeki arazilerini de vakfedeceğini bildirmiştir (BOA, Y. A. RES. 139/48, 1).

Arazileri hakkında Defter-i Hakani Nezareti tarafından yürütülen işlemler sürdüğü esnada İzzet Holo Paşa'nın henüz İstanbul'da olduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle arazilerinin temlik kayıtlarının çıkarılmasında yaşanan problemlerin giderilmesi için gerekli müdahale imkânına sahip olmuştur. Ancak her ne kadar kendisine ve ailesine ait bütün mal varlığını vakfetmeyi başarmışsa da II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte vakıfları müsadere⁸ gibi büyük bir tehlikeyle karşılaşmıştır.

3. İzzet Holo Paşa'nın Vakıflarına Uygulanan Müsadere

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskıları sonucunda ikinci defa meşrutiyet ilan etme kararı alan II. Abdülhamid, bunu ilk olarak 23 Temmuz'da Mabeyn İkinci Kâtibi İzzet Paşa'yla paylaşmış ve kararı Heyet-i Vükela'ya tebliğ etme görevini ona vermiştir. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanının ardından halkın öfkesi II. Abdülhamid'in çevresindeki bürokratlarına yoğunlaşmıştır. Osmanlı Hükümeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti de bu doğrultuda hareket ederek eski rejimin bürokratlarına baskı uygulamaya başlamışlardır. Fakat İzzet Holo Paşa başına gelecek muhtemel felaketlerden haberdar olarak yurt dışına firar etmek üzere 1 Ağustos 1908'de yola koyulmuştur (Georgeon, 2012: 552-563; Kansu, 2001: 180-182). Onun Büyükkada'dan Çanakkale'ye Marya adlı İngiliz vapuru ile geçtiği haberi şüyu bulunca derhal yakalanması için harekete geçilmiştir. Ancak İngiliz vapuruna bindiğinden Osmanlı Devleti ile İngiltere Devleti arasındaki ilişkiler bozulacağı gerekçesiyle bu vapura karşı bir taarruz yapılamamıştır. Sadrazam, onun firarıyla ilgili gelişmeleri bu şekilde Saray'a sunarken Şura-yı Devlet'in firar eden paşaların mal varlıklarıyla ilgili bir karar aldığını da bildirmiştir. Buna göre Selim Melhame ve İzzet Holo gibi paşaların

8 Müsadere: Devlet erkânı ile eşraf ve ayanın ecelleriyle öldüklerinde veya herhangi bir sebeple idamlarında metrukâtının ve bazen de sağlıklarında mallarının hükümet namına zapt edilmesi demektir (Pakalın, 1983: II, 624-626). Osmanlı dönemi müsadere uygulamalarına yönelik bazı çalışmalar şunlardır: Ünal (1987: 95-112); Yüksel (1992: 399-424); Karataş (2006: 219-237); Akyılmaz (2008: 389-420); Öcün (1999: 371-383); Telci (2007: 145-166).

ilk zamanlar mali güçleri yokken devlet nezdindeki görevleri sayesinde çalıp çırparak servet kazandıkları iddia edilmiştir.⁹ Dolayısıyla bu kişilerin gerek Osmanlı gerekse yabancı devletlerin topraklarında bulunan menkul ve gayrimenkullerinin haczedilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, Y. A. HUS. 524/29, 1-2).

İzzet Holo Paşa hakkındaki iddialar Ziraat Bankası Piyangosu, İskân-ı Muhacirin ve Islahat-ı Maliye komisyonlarındaki görevleriyle ilgilidir. Bu komisyonlardan sorumlu olduğu ancak bunların hesap devirlerini gerçekleştirilmeden firar ettiği üzerinde durulmuştur. Bu yönüyle ilk tahkikatın başlatılarak hakkında şahsi davanın açılmasına ve emlakinin haciz altına alınmasına karar verildiği nezaretlere 9 Ağustos'ta bildirilmiştir (BOA, BEO. 252873). Böylelikle ilk tahkikat Şura-yı Devlet Maliye Dairesi Reisi Mecdüddin Efendinin başkanlığında Şura-yı Devlet'ten ve Divan-ı Muhasebat'tan birer üyenin bulunduğu heyet tarafından başlatılmıştır (BEO. 261292, 3).

Meşrutiyet yönetimi tarafından hakkında tahkikat başlatıldığı ve vakıflarının hacz edildiği haberini bazı Avrupa gazetelerinden okuyan İzzet Holo Paşa, 20 Eylül 1908 tarihli iki gizli ariza kaleme alarak birini Saray'a diğerini ise Sadarete'e göndermiştir. Saray için kaleme aldığı arizada mali olarak oldukça güç şartlar altında Osmanlı memalikini terk ettiğinden bahsetmiştir. Bu sebeple padişahın kendisine teminat vermesini beklediğini ve bunun için daha önce birkaç defa ariza gönderdiğini ifade etmiştir. Arizada Vakıflarıyla ilgili olarak geçen ifadeleri ise şöyledir (BOA, Y. EE. 15/80, 1):

"Şam'daki akarât-ı memlûkânem şer'an ve kânûnen mevkûftur, yani Medine-i Münevvere'de inşâ ettiğim hastahâne, gurebâhâne, mekteb ve mescide â'iddir. Ol bâbdaki vakıfnâme Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nde müsecceldir. Fermân-ı âlî de orada mukayyedir. Fukarâ hukûkunun vikâye buyrulacağı şübhesizdir.

Herhâlde vatanımdan dûr olarak Avrupa'da ne vakte kadar kalacağımın ta'yiniyle beraber şu haciz ve müsâdere mu'âmele-i gadriyesinin ref' olunmasının emr ü fermân ve ma'âş-ı memlûkânemin lütfen ve âtîfeten ihsân buyrulmasını hak-i pâ-yi akdes-i hümâyûnlarına istirhâm eylerim. Herhâlde fermân."

Sadarete gönderdiği arizada ise görev yaptığı müddetçe vatana ve millete ihanet etmediğini vurgulayan ifadelerin ardından son kısmında yine vakıfları hakkında yapılan muameleyle ilgili fikirlerine yer vermiştir. Buna göre; vakıflarının müsaderesiyle ilgili irade-i seniyyenin şifahen verildiğini hatırlatarak padişah tarafından kendisine teminat verilmesini beklediğini tekrarlamıştır (BOA, Y. EE. KP. 33/3213, 1).

Meşrutiyet yönetimi, firar eden İzzet Holo Paşa'yı kendi haline bırakmamış ve yaptığı her işi takip etmiştir. İzzet Holo Paşa, Saray ve Sadarete gönderdiği arizalarla suçsuz olduğunu savunurken bir yandan da İstanbul ve Suriye'de bulunan mülklerinin idaresiyle ilgili işlemlere bakmaları için bazı kişilere vekâlet vermeye çalışmıştır (BOA, BEO. 257227; DH. MKT. 2657/96, 1). Ancak özellikle Hicaz Hattı Komisyonu görevinde bir ilişkisinin olup olmadığı henüz belirlenmediğinden Demiryolu Komisyonu birinci azası, İzzet Holo Paşa'nın mülklerinin başkasına geçirilmesine fırsat vermemek için ihtiyati haciz koyulmasının gerekli olduğunu ifade etmiştir (BOA, BEO. 257228; BEO. 257285). Vekâlet meselesinin detayları da ortaya çıkmaya başlamış ve İzzet Holo Paşa'nın Londra'da vekâlet tanzim ettirdiği haber alınmıştır. Bütün mal, mülk ve arazilerini idare etme, kira bedellerini alma, her mahkemede davalı ve davacı sıfatıyla bulunma,

9 İzzet Holo Paşa gibi yolsuzluk yaparak servet edinmekle suçlanan Selim Melhame Paşa, II. Abdülhamid döneminde Ziraat, Meadin ve Orman Nazırlığı yapmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra o da 28 Temmuz'da bir İtalyan gemisiyle İstanbul'dan kaçmıştır. On beş yıl sürdürdüğü nazırlık görevinde hatırı sayılır bir servet elde etmiş ve kaçarken bu serveti kendisiyle menfaat ilişkisi kuran az sayıdaki insanın hesabına aktarmıştır (Kansu, 2001: 179-180).

haciz koyma ve kaldırma gibi işlere bakmak üzere biri Aram Şabuh Efendi ve diğeri oğlu Abdurrahman Bey'e vekâlet vermiştir (BOA, BEO. 257664). Ancak Sadaret bu vekâletlerin dikkate alınmaması için Dâhiliye, Adliye ve Hicaz Demiryolu nezaretlerine emirler göndermiş ve ayrıca Şehremaneti ile Suriye ve Beyrut vilayetlerine bu emrin tebliğ edilmesini sağlamıştır (BOA, DH. MKT. 2662/3, 1; BEO. 260934; BEO. 259516). Emir doğrultusunda hareket eden Suriye valisi 12 Kasım 1908'de İzzet Holo Paşa'nın emlak kayıtlarının üstüne haciz işareti koyulması için gerekli birimlere tebligat göndermiştir (BOA, BEO. 257228).

Görev aldığı komisyonlara ait hesapları vermeden firar etmekle suçlanan İzzet Holo Paşa, bu defa hakkındaki iddialara cevap mahiyetinde 30 Muharrem 1327/21 Şubat 1909 tarihli bir arzuhal kaleme almıştır. Ziraat Bankası Piyangosu ile Techizat-ı Askeriye komisyonuna ne üye ne de başkan olarak katılmadığı gibi kurenalık sıfatıyla da bu komisyonların işlerine hiç karışmadığını ifade etmiştir. Muhacirin Komisyonunda ise bir müddet birinci azalık yaptığını, ancak muhacir iskânı tahsisatının doğrudan vali ve defterdarlar ile yerel komisyonların marifetiyle gerçekleştiğini, bu yönüyle herhangi bir zimmetinin bulunmadığını beyan etmiştir (BOA, BEO. 272042, 24). Meclis-i Mahsusa, İzzet Holo Paşa'nın bu arzuhali ile komisyonlarla ilişkisinin olup olmadığına dair kurumlar arasında yapılan yazışmaları inceleyerek 18 Ağustos'ta bir mazbata çıkarmıştır. Bu mazbatada; Hicaz Demiryolu işinden bir miktar borcunun kaldığı anlaşılmış ve ilk olarak bunu ödemesinin teklif edilmesine, eğer ödemek istemezse mallarından haczedilerek Hicaz Demiryolu Nezareti'ne gönderilmesine karar verilmiştir. Ayrıca Ziraat Bankası Piyangosu, İskân-ı Muhacirin, Islahat-ı Maliye ve Techizat-ı Askeriye komisyonlarıyla ilgili ilişkisinin tahkikatını sürdüren heyet yaptığı ilk çalışmalarda herhangi bir sonuca varamayınca bu işin hesap bilen bir heyet tarafından sürdürülmesine karar verilmiştir (BOA, BEO. 272042, 9).

İzzet Holo Paşa'nın firarının ardından hakkında yapılan tahkikat bu şekilde devam ederken 20 Ekim'de Dâhiliye Nezareti'ne yazılan Sadaret tezkiresi, meşrutiyet yönetiminin paşa hakkındaki görüşlerini göstermek bakımından oldukça önemli ifadeleri ihtiva etmektedir. Söz konusu tezkire; İzzet Holo Paşa'nın tevliyetinde bulunan vakıfların Divân-ı Harb-i Örfi'ce haczedilmesi, Medine'deki mescit, hastane ve mektep gibi hayratının işlevini yitirmesine ve dolayısıyla fukaranın bundan zarar görmesine neden olacağına temas etmektedir. Bütün bunlara rağmen kötü oldukları bilinen birçok kişi sürgün edilerek malları haczedildiğinden firar eden İzzet Holo Paşa'nın da vakfettiği mallarının hazine karar verilmiştir. Ancak haczedilen malların vakıf olması temkinli hareket edilmesini zaruri kılmıştır. İzzet Holo Paşa'nın inşa ettiği hayrat ve bunlar için kurduğu vakfa bütün mal varlığını tahsis etmesinin aslında eskiden beri vezirler tarafından müsadere usulünden kaçmak için uygulanan bir tedbir olduğuna dikkat çekilmiştir. Ancak her ne sebeple olursa olsun vakfın haczedilmesi hayratın kapanmasına ve bu da fukaranın zarar görmesine neden olacağından bunun caiz ve meşru olmadığı düşünülmüştür. Bu yüzden bütün vakfiyelerin incelenmesi ve içeriğine göre eğer mütevelliyeye tahsis edilmiş galle varsa bunun haczedilmesine karar verilmiştir (BOA, DH. SYS. 94/5, 3). Bunun üzerine 16 Kasım'da Defter-i Hakani, İzzet Holo Paşa ve ailesine ait vakfiyelerdeki gelirleri ve bunlara ait şartların ne olduğunu Evkaf Nezaretine sormuştur. Evkaf Nezareti, İzzet Holo Paşa'nın 700 kûsur bin dönüm miktarındaki vakıf mallarının yeri, çeşidi ve miktarını belirten bir defteri Defter-i Hakani'ye sunmuştur. Buna göre bu vakıf mallarının yer bilgileri şöyledir: (BOA, ŞD. 73/6, 5).

Tablo 2: İzzet Paşa ve ailesine ait vakıf gelirlerinin bulunduğu kaza ve köyler

KAZA	KÖY/MEZRA/MAHALLE
DUMA	Büzeyna Karyesi
	Cerba Karyesi
	Hazrama Karyesi
	Züreykiyye Mezraası
	Gurayfa Karyesi
	Beyt Naim Karyesi
	Muhammediye Karyesi
	Meyda`a Karyesi ile Seferiye ve Tayyibe Mezraaları
	Havşu`l- Salihye Mezraası
BAALBEK KAZASI	Îât Karyesi
	Mecdelun Karyesi
	Havr Ta`la Karyesi
	eş-Şuaybe Karyesi
	Hüsam ve Maarbun Mezraaları
ŞAM-I ŞERİF KAZASI	Kadem Karyesi
	Saruca Mahallesi
	Meydan-ı Tahtani Mahallesi
	Kanavat Mahallesi
HAMİDİYE KAZASI	Avniye Karyesi
VADİYÜ`L-ACEM KAZASI	Sergaya Karyesi
KUNAYTARA KAZASI	Ferec Karyesi

Defterin arkasında vakfın şartlarıyla ilgili hazırlanan özet bir bilgi yer almaktadır. Bu özet, İzzet Holo Paşa ve ailesine ait 1907 tarihli vakfiyeden çıkarılmıştır. Buna göre; vakfın imar, islah ve idaresi için gerekli masraflar harcandıktan sonra kalan gallenin öşrü mütevelliyeye verilecektir. Kalan miktardan 750 lira vücut-ı birre sarf olunmak üzere ayrılacaktır. Bundan sonra her ne kalırsa İzzet Paşa'nın bütün veresesi arasında İslam hukukuna göre dağıtılacaktır. Hayır için ayrılan 750 liraya ait şartlar ise şöyledir (BOA, ŞD. 73/6, 5):

- 1- Harem-i Şerif-i Nebevi'nin elektrikle aydınlatılmasını sağlayan makinenin idaresiyle meşgul iki makiniste yıllık 180 lira,
- 2- Aydınlatma motoru için gerekli petrol alımına 120 lira,
- 3- İzzet Holo Paşa'nın Müslüman fakara için Medine-i Münevvere'de inşa ettiği imaretin dâhilindeki mektepte Kur`ân hatm eyleyenlere 8 lira,
- 4- Ravza-ı Mutahhara'da Kur`ân-ı Kerim tilavetle sevabını evvela Hz. Muhammed'in ruhuna, sonra vâkıf ile pederi Holo Paşa'nın ve validesi Fatma Hanım'ın ve âbâ ve ecdadının ve bütün Müslümanların ruhlarına hediye etmek üzere tayin olunan dört hafıza 22 lira,
- 5- İmaretteki Müslüman fakirlerin doyurulması için 20 lira,
- 6- Vâkıf tarafından Şam'da inşa edilen İnas Mektebinin vakfiyede belirtilen vazifelilerine ve diğer işlerine 400 lira.

Evkaf Nezareti'nin Defter-i Hakani'ye sunduğu bu belgeden İzzet Holo Paşa'nın 19 Ağustos 1907 tarihli

ikinci bir vakfiye hazırlatarak kendisine ve ailesine ait bütün mal varlıklarını bu vakfa tahsis ettiği anlaşılmaktadır (VGM. d. 597: 1-44). Bu vakıfla ilgili diğer yazışmalar takip edildiğinde İzzet Holo Paşa'nın haciz kararının kaldırılması için verdiği mücadeleye daha önce vekil tayin ettiği oğlu Abdurrahman'ın da 1913 senesi itibarıyla müdahil olduğu görülmektedir. Kendisi Galata'da Abid Hanı'nda Maden Mühendislerinden Abdurrahman el-Abid imzasıyla bir arzuhal kaleme almıştır. Arzuhalde dedesi Holo Paşa'dan intikal edip vakfettikleri mülklerin vakfiye şartlarına riayet edilmediğini ve konuyla ilgili haklarını aramak üzere kaybettikleri vakfiyenin bir suretinin çıkarılarak tarafına verilmesini talep etmiştir. Bu talep Meşihat tarafından Evkaf-ı Hümayun Mahkemesi Kadılığı'na iletilmiştir. İzzet Holo Paşa'nın Suriye havalisinde bir milyon cerîbi aşan araziye daha önce vakfederek tevliyetini kendi tasarrufuna aldığı anlaşıldığı, ancak bu durumun yerel halk tarafından bazı hoşnutsuzluğa sebep olacağı düşünülerek vakfiye suretinin çıkarılmasında tereddüt edildiği cevabı verilmiştir. Fakat Defter-i Hakani ile gerçekleştirilen yazışmalarda bu arazilerle ilgili yapılan işlemlerin usulüne uygun olduğu tespit edilmiştir. Bu yönüyle Şeyhülislam Esad Efendi 23 Şaban 1331/28 Temmuz 1913 tarihli yazısında konu hakkında alınacak kararı Şura-yı Devlet'e havale etmiştir (BOA, BEO 317621, 5). Bu esnada İzzet Holo Paşa'nın vakfiyesindeki şartlar dikkate alınarak hazırlanan Evkaf Mahkemesinin ilamıyla vakıf tevliyetinin Evkaf Hazinesi'nce zaptına karar verilmiş (BEO 317621, 8) ve Padişah iradesinin de buna muvafık olduğu Sadareten Evkaf Nezaretine 8 Kasım'da bildirilmiştir (BOA, BEO. 317167). Bu karar üzerine 25 Kasım'da ikinci bir arzuhal kaleme alan Abdurrahman, babalarıyla birlikte şeriat ahkâmına uygun olarak kurulan ve tescil edilen vakıflarının Evkaf Mahkemesi tarafından kanuna aykırı bir ilamla zapt edildiğini dile getirmiştir (BOA, BEO. 317621, 4). Meşihat'ın Abdurrahman'a ait arzuhaller doğrultusunda vakfiye suretinin kendisine verilip verilemeyeceği kararını havale ettiği Şura-yı Devlet ise 29 Kasım'da aldığı kararı Sadarete bildirmiştir. Kararda Evkaf Mahkemesi'nin ilamı etkili olmuştur. Zira bu ilamda vakfettiği arazi varidatının sadece 750 lirasını vücut-ı birre ve kalan büyük kısmını ise evladına şart ve tahsis ettiğinden İzzet Holo Paşa'ya ait vakıf, evkaf-ı gayr-i sahiha olarak değerlendirilmiştir. Bu yönüyle bu vakfın yalnızca evlada tahsisi şeran caiz olmadığından İzzet Holo Paşa'nın tevliyetten azli, vücut-ı birre ait şartının devamı, beytülmal masrafı olmayan cihetlere tahsis edilen varidatın Haremeyn-i Muhteremeyn Evkafı'na ilhaki ve vakfın Nezaret tarafından idaresine karar verilmiştir. İşte ilamda yer alan bu kararlardan dolayı İzzet Holo Paşa'nın vakıfla alakası kalmadığından vakfiye suretinin kendisine verilmesi gereksiz görülmüştür (BOA, ŞD. 3194/147; BEO. 317621, 6).

4. Vakfın Müsadereden Kurtarılmasında Önemli Bir Dava: 7 Şubat 1915

Vakfı ve ona bağlı akarları hacizden kurtarmak için hukuk mücadelesine devam eden İzzet Holo Paşa, hakkında daha önceden verilen Evkaf Mahkemesi kararına karşı temyiz ve istinaf davası açmıştır. Bu defa vekili Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi Efendi'dir. Oğlu Muhammed Ali Bey'e Amerika Devleti Konsolosluğu'nca düzenlenen vekâletname ile tüccardan Abdülcélil Bey, ailenin diğer bireylerine ise diğer oğlu Abdurrahman Bey vekâlet etmiştir. Davalı konumunda olan kişi ise Evkaf-ı Hümayun Hazinesi Hukuk Müşaviri Muavini Abdurrahman Niyazi Bey'dir. Davacıların ifadesine göre; 19 Ağustos 1907 tarihli ve tescilli vakfiyeleri bulunmasına rağmen vakıflarına haksız yere el koyulmuştur. Evkaf Mahkemesi'nin 4 Zilhicce 1331/4 Kasım 1903 tarihli ilamında vakıflarıyla ilgili alınan kararlar kanuna aykırıdır. Vakıflarına ait gelirlerin büyük bir kısmı iddia edilenin aksine köy ve mezralardan oluşmayıp müsakkafat ve emlakten oluşmaktadır. Bu yönüyle vakfın ümera vakfından sayılarak şartlarının değiştirilmesi ve tevliyetin Evkaf Nezaretine bırakılması vâkıflara ve mütevelliyeye bir müdahaledir. İzzet Holo Paşa ve ailesinin bu iddiaları

karşısında Abdurrahman Niyazi Bey de cevap vermiştir. Cevabında vakfiyede isimleri tek tek yazılı olan arazi, bağ, mezra ve diğer akarların bu kişiler tarafından vakfedildiğini kabul etmekle birlikte 4 Zilhicce 1331/4 Kasım 1913 tarihli ve kadı Mustafa Rıza Efendi'nin mührünü taşıyan ilam üzerine bu vakıflara müdahale ettiğini ifade etmiştir (VGM. d. 597: 44-45; TK. GM. d. 2297, 3: 1). Davacıların zaten bahsi geçen bu ilamın hukuka aykırı olduğunu iddia etmeleri, onlar açısından Abdurrahman Niyazi Bey'in mahkemede pek de tatmin edici bir cevap vermediğini göstermektedir.

Abdurrahman Niyazi Bey'in bu cevabından sonra davacıların yeni ifadeleri anlaşmazlığın sebebini ortaya koymuştur. Buna göre anlaşmazlık, gerçekte iki vakıf olmasına rağmen bunun tek bir vakıf gibi değerlendirilmesinden kaynaklanmıştır. Birinci vakfiyede yer aldığı üzere mülk olan bağ, ağaç ve akarların vakf-ı sahih olarak kurulduğu ve idaresinin de tevliyet şartı gereği İzzet Holo Paşa'ya ait olduğu ifade edilmiştir. İkinci vakıf ise miri arazi ve mezralardan oluşup idaresi ve tasarrufunun İzzet Holo Paşa ve ailesine ait olması gerekirken her nasılsa kâtibin hatası yüzünden bu şartın yazılmadığı iddia edilmiştir. Bu sebeple iki vakıf aynı şartlara sahip tek bir vakıf gibi görüldüğünden Nezaretçe zapt ve idaresine el koyulmuştur. Bu iddianın ardından ellerinde bulunan tapu senetleri incelenmiş ve söz konusu vakfiyenin gerek kaleme alınışının gerekse tescili hakkında tutulan zaptın karışık ve düzensiz olduğu anlaşılmıştır. Şahitler de İzzet Holo Paşa'ya ait bir vakıf ve ailesine ait diğer vakıf olmak üzere iki ayrı vakfın olduğuna şahadet etmişlerdir (TK. GM. d. 2297, 3: 1-2). Muteber fıkıh kitaplarındaki hükümler de incelenmiş ve bu hükümler davanın seyrinde etkili olmuştur. Buna göre; yalnızca vakfiyelerde yazılı şartlara itibar olunmayıp vâkıfların bizzat telaffuz ettikleri şartlar şer'an geçerlidir. Yine arazi gâlesine ihtiyaç duymayan bu gibi vakıfların miri arazi ve mezralarının rakabesi Beytülmal'e aittir. Buna rağmen temellük-i gayr-i sahih ile mülkname alınsa bile bunlar mutasarrıflarının sahih mülkü olamazlar. Mevkufun ise vakıf işlemi esnasında vâkıfa ait sahih bir mülk olması şarttır. Bu sebeple böyle arazinin vakfiyeti Sultan izni olsa bile Beytülmal masrafı olmayan evlada tahsisi şer'an gayr-i sahihtir. Reddül-Muhtar'dan referansla miri arazinin dinî ya da kanuni bir sebep olmaksızın tapulu mutasarrıfları ellerinden alınması ve onların razı olmadığı başka bir cihete tahsisi caiz değildir. Vâkıfın şartı, Şâriin nassı gibidir fehvasınca bunu padişah da değiştiremez. Bu yönüyle vakfın mütevellisi İzzet Holo Paşa tarafından eskiden olduğu üzere tasarruf ve idare edilmesi gerektiğinin anlaşıldığından bu vakfa bundan sonra Evkaf Hazinesi tarafından müdahale edilmemesi kararlaştırılmıştır (TK. GM. d. 2297, 3: 2).

İzzet Holo Paşa ve ailesine ait vakıflar hakkında çıkan bu kararın ardından ikinci vakfiye yeniden düzenlenmiştir. İzzet Holo Paşa'nın vekili Abdülcelil Efendi bu vakfın tescil işlemleri için Niyazi Bey'i mütevellî tayin etmiştir. O da İzzet Holo Paşa'nın 25 bin adet tam yüzlük mecdî altını, tevliyeti Evkaf-ı Hümayun Nezaretine meşruta olduğu halde Medine'de inşasına başlanılan medrese-i külliye'nin bina ve inşasına veya gâlesi Nezaretin uygun göreceği bir hayır cihetine sarf olunmak üzere vakfettiğini ikrar etmiştir. Birinci vakfiyesinde olduğu gibi vakıf şartlarının ve masraflarının değiştirilmesinde kendini yetkilendirmiştir. Yıllık 200 adet tam yüzlük Mecidi altının ise medresenin ihtiyaçlarına yine Evkaf-ı Hümayun marifetiyle sarfını şart ve tahsis etmiştir. İlamın son kısmında vakfiyelerde uygulanan mürâfaa usulü gerçekleştirilmiş ve böylelikle yeni şartlara sahip vakfın tescili sağlanmıştır. Son olarak bu evkaf ve miri arazilerin tevkii hattıyla Kuyud-ı Hakani'ye yazılması ve Kuyud-ı Kadime vakfiye idaresine kaydedildikten sonra senet sahiplerinin her birine ilmühaber verilmesine karar verilmiştir (TK. GM. d. 2297, 3: 2-3).

Konu hakkında sadır olan irade-i seniyye,¹⁰ İzzet Paşa vakıflarıyla ilgili süren davaların 7 Şubat 1915 tarihli Evkaf Mahkemesi ilamıyla son bulmasını emretmiştir. Bu ilam ve içerisinde yer alan vakfiye ahkâmının bozulmasına yönelik gerek Evkaf Nezaretinin gerekse Abidzâde ailesinin açacakları davaların hâkimler tarafından dinlenmesi yasaklanmıştır.

İrade-i seniyye ile aynı gün Sultan Reşad'ın tuğrasını taşıyan bir ferman hazırlanmıştır. Bu fermanda Divan-ı Hümayun Tevkiicisi Muhtar Bey'e "sen ki Tevkî'i-i müşârün-ileyhsin, keyfiyet ma'lûmun oldukda evkâf ve arâzî-i mezkûrenin Defter-i Hâkânîce olan kaydı mahallini ol vecihle kaleminle bi't-tashîh icâb eden mahallere ilm ü haberi i'tâ kılınmak üzere icmâl-i hakânîsinin istârına mübâderet eylesin." şeklinde emir verilmiştir.

Vakıflarını bu şekilde kurtaran İzzet Holo Paşa, yaklaşık beş yıl sonra çıkarılan umumi aftan faydalanmak üzere bazı gayrimenkullerinin üzerindeki haciz kararının kaldırılması için de girişimlerde bulunmuştur. Sadaret'e yazdığı 26 Zilhicce 1338/10 Eylül 1920 tarihli arzuhalde, Meşrutiyetin ilanı esnasında birçok kimsenin gayrimenkulüne idari haciz koyulduğunu, ancak kanuna aykırı bu hacizlerin daha sonra teker teker kaldırıldığını ifade etmiştir. Kendisine ait mülklere de Defter-i Hakani tarafından haciz kaydı koyulduğunu ve daha önce bunun kaldırılmasına yönelik bir talepte bulunulmadığından devam eden haciz kaydının silinmesini talep etmiştir (BOA, BEO. 351942, 2). Sadarettten Maliye'ye yazılan tezkire de ise Meclis-i Vükela tarafından gerçekleştirilen görüşmede 23 Aralık 1918 tarihli umumi af kararnamesine göre bu gibi mal ve mülklerin üzerine koyulan hacizlerin devaminın caiz olamayacağından gerek İzzet Efendi'nin gerekse umumi aftan faydalananlara ait mülklerden haciz altında olanlar varsa onların hacizlerinin kaldırılması emredilmiştir (BOA, BEO. 351942, 1).

Sonuç

Şam eşrafından Âbidzâde ailesinin bir ferdi olan İzzet Holo Paşa, uzun yıllar Sultan II. Abdülhamid'in ikinci kâtiplik görevinde bulunmuştur. İzzet Holo Paşa, ailesinden kalan mirasın yanı sıra sultana yakınlığı sayesinde edindiği servetle bir vakıf kurmuştur. Bu vakfi tarihte önemli kılan gelişmeler ise II. Meşrutiyetin ilanının ardından vakıf mallarının müsadere ve bu müsadere karşısında ailenin verdiği hukuki mücadelelerdir. Bu çalışma, öncelikle vakfiyelerden hareketle İzzet Holo Paşa'nın vakıflarını incelemiş ve akabinde vakıf-müsadere ilişkisi bağlamında verilen hukuki mücadelenin sonuçlarını ortaya koymuştur.

İzzet Holo Paşa'nın 9 Ağustos 1904 tarihli ilk vakfiyesinden Medine'de kırk odalı bir ribat inşa ettiği ve eşi Behiye Hanım'ın ise bazı mülklerini bu ribat için vakfettiği tespit edilmiştir. Vakfiyede yer alan şartlar bu ribatın, Medine'deki sağlık hizmetlerine katkı sağlamak düşüncesiyle kurulan bir aile vakfı olduğunu göstermektedir. 1906 senesinin hemen başında ise İzzet Holo Paşa hem kendisi hem de hanımı ve

10 Sultan Mehmed Reşad'a ait 16 Şubat 1915 tarihli irade-i seniyye şöyledir: Suriye Vilayetiyle mülhakâtında kâ'in olup esbak kâtib-i sâni Ahmed İzzet Efendi ibn Holo Paşa ile zevcesi taraflarından vakf edilen müsakkafâtın vakfiyeti sahîh olarak mütevellisi bulunan mûmâ-ileyh Ahmed İzzet Efendi'ye teslimine ve işbu vakıf fazlasından Haremeyn-i Muhteremeyn'e mûmâ-ileyhin vakf eylemiş olduğu yedi yüz elli liranın dokuz yüz elli liraya iblâğına ve mûmâ-ileyh ile evlâdları taraflarından vakf olunan müstegallâtı vakfının gayr-i sahîh olmasına binâ'en mutasarrıfları yedlerinde arâzî-i emîriye olarak ibkâsına ve Medine-i Münevver'e de derdest-i inşâ bulunan medrese-i külliyyenin binâ ve inşâsına veya gallesinin Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyünca tensib olunacak vücûh-i birr ü hayra sarf edilmek üzere yirmi beş bin lira vakf edilerek vakf-ı mezkûrun min ba'd nakz ve tahviline mecâl muhâl olduğuna ve evkâf ve arâzî-i mezkûrenin bâ-hatt-ı tevkî'i kuyûd-ı hâkânîye sebt ve tahrîrine dâ'ir Mahkeme-i Evkâf-ı Hümâyünden verilen i'lâm-ı şer'î mücebince mu'âmele-i lâziminin ifâsına ruhsat verilmiş ve sâlifü'z-zikr i'lam ve derûnunda münderic vakfiyenin ihlâl-i ahkâmını mü'eddî olacak sûrette gerek Evkâf Nezâretinin gerek İzzet Efendi ibn Holo Paşa ile zevce ve evlâdlarının vukû' bulacak da'valarının istimâ'ından hükkâm men edilmiştir. İşbu irade-i seniyyenin icrâsına Evkâf Nâzırı me'mûrdur. fi 1 Rebiulahir sene [1]333 ve fi 3 Şubat sene [1]330 Mehmed Reşad (VGM. d. 597: 46; TK. GM. d. 2297, 3: 3).

çocuklarının tasarrufunda bulunan mülkler için temlikname çıkartmış ve bu mülklerin tamamını aile vakfına tahsis etmiştir.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra yurt dışına kaçmak zorunda kalan İzzet Holo Paşa'nın vakıfları dâhil bütün mal varlığı Divan-ı Harb-i Örfi tarafından hacz edilmiştir. Ancak İzzet Holo Paşa yurt dışında olmasına rağmen vakıf mülklerini hacizden kurtarmak için büyük bir hukuki mücadele başlatmıştır. Görülen davalar neticesinde İzzet Holo Paşa'nın vakfettiği arazi varidatının sadece 750 lirasının vücuhi birre ve kalan büyük kısmının ise evladına şart ve tahsis edildiği anlaşılmış ve dolayısıyla bu vakıf evkaf-ı gayr-i sahiha olarak değerlendirilmiştir. Bu karar sonrasında hukuki mücadelesinden vazgeçmeyen İzzet Holo Paşa, davayı temyiz mahkemesine taşımıştır. 1915 senesinde görülen temyiz davasında anlaşmazlığın sebebinin İzzet Holo Paşa'nın vakfiyesinin düzensizliğinden kaynaklandığı hükmüne varılmıştır. Vakıf hukukuyla ilgili muteber kaynakların da incelenmesinin ardından ümera vakıflarının evlada tahsisinin gayr-i sahih olduğu, ancak vakfın tevliyet görevinin İzzet Holo Paşa'da kalmasının mümkün olduğuna karar verilmiştir.

Vakıf-müsadere ilişkisi bakımından İzzet Holo Paşa'nın vakıfları üzerinden yapılan bu çalışma, mutlakiyet ve meşrutiyet yönetimleri tarafından farklı uygulamalarla karşılaşan vakfın serencamını ortaya koymuştur. Bu vakıf için verilen hukuki mücadelede hukukun üstünlüğüne riayet edildiği ve vakıf hukukunun geçerli hükümlerinin işletildiği tespit edilmiştir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

1.a. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivleri (BOA)

Bab-ı Âlî Evrak Odası (BEO.): 214407; 205659; 252873; 257227; 257228; 257285; 257664; 259516; 260934; 261292; 272042; 317167; 317621; 351942.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.): 1074/13; 2657/96; 2662/3.

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH. SAİD. d.): 4.

Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH. SYS.): 94/5.

İrade Evkaf (İ. EV.): 39/76.

Şura-yı Devlet (ŞD.): 3194/147; 73/6, 5.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.): 524/29.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y. A. RES.): 137/58; 139/16; 139/48.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.): 15/80.

Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı (Y. EE. KP.): 33/3213.

1.b. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi

Defterler (TK. GM. d.): 2297.

Fermanlar (TK. GM. FRM.): 1/32.

1.c. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Defterler (VGM. d.): 597.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri. Cilt 1-2 (2019). Haz. İbrahim Küreli. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Akarlı, Engin D. (1986). "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System". *Palestine in the Late Ottoman Period içinde (74-89)*. Ed. David Kushner. Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi.

Akyılmaz, Sevgi Gül (2008). "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması". *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (Cilt 12, Sayı 1-2), 389-420.

Farah, Caesar E. (2002). "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: 'İzzet Al-'Abid". *Arabs and Ottomans: A Checkered Relationship*. İstanbul: Isis Press. 393-414.

Georgeon, François (2012). *Sultan Abdülhamid*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: İletişim Yay.

Gör, Emre (2020). *Sultan İkinci Abdülhamid'in Mabeyn İkinci Kâtibi Arap İzzet Paşa*, İstanbul: DBY Yay.

Hastürk, Özlem (2019). *Arap İzzet Paşa (1852-1924)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Kanat, Sedat (2019). *II. Abdülhamid Döneminde Mâbeyn-i Hümayûn ve Görevleri*. Ankara: Gece Akademi.

Kansu, Aykut (2001). *1908 Devrimi*. İstanbul: İletişim Yay.

Karataş, Mehmet (2006). "18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsadere Uygulamaları". *OTAM*, (19), 219-237.

- Kırmızı, Abdülhamit (2016). *Abdülhamid'in Valileri, Osmanlı Vilâyet İdaresi 1895-1908*. İstanbul: Klasik Yay.
- Köprülü, Fuad (1942). "Vakfa Ait Tarihi İstihlar: Ribât", *Vakıflar Dergisi*, sayı (2), 267-278.
- Öcün, Tuncay (1999). "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları". Osmanlı. Ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yay. (6), 371-383.
- Pakalın, M. Zeki (1983). "Müsadere", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi. (2), 624-626.
- Polat, Hasan Ali (2020). *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Süleyman Tefik (2011). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*. Haz. Tahsin Yıldırım ve Şaban Özdemir. İstanbul: DBY Yayınları.
- Tahsin Paşa (2015). *Yıldız Hatıraları*. Haz. Ahmet Zeki İzgöer. İstanbul: İz Yay.
- Telci, Cahit (2007). "Osmanlı Devletinde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (Cilt 26 Sayı 2), 145-166.
- Unat, Faik Reşit (1991). *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ünal, Mehmet Ali (1987). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere". *Türk Dünyası Araştırmaları*, (49), 95-112.
- Van Leeuwen, Richard (2012). *Bir Osmanlı Şehri Şam*. Çev. H. Ebru Aksoy. İstanbul: Küre Yay.
- Yasamee, Feroze A. K. (2018). *Abdülhamid'in Dış Politikası, Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*. Çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Kitap.
- Yüksel, Hasan (1992). "Vakıf-Müsadere İlişkisi (Şam Valisi Süleyman Paşa Olayı)". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, (12), 399-424.

Urfa Şehrindeki Geleneksel Hamamların Mimari Özellikleri*

Emine Ekinci Dağtekin**

Öz

Roma döneminde eyalet başkenti olan ve Edessa Şehri olarak isimlendirilen Urfa'nın önemli yapılarından biri de tarihi hamamlarıdır. Kentte 497 yılında açık ve kapalı olarak yapılan hamamların varlığı bilinmektedir. Osmanlı döneminde şehir dışından gelen tüccarların yararlanmaları amacıyla çarşılar bölgesinde ve balıklı göllerden çıkan fazla suların aktığı güzergâh üzerinde çok sayıda hamam inşa edilmiştir. Kent arşivlerinde ismi geçen Bey Kapısı (İbn Maktûl), Mencek, Karaburç, Devekovan (Danakvan), Ayaklı, Kuloğlu, Paşa, Hacı Bey, Muharrem ve Meydan hamamları günümüze ulaşmamıştır. Osmanlı Dönemi'nde yapılan Sultan, Cıncıklı, Serçe, Arasta, Vezir, Velibey, Şaban ve Sultan Hamamı'na bitişik keçeci esnafının keçe yapımı için kullandıkları Keçeciler Hamamı günümüze ulaşabilen geleneksel hamamlardır. Urfa'daki geleneksel hamamlardan Vezir Hamamı Yusuf Paşa vakfına ait mülhak, Velibey Hamamı ise Velibey vakfının mülkiyetinde mazbut vakıf eseri olup diğer hamamlar özel şahıslara aittir. Velibey Hamamı 2006 yılında, Vezir Hamamı ise 2014 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü denetimde onarılmıştır. Bu çalışmada, Bursa, İstanbul, Edirne hamamları gibi mimarlık tarihinin genel kaynakları içinde çok fazla yer bulamayan, Urfa kentinin tarihi ve kültürel mirasının bir parçası olan ve günümüze ulaşan geleneksel hamamların literatürde yer bulması, tanıtılması, mimarlık tarihi ve koruma çalışmalarında altlık olarak kullanılabilmesi amacıyla yapılan belgeleme çalışması paylaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Ziya Paşa, Ayşe Hatun, Elazığ, Keban, Türk Hamamı

Architectural Features of Traditional Bathhouses in Urfa

Abstract

The historical bath-houses are among the most significant structures of Urfa, which was named as Edessa City and was a state capital in the Roman era. It is known that there were open and closed bath-houses in the city in the year 497. During the Ottoman Period, various bath-houses serving the merchants travelling from other cities were built in the market area and on the route where excess water from the Pool of Abraham was flowing. Bey Kapısı (İbn Maktûl), Mencek, Karaburç, Devekovan (Danakvan), Kuloğlu, Ayaklı, Paşa, Hacı Bey, Muharrem and Meydan Bath-Houses that are mentioned in the city archives are extinct as of today. Sultan, Cıncıklı, Serçe, Arasta, Vezir, Velibey, Şaban, and Sultan Bath-Houses and Keçeciler Bath-House adjacent to it, which was used by felt makers, were all built during the Ottoman Period and made it to our day. Besides their function for washing and cleaning, bath-houses are social structures that serve various purposes such as having conversations and creating new friendships. The existence and cultural sustainability of bath-house structures are slowly disappearing with the changes in socio-economic structures and bathrooms becoming a part of the household. In this study where the traditional bath-houses of Urfa are reviewed, the traditional bath-houses of the city that are part of the historical and cultural heritage of the city that stand today are examined.

The architectural, functional and structural conditions of these bath-houses have been established with on-site reviews during the years 2007, 2013 and 2019 and also in accordance with the archival information. In this study, the documentation work is shared for the purposes of finding a place for the traditional Urfa bath-houses in the relevant literature in terms of providing publicity, and as a reference for architectural history and preservation projects with their architectural and structural characteristics since such structures are rarely found in the general resources of architectural history unlike Bursa, İstanbul or Edirne bath-houses.

Keywords: Urfa, Edessa, Bath-Houses, Preservation, Documentation.

* DOI: 10.16971/vakiflar.870701

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Ocak 2021 / January 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Ekim 2021 / September 2021

** Dr. Öğretim Üyesi, Dicle Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Diyarbakır-TÜRKİYE;

e-posta: edagtekin@dicle.edu.tr; eminedagtekin@hotmail.com; ORCID: 0000-0002-6868-5267

Giriş

Anadolu mimarlık tarihinde önemli yer edinen geleneksel hamam yapıları, mimari biçim ve işlevleri ile dikkat çeker. Hamamlar, yıkanma ve temizlenme işlevinin yanında dinlenme, sohbet etme ve yeni dostluklar kurma gibi çok sayıda amaca hizmet eden sosyal yapılardır. Yıkanmayı günlük hayatın bir parçası durumuna getiren Yunanlılar, Roma döneminde daha fazla gelişen bir yapı tipinin zeminini oluşturmuştur. Roma'da hamamlar sadece yıkanma yeri değil sportif faaliyetlerin yapıldığı, kitapların okunduğu, müsabakaların seyredildiği özel mekânlar olarak tasarlanmıştır (Ülgen, 1950: 174). İslam ülkelerinde hamam mimarisi VIII. Yüzyılda Emevîler döneminde saray hamamları ile ortaya konulmuştur (Önge, 1995: 9). Selçuklular döneminde, hamamların bir kısmı ılıca ya da kaplıca denilen tabii sıcak sulu, bir kısmı ise suyu ısıtılan türden yapılmıştır (Önge, 1995: 9).

Osmanlı dönemindeki çok sayıda hamam, beden temizliğine verilen öneminin yanı sıra, gelir getirmiş ve toplumun temel sosyalleşme ihtiyaçlarını (Eyice, 1997: 414). Mimar Sinan'ın İstanbul'da inşa ettiği 45 civarında hamam ile hem hamam mimarisi gelişmiş hem de bu yapıların şehir hayatı içerisinde rolleri artmıştır (Ertuğrul, 2002: 116; 2009: 249; Yaşar, 2020:68).

Anadolu'da hamamlar tek veya bir külliye dahilinde yapılmış vakıf kuruluşlarıdır. Vakıf eserleri günümüzde şehirlerin kimliğini ortaya koyan, karakterini gösteren, şehrin kadim tarihini belgeleyen en önemli yapılar ve geçmişin en büyük sosyal sorumluluk projeleridir (Zeyrek, 2015: 1-2). Ticari ve sınai kuruluşlar, değirmenler, hanlar, hastaneler, hamamlar, dokuma atölyeleri vakıfları finanse eden birimlerdir. Su kanalları, su kemerleri, çeşmeler, sebiller, kuyular ise hayrat olarak hizmet eden vakıf eserleridir. Hamamlar vakıfların gelir kaynakları arasında yapılmasına rağmen fakirlerin parasız yıkandıkları hizmet yapılarıdır (Bayartan, 2008: 163). Bu tesislerin bakımı ve işletilmesi için, muhtelif adlar altında hizmetçiler tayin edilmiş ve bunlara maaş bağlamıştır (Yediöldüz, 1986: 170-171).

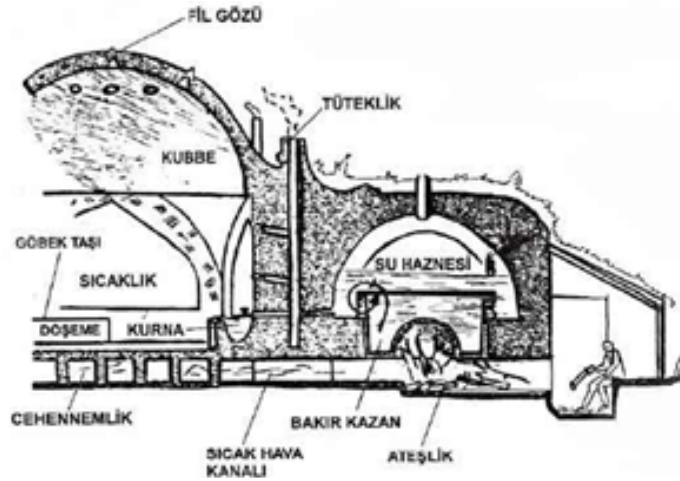
Osmanlı Devleti bu sistemi en yaygın şekilde kullanan devletlerden biri olmuştur (Işık, 2009: 4). Şehirlerde hizmetlerin yerine getirilmesinde topluma en faydalı ve en uygun müessese olan vakıf aracılığıyla yürütülen sosyal ve kültürel hizmetler adeta devletle özdeşleşmiştir (Öztürk, 1983: 2). Vakıf gelirleri ile şehir ve kasabalarda yollar, su yolları, çeşme, han ve hamamlar, köprü ve kervansaraylar, fenerler yaptırılmış; yolların temizlenmesi ve geceleri sokakların aydınlatılması sağlanmıştır (Kuran, 1997: 179; Memiş, 2019: 131-152). Han, hamam, çarşı, ziraat toprakları gibi taşınmazların gelirleriyle hayır kurumlarının finansı yapılan vakıflar "Akar Vakıfları" olarak da anılmıştır (Berki, 1966: 54).

Kullanım durumlarına göre genel hamamlar tek ve çifte hamam olarak sınıflandırılmıştır. Erkeklerin ve kadınların günün belli saatlerinde dönüşümlü kullandıkları hamamlar "tek hamam"lardır. Kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı yapılan birbirine bitişik hamamlar ise "çifte hamam"dır (Arseven, 1956: 517; Aru, 1949: 31; Eyice, 1960: 106; Önge, 1988:404). Anadolu'da bilinen en eski çifte hamam Kayseri Köçük Hamamı ve Sultan Hamamı'dır (Önge, 1995: 9-12).

Selçuklu ve Osmanlı döneminde külliye yakınında, çarşı, konut alanı, kent kapıları yakınında inşa edilen hamamlar, mimari kompozisyonları ve teknik özellikleri ile de dikkat çekicidir. Geleneksel hamamlarının çoğunun dış görünüşü sâde ve mütevâzî olduğundan diğer anıtsal yapılar gibi dikkati çekmez. Dış mimarisinde soyunmalık kubbeleri ile ön plana çıkan hamamlar, iç mimarisinde de aşırılığa kaçmadan, ekonomik bir şekilde inşa edilmiştir (Ülgen, 1997: 177).

Hamamların plan şeması uzun yıllar aynı kalmasına rağmen, mimari kuruluş ve detaylarında farklılıklar

görülür (Önge, 1981: 215). Hamamlarda planlama soyunmalık, (soğukluk yada camekan), ılıklik, sıcaklık, su deposu ve külhan mekanlarından oluşur (Önge, 1988: 412). Bunun yanı sıra aralık, keçelik, su deposu, tandır vb. bölümler de hamamlarda bulunmaktadır. Hamama girilen ilk bölüm soyunmalık ile sokak arasında bulunan giriş holü veya taşlıktır. Soyunmalık, soyunup giyinilen ve oturup dinlenen mekandır. İlıklik, soyunma ve sıcaklık arasında bulunan yıkanma, dinlenme ve helalara geçiş alanıdır. Eyvan ve halvetlerden oluşan yıkanma mekanlarının yer aldığı sıcaklık, hamamın en sıcak ve gösterişli yeridir. Tipoloji çalışması, halvet ve eyvanların sayı ve dizilişlerine göre farklı plan özellikleri gösteren sıcaklığa göre yapılmıştır (Eyice, 1960: 108; Önge, 1988: 409). Su deposu ve külhan sıcaklığın devamında yapılan mekanlardır. Külhana sokaktan ayrı bir giriş ile ulaşılır. Ateşlik, külhanda genellikle kemerli bir niş içerisinde yer alan ocak şeklinde dışarı açılan bölümdür. Ocak, hamam döşemesinden daha düşük kottadır. Su deposunda bulunan bakır su kazanı ocağın üzerindedir. Ocakta yanan odun vb. yakıcı maddelerle kazandaki su ısıtılır. Cehennemlik hamamın sıcaklık ve bazen de ılıklik zeminin altında bulunan 70 ile 150 cm arası yüksekliğe ve 50 cm civarında genişliğe sahip tuğla ve taş sütunların üzerine yerleştirilen taş ve mermer bloklardan oluşan yükseltilmiş döşemenin altında kalan boşluktur (Rifaioğlu, 2018: 549). Ocakta yanan ateşten çıkan ısı ve dumanlar cehennemliğe gider. Cehennemlikte kalan dumanlar duvardaki tüteklilik yada tüfeklik adı verilen ve kubbe seviyesine kadar yükseltilen toprak veya taştan yapılmış dar duman bacalarından geçerek dışarı atılır. Bu esnada hamam duvarları da ısınmış olur. Tütekliliklerin tıkanmasına karşın ılıklik ve sıcaklık yada ılıklik ve soyunmalık duvarları arasında büyük ve yüksek bacalar da yapılmıştır. (Arseven, 1956: 526; Aru, 1949: 37-38; Asatekin, 1978: 65-67; Eyice, 1997:403; Rifaioğlu, 2018: 549; Şekil 1).

Şekil 1: Isıtma tesisatının şematik çizimi (Klinghardt, 1927; Aru, 1949).

Hamamda iç mekanda havuz, seki, niş, kurna, göbektası, ışıklıklar ve fener en belirgin mimari elemanlardır. Kubbe ve tonoz ile örtülü mekanların üst örtüye geçişlerinde pandantif, tromp ve üçgen bingiler kullanılmıştır. Dışarıdan bakıldığında hamamı diğer kubbeli yapılardan ayıran fener, tepe açıklığı (ışıklık ya da aydınlatma tepciği) ve filgözüdür (Aru, 1949: 35; Taşcıoğlu, 1998: 142; Say, 2007: 354). Fil gözleri olarak adlandırılan ışık gözleri çok sayıda ve daire, yıldız, çokgen gibi değişik şekillerle, gruplandırılmış motiflerle, hamamların iç mimarisine zenginlik katmıştır (Önge, 1978: 130-131).

Urfa'da Günümüze Ulaşan Geleneksel Hamamlar

Şanlıurfa, Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ruha ve Urfa ismi ile de anılan, Suriye ile sınır oluşturan tarihi bir kenttir. Roma döneminde eyalet başkenti olan Urfa'nın (Edessa Şehri'nin) önemli yapı türlerinden biri de hamamlardır (Segal, 2002: 65, 217). Mar Yeşua (1996: 42) şehirde 497 yılında açık ve kapalı olarak yapılan hamamların varlığından söz eder. Urfa'da balıklı göllerden çıkan fazla suların aktığı güzergâhta ve şehir dışından gelen tüccarların yararlanmaları amacıyla çarşılar bölgesinde çok sayıda hamam yapılmıştır (Şahinalp 2005:148,172; Salname 1927:69). XIX. yüzyılın başlarında şehri gezen Buckingham (1827: 80-83) şehirde günün belli saatlerinde erkeklere ve bayanlara hizmet veren çok sayıda hamamın olduğunu belirtir. Yapılan araştırmalarda; kent arşivlerinde ve Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde, günümüze ulaşmayan Bey Kapısı (İbn Maktûl), Mencek, Karaburç, Devekovan (Danakvan), Ayaklı, Kuloğlu, Paşa, Hacı Bey, Muharrem ve Meydan Hamamı ile günümüze ulaşan Sultan, Cıncıklı, Serçe, Arasta, Vezir, Velibey, Şaban ve Keçeciler Hamamı'nın isimlerine rastlanmıştır (Kürkçüoğlu, 1993: 48-51; Dağlı ve Kahraman, 2006: 205; Temelkuran, 1986: 118-123, Gemici, 2017: 210; Gülbiçin, 2006: 37-38).

Urfa'da halk arasında Dergâh olarak anılan ve XVI. yüzyıl Osmanlı resmi kayıtlarında yer alan "Halilü'r-Rahman Zâviyesi" kentte en eski tarihli vakıf olup iki köyün mahsulü, on bağın geliri, iki çiftlik, birçok tarla ve bir hamam bu zâviyenin gelir kaynakları arasındadır. Yusuf Paşa Vakfı 18. asrın ilk çeyreğinde kurulan aile vakfıdır. Vakıf olarak bir cami ve akâr nev'inden 50 adet dükkân, bir hamam, bağ, bahçe ve arazileri bulunmaktadır (Birecikli, 2012: 252). Kentte Halilü'r-Rahman suyundan daha kolay yararlanmak amacıyla hamamların, Balıklıgöl'den çıkan suyun aktığı güzergâh üzerinde kurulmasına özen gösterilmiştir.

İmparatorluğun her yerinde sıkça kullanılan merkezi kubbe etrafında dört yönde dizilmiş, dört eyvan ve dört köşe halvet hücreli haçvari plan tipi Urfa'da da esas alınmış ve gözardı edilemeyen bölgesel geleneklerin de katkısıyla hamam yapıları biçimlenmiştir. Soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve halvet hücrelerinden tesisat donanımlarına kadar Osmanlı hamam mimarisi izlerini taşıyan Urfa hamamlarında görülen tek fark; yöre mimarisinin ve tasarım anlayışının vazgeçilmez elemanı olan eyvanın hamamların soyunmalık bölümünde olmasıdır. Yıkınma eyleminden sonra serinlemek ve dinlenmek için düzenlenmiş olan eyvan, soyunmalık bölümünün en belirgin öğesidir (Karıklı, 1998).

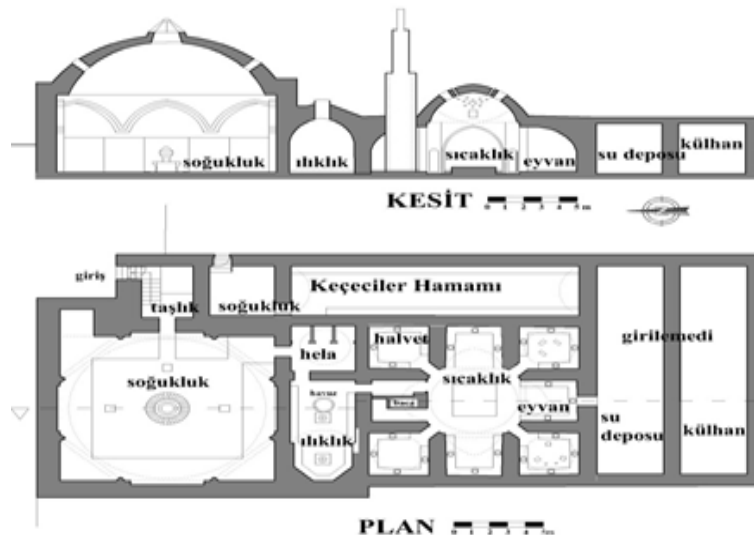
Osmanlı Dönemi'nde yapılan ve günümüze ulaşan yedi hamam yapısından Sultan, Cıncıklı, Serçe, Velibey ve Şaban Hamamı özgün işlevi ile Vezir Hamamı kafeterya, Eski Arasta Hamamı depo, Sultan Hamamı'na bitişik yapılan Keçeciler Hamamı ise keçe yapımı için kullanılmaktadır (Dağtekin, 2007: 42; Şekil 2). Bu çalışmada, kentin tarihi ve kültürel mirasının bir parçası olan ve günümüze ulaşan geleneksel hamamları 2007, 2013 ve 2019 tarihlerinde yerinde gözlem ve arşiv bilgileri doğrultusunda incelenmiştir. Bursa, İstanbul, Edirne hamamları gibi mimarlık tarihinin genel kaynakları içinde çok fazla yer bulamayan, Urfa geleneksel hamamlarının; mimari ve yapısal özellikleriyle literatürde yer bulması, tanıtılması, mimarlık tarihi ve koruma çalışmalarında altlık olarak kullanılabilmesi amacıyla yapılan belgeleme çalışması paylaşılmıştır. Çalışma içerisinde kaynak gösterilmeyen tüm şekil ve resimler yazara aittir.

Şekil 2: Urfa'da günümüze ulaşan hamamlar (1. Sultan Hamamı, 2.Cıncıklı Hamamı, 3. Serçe Hamamı, 4. Arasta Hamamı, 5. Vezir Hamamı, 6. Velibey Hamamı, 7. Şaban Hamamı)

Sultan Hamamı

Kazancı Mahallesi, Sisli Sokak'da yer alan hamamın kapısında bulunan yazıt okunamadığından tarihi bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak, IV. Murat'ın (1623 – 1640) Bağdat seferi sırasında bu hamamda yıkanıldığı ve bu nedenle hamama Sultan Hamamı adı verildiği belirtilir (Kürkçüoğlu 1993:54). Kazancı Pazarı civarındadır. Hamamın doğusunda yöreye özgü keçe yapımı için kullanılan mekanlar eklenmiştir. Sokak kodunun yaklaşık 2.00 m. altında yer alan yapıya, dilimli kemerli niş içine yerleştirilen düz lentolu kapıdan itibaren 13 basamak inilerek taşlığa ulaşılır. Beşik tonozlu taşlık mekânından kare planlı, ortasında dilimli kalker taşı ile yapılan havuzlu soyunmalığa geçilir. Soyunmalık mekanının etrafına betonarmeden soyunma kabinleri eklenmiştir. Soyunmalığın güneyinde dikdörtgen planlı ılıklik ve sıcaklık yer alır. Sıcaklık dört eyvan ve aralarda dört halvetin yer aldığı haçvari plan tipine sahiptir. Ortasında kare planlı göbektaşı bulunan sıcaklık mukarnaslı pandantiflerle geçilen kubbe ile örtülüdür (Şekil 3, Resim 1-6).

Şekil 3: Sultan Hamamı plan ve kesiti

Resim 1: *Soyunmalık*

Resim 2: *Giriş*

Resim 3: *Sıcaklık
(Kürkçüoğlu Arşivi)*

Tromplarla geçilen soyunmalık kubbesi fener ve kasnaksız dört pencere, sıcaklık kubbesi dört adet kareye yakın küçük pencere ve yıldız şeklinde gruplandırılmış dairesel fil gözü ışıklıklar ile aydınlatılmıştır (Resim 1,3). Tonoz ile örtülü ılıklığın ortasında küçük bir havuz yer alır (Resim 6). Ilıklık ve sıcaklık arasında yer alan eyvanda, cehennemlikten gelen fazla dumanın tahliye edildiği, sıcaklık mekanında açılıp kapanan penceresi ile buharın ılıklık bölümüne geçmesini önleyen bir baca yapılmıştır (Şek. 3.).

Resim 4: Havuz

Resim 5: Ilıklık

Resim 6: Ilıklıkta soğuk su havuzu

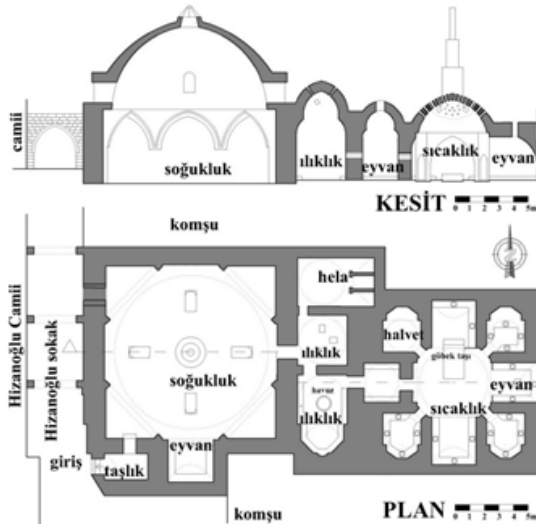
Keçeciler Hamamı

Sultan Hamamı'nın doğu cephesine bitişik yapılan Keçeciler Hamamı, kuzey-güney doğrultusunda soyunmalık ve sıcaklık bölümünden oluşacak şekilde dikdörtgen planlı iki mekandan oluşmaktadır (Şekil 3). Anadolu'da eski bir gelenek olan keçecilik için hamamlarda özel mekanlar yapıldığı bilinmektedir (Önge, 1995: 27). Keçeciler Hamamı, keçeci esnafının keçe pişirmesi amacıyla yapılmıştır (Temelkuran, 1986: 118). Keçeciler, kabartılıp bir beze serilen koyun yünlerini (ham tabir edilen keçeleri) rulo şeklinde sarıp, ayaklarıyla veya kucakta dövülme suretiyle pişirirler. Hamamın sıcaklığı, su ve dövme işlemi ham keçenin yünlerinin birbirlerine kaynaşmasını sağlar. Dövme işlemi tamamlanan keçeler açık havaya serilerek kurutulur (Kürkçüoğlu, 1993: 57). Keçe yapımı sonrası keçeciler terlemiş ve yorulmuş olan vücutlarını yıkamak için hamama geçerler (Arseven, 1956: 527).

Cıncıklı Hamamı

Karaburç Mahallesi, Hizanoğlu Sokak'ta doğu- batı doğrultusunda konumlanmıştır. Cıncıklı Hamamı'nın batısında Hizanoğlu Camisi yer alır. Cami ve hamam sokak üzerine atılmış payanda kemerlerle birbirine bağlanmıştır (Resim 9). Hamamın yapım kitabesi bulunmamaktadır ancak 1729 yılında onarım kitabesi bulunan Hizanoğlu Camisi ile aynı dönemde inşa edildiği düşünülmektedir (Kürkçüoğlu, 1993: 60). Sokak kodunun altında bulunan hamama, güneybatı köşeden sivri kemer içine oturtulan basık kemerli bir kapıdan açılan taşlık vasıtası ile girilir. Kare planlı soyunmalığın güneyinde bir eyvan yer alır. Güney duvarı dışında diğer duvar boyunca görülen betonarmeden soyunma kabinleri ve ortasındaki fiskiyeli havuz sonradan eklenmiştir (Resim 9). Soyunmalığın doğusunda iki bölümden oluşan ılıkılık yer alır. Ilıklığın güney duvarında bulunan ve siyah kadife ile örtülü niş halk tarafından "Seyh Muhammed Ziyareti" olarak adlandırılır (Kürkçüoğlu, 1993:60; Şekil 4, Resim 7-12). Sıcaklık dört eyvan ve aralarda dört halvetin bulunduğu haçvari plan tipinde yapılmıştır.

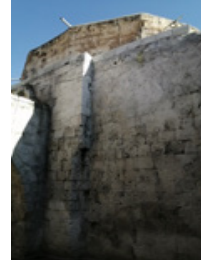
Urfa Şehrindeki Geleneksel Hamamların Mimari Özellikleri

Şekil 4: Cincıklı Hamamı plan ve kesiti

Resim 7: Soyunmalık

Resim 8: Soyunmalık Kubbesi

Resim 7: Hamam girişi ve kemerli payandalar

Soyunmalıkta kare planlı alandan kubbeye geçişi sivri kemerli dört tromp sağlar. Duvar yüzeyinde yapılan kemerlerin alınıklıkları ve kubbeye geçiş belirginleştirilerek sıvalı yüzeye hareketlilik kazandırılmıştır. Kubbe dıştan sekizgen kasnaklıdır (Resim 7, 8). Ortasında aydınlatma feneri bulunmaktadır.

Sıcaklık sofasında pandantifle geçilen kubbeye yıldız biçiminde motifler oluşturan fil gözü ışıklıklar, hem süsleme hem de aydınlatma amacıyla yapılmıştır (Resim 12). Eyvanlar beşik tonoz, halvetle kubbe ile örtülüdür. Sokak cepheleri düzgün sıralı kalker taşı olan hamamın, iç mekanları sıvalıdır. Dış duvarların özgün taş yüzeyi kireç badana ile boyanmıştır. Örtüden gelen suyun taşta nüfus etmesinden kaynaklı yüzeyde renk değişimi ve bozulma oluşmuştur (Resim 8, 9).

Resim 10: Ilıklık

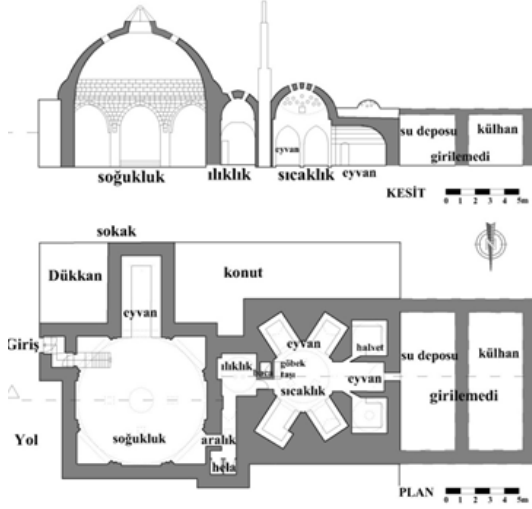
Resim 11: Sıcaklık

Resim 12: Sıcaklık Kubbesi

Serçe Hamamı

Yapım tarihi bilinmeyen hamamın, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde geçen "Samsat Kapısı Hamamı" olduğu tahmin edilmektedir (Temelkuran, 1986:118). Hamam, doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiştir. Hamama, doğu cephesinde bulunan düz lentolu kapıdan girilir. Sokak zemin kodundan yaklaşık 2.00 m altında olan hamama, 12 basamakla inilerek ulaşılır (Resim 13).

Şekil 5: Serçe Hamamı plan ve kesiti

Resim 13: Giriş ve soyunma kubbesi

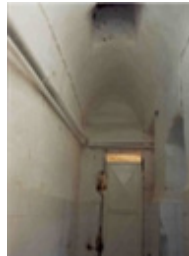

Resim 14: Soyunmalık

Kare planlı ve ortasında havuz bulunan soyunmalığın güneyinde beşik tonozlu bir eyvan bulunmaktadır. Kuzey duvarında sonradan yapılan asma katlı soyunma odaları yer alır (Resim 14). Soyunmalığın kuzey batı köşesinden dikdörtgen planlı aralık ve helaya ulaşılır (Resim 16). Sıcaklık beş eyvan ve iki halvetten oluşan yıldız planlıdır. Göbek taşı sıcaklık orta mekânı yerine giriş kapısının güneyinde, 0.60 m genişliğinde, 0.90 m yüksekliğinde duvara dayalı olarak yapılmıştır (Şekil 5., Resim 15). Sıcaklık, ılıklik ve halvetlerde aydınlatma dairesel gruplandırılmış fil gözü ışıklıklarla sağlanır (Resim 17). Duvarlarda yapılan boya ve seramik kaplama kubbeye geçiş elemanlarının yok olmasına sebep olmuştur. Çimento harçlı mozaik ve seramik ile yapılan yeni döşemeler ile özgün döşeme yok edilmiştir. Soyunmalıkta bulunan ve dört adet taş ayak ile taşıtılan dilimli havuz boyanmış, kurnalar ise seramik kaplanan sekiler içine gömülmüştür (Resim 14, 18).

Resim 15: Sıcaklık

Resim 16: Aralık

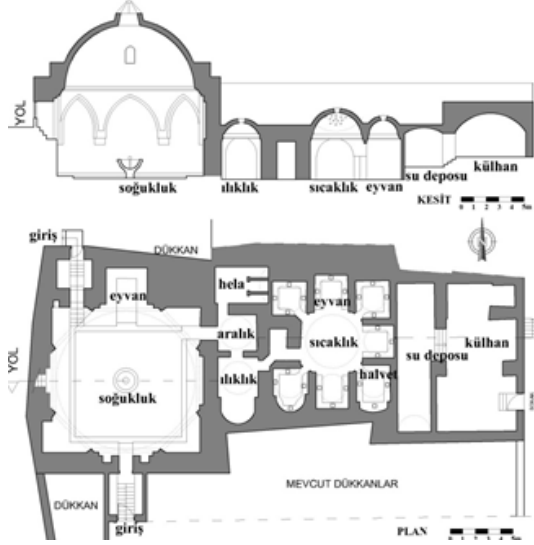
Resim 17: Işıklık

Resim 18: Kurna

Arasta Hamamı

Yapının tarihi ile ilgili bilinen en eski bilgi Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndedir. Bu durum yapının XVII. yüzyılda var olduğunu göstermektedir (Temelkuran, 1986: 118). Güneyinde Gümrük Hanı (İsoççu Pazarı) yer alır. Doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen hamam sokak zemininin yaklaşık 1.70 m altındadır. Hama- ma kuzey ve güney cephesinden 10 basamaklı merdiven ile girilmektedir.

Şekil 6: Arasta Hamamı plan ve kesiti
(Plan ŞKVKBK Arşivinden düzenlenmiş-
tir.)

Resim 19: Üst Örtü
(Kürkçüoğlu Arşivi)

Resim 20: Soyunmalık Cephe

Resim 21: Soyunmalık

Resim 22: Havuz
(Kürkçüoğlu Arşivi)

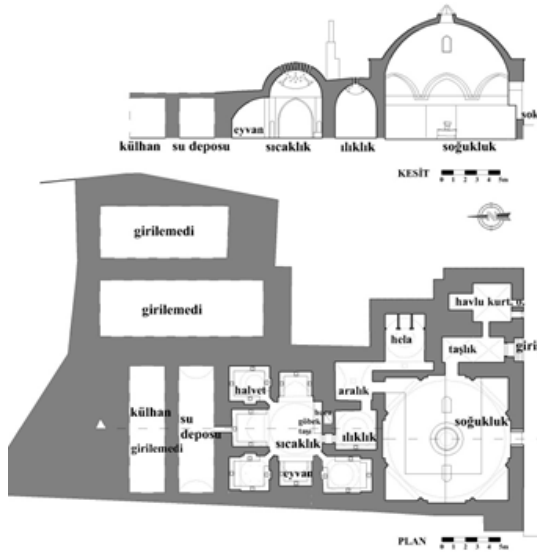
Resim 23: Sıcaklık

Kare planlı soyunmalığın ortasında dilimli gövdeli ve fiskiyeli dairesel bir havuz ve kuzeyinde dinlenme eyvanı yer alır (Resim 21-22). Soyunmalığın kuzey doğu köşesindeki bir kapı ile beşik tonoz ile örtülü aralık ve helalara, bunun güneyinde yine beşik tonozlu ılıklik mekanına geçilmektedir. ılıkliğin doğu-

sunda beşik tonozlu koridor, sıcaklık mekanına açılır. Sıcaklık dört eyvan dört halvet hücrelidir (Şekil6., Resim 23). Çarşı merkezinde yer alan hamamın batı cephesi dışında tüm cephelerinde dükkanlar yapılmıştır. Soyunmalık depo, su deposu ve külhan ise küçük çaplı üretim yapılan kuruyemiş atölyesi olarak kullanılmakta, iç kısmında kalan aralık, ılıklik ve sıcaklık ise yıkıma terk edilmiştir (Resim 19, 20, 23).

Velibey Hamamı

Dabakhane Mahallesiinde yer alan hamam, Veli Bey Bin Mahmut 1105 (1693) tarafından yapılmış ve Velibey vakfına ait mazbut vakıf eseridir (Kürkçüoğlu 1993:52). Velibey Hamamı 2006 yılında Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğünce onarılmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilen hamamın giriş kapısı üzerinde yazıları okunamayan bir kitabe bulunmaktadır. Yapının güneyinde bulunan sivri kemerli niş içeresine yerleştirilen basık kemerli kapıdan, iki çapraz tonoz örtülü taşlık ile hamama girilmektedir (Resim 24).

Şekil 7: Velibey Hamamı plan ve kesiti
(Kürkçüoğlu 1993'ten güncellenerek düzenlenmiştir.)

Resim 24: Giriş

Resim 25: Soyunmalık

Taşlığın doğusunda bulunan mekânın havlu kurutma odası olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Taşlıktan kare planlı soyunmalığa geçilir. Soyunmalıkta yer alan havuz ve soyunma kabinleri 1990'lı yıllarda yapılan onarım çalışmalarında eklenmiştir (Resim 25). 2017 yılında yapılan onarımda tuğla duvarlar kaldırılmış yerine ahşap malzemeden soyunma odaları yapılmıştır (Resim 25, 26).

Velibey Hamamı'nda, Anadolu hamam mimarisinde mekânsal kurgu içinde soyunmalık ve sıcaklık arasında yer alan ılıklik için ayrı bir mekân yapılmamıştır. Haçvari plan şeması ile oluşturulan sıcaklık bölümünün, soyunmalığa bitişik halvet ve eyvanı ılıklik olarak kullanılmıştır. Sıcaklık, üç eyvan ve üç halvetten oluşmaktadır (Şekil 7, Resim 27).

Resim 26: *Soyunmalık*

Resim 27: *Havuz
(Kürkçüoğlu Arşivi)*

Resim 28: *Fil gözü*

Hamamın soyunmalık mekânı köşelerde sivri kemerli tromplara oturan kubbeyle, sıcaklık ise pandantifle geçilen kubbe ile örtülüdür. Soyunmalık kubbesi dıştan sekizgen kasnak üzerine oturtulmuştur. Sıcaklık ve soyunmalıkta yer alan eyvanlarda tonoz, diğer birimlerde kubbe örtü kullanılmıştır.

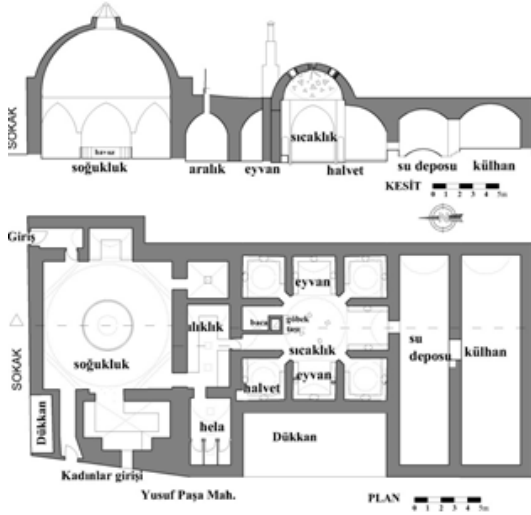
Aydınlatma soyunmalıkta, sekizgen kasnak üzerine oturan kubbenin ortasına denk gelen fener ve kubbe kasnağında bulunan üç pencereden, diğer mekanlarda ise filgözü olarak adlandırılan ışıklıklarla sağlanmıştır (Resim 28).

Hamamın güney giriş cephesinde düzgün kesme kalker taş kullanılmıştır. İç duvarlar ve örtü çimento siva ile sıvanmış, iç duvarlarda çimento siva üzerine beyaz badana boya yapılmıştır. Örtüden gelen yağmur sularının çimento siva içerisine nüfus etmesi ile nem ve rutubet oluşmuştur. Döşeme mermer kaplama ile yenilenmiştir.

Vezir Hamamı

Yusuf Paşa Mahallesi Sarayönü semtinde yer alır. 1703 tarihinde Arapkirli Yusuf Paşa tarafından Yusuf Paşa Camisi'ne vakfiye olarak yaptırılmış mülhak vakıf eseridir (Kürkçüoğlu, 1993:58). Vezir Hamamı 2014 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü denetimde onarılmıştır.

Kuzey güney doğrultusunda yerleştirilen hamamın kuzeyinde erkekler, doğusunda kadınlar için olmak üzere iki giriş kapısı bulunur. Kare planlı, çevresinde betonarme soyunma yeri olan soyunmalığın batısında beşik tonozlu, doğusunda ise çapraz tonozlu birer eyvan bulunmaktadır. Soyunmalığın kuzeydoğu köşesinde bulunan mekânda havlu ve peştemaller depolanmıştır. Ilıklık soyunmalığın güneyinden yer alır. Helalara ılıklıktan geçilir. Sıcaklık ortasında göbek taşı olan haçvari planlı, üç eyvan dört halvet hücrelidir. Sıcaklığın kuzeyinde bulunan giriş eyvanı bir bölümü geçiş koridoru, geri kalan kısım ise yıkanma yeri olarak düzenlenmiştir. Cehennemlikten gelen dumanın dışarıya aktarıldığı baca yıkanma alanı içinde çözümlenmiş (Şekil 8, Resim 29-33).

Şekil 8: Vezir Hamamı plan ve kesiti

Resim 29: Üst Örtü (Kürkçüoğlu Arşivi)

Resim 30: Kubbe ve ışıklık

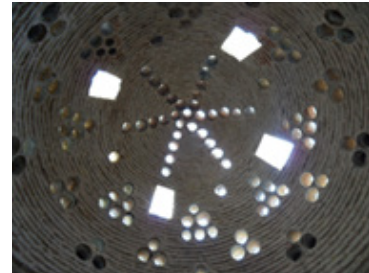
Soyunmalıkta kubbeye geçişi köşelerde kemerli dört tromp sağlar. Kubbe dıştan sekizgen kasnaklıdır. Ortasında küçük bir aydınlatma feneri, kubbe kasnağına yakın yerlerde iki adet pencere yer alır (Resim 28-30). Dikdörtgen formulu ılıkılık tonoz ile örtüdür. Pandantifle geçilen kubbe ile örtülü olan sıcaklık kubbesinde üçlü gruplar ile oluşan dairesel ışıklıklar yer alır. Sıcaklıkta eyvanların örtüsü beşik tonozlu, halvetler ise kubbelidir (Resim 31,32).

Resim 31: Soyunmalık

Resim 32: Sıcaklık

Resim 33: Sıcaklık aydınlatma

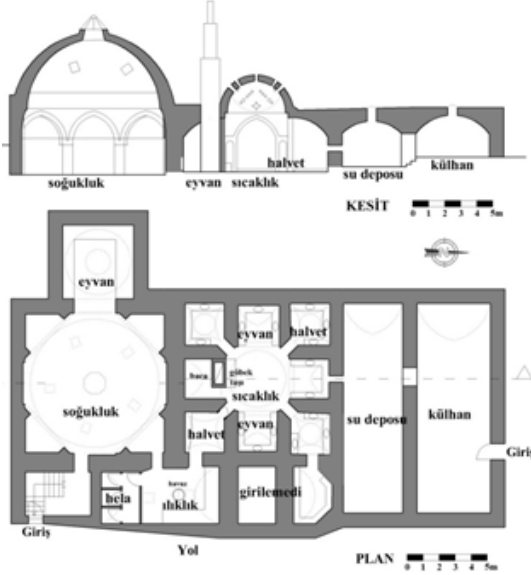
Vezir Hamamı'nda duvarlarda kalker taşı, üst örtüde ise tuğla kullanılmıştır. 2017 yılında yapılan onarımlarda sıvalı yüzeylerde temizlik yapılarak özgün malzeme ile tamamlamalar yapılmıştır (Resim 31).

Şaban Hamamı

Kazancı mahallesinde yer alır. Hamam ile ilgili bilinen en eski bilgi 1181 (1767) tarihli Kazaz Mehmet Çelebi İbni Abdullah Vakfiyesinde "Şaban Efendi Hamamı" olarak söz edilmesidir (Kürkçüoğlu, 1993:67). Kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilen hamama, batı cephesinden 10 basamaklı kare planlı bir taşlık-

Urfa Şehrindeki Geleneksel Hamamların Mimari Özellikleri

tan girilir. Tonoz ile örtülü taşlığın doğusunda basık kemerli bir kapı ile soyunmalığa geçilir. Kare planlı soyunmalığın ortasında kalker taşından dairesel havuz ve batısında bir eyvan bulunmaktadır. Soyunmalık duvarlarında Velibey Hamamı'na benzer tuğla malzeme ile soyunma kabinleri ve asma kat yapılmıştır. Soyunmalığın kuzey doğu köşesindeki kapıdan beşik tonoz ile örtülü aralık ve helalara geçilir. Sıcaklığın güneydoğusunda bulunan ve kubbe ile örtülü halvet ılıklik olarak işlevlendirilmiştir. Sıcaklık dört eyvan ve üç halvet hücresiyle haçvari planlıdır (Şekil 9, Resim 34, 35).

Şekil 9: Şaban Hamamı plan ve kesiti

Resim 34: Soyunmalık

Resim 35: Sıcaklık

Soyunmalık duvarına bitişik yapılan sıcaklıkta giriş eyvanı, cehennemlikten gelen dumanların dışarı atılmasını sağlayan külhan bacası ile iki bölüme ayrılmıştır. Göbektaşı, sıcaklık sofasında külhan bacasına bitişik 0.65m genişlik ve 0.85m yükseklikte dikdörtgen biçimde yapılmıştır (Şekil 9).

Soyunmalık tromplarla, sıcaklık pandantifle geçilen kubbeye örtülüdür. Aydınlatma soyunmalıkta kubbenin ortasında yer alan fener ve üç pencere ile diğer mekanlarda dairesel fil gözleri ile sağlanmıştır (Resim 37). Hamamda Kalker taşından yapılan özgün kurna ve sekiler günümüze kadar korunan elementlerdir (Resim 38). Hamam 2019 yılında işletmecisi tarafından onarılmak üzere kapatılmıştır (Resim 36).

Resim 36: Ilıklık

Resim 37: Sıcaklık kubbesi

Resim 38: Kurna

Urfa Hamamlarında Görülen Fiziksel Bozulma Ve Değişim

Urfa hamamlarında kullanıcıların bilinçsiz müdahaleleri, düzenli bakım ve onarımların yapılmaması, terk vb. etkenlerden oluşan, insan ve doğal nedenlere bağlı fiziksel bozulmalar ve değişimler tespit edilmiştir.

Dış Etmenlere Bağlı Oluşan Doğal Bozulma; Hamamlarda yağmur ve kar sularının üst örtüden sızması ile zeminde çevrede biriken sular nemlenmeye neden olmaktadır. Hamamlarda düzenli olarak yapılmayan bakımlar, iç ve dış yüzeyde özgün veya özgüne yakın özellikler barındıran yalıtım malzemesinin kullanılmaması ve nemin etkisiyle rutubetlenme görülmektedir. Sıcaklık ve ılıkılığı kısmen yok olan Arasta Hamamı'nda rüzgârlarla gelen tohumlar ve yağışın etkisi ile toprak örtüde bitkilenme ve çiçeklenmeler oluşmuştur (Resim 18, 22). Cincıklı ve Velibey Hamamı'nın taş duvar cephelerinde boya, yağmur ve kar sularının yüzeyi aşındırması ve zeminden yükselen nemden kaynaklı taşlarda renk değişimi meydana gelmiştir.

İnsanların Neden Olduğu Hasarlar; Kubbe ve dam örtü kaplamalarında onarım ve yalıtım amaçlı kullanılan çimento esaslı malzeme ile yapılara hem gereğinden fazla yük bindirilmiş hem de yapının içine daha fazla suyun nüfus etmesine neden olmuştur (Resim 13, 30). Dış duvarlar ve giriş kapıları, Sultan, Cincıklı, Velibey, Şaban hamamlarında sıva, boya ve çimento esaslı harçlarla tahrip edilmiştir (Resim 2, 13, 25). İç mekânda duvar ve örtü yüzeyleri genellikle yağlı boya ve badana ile boyanmış (Resim 1, 5, 7, 14, 32, 34), döşemeler beton şap, mozaik ve mermer malzeme ile değiştirilmiştir (Resim 14, 15, 18, 27, 36).

Sultan ve Serçe Hamamı'nda betonarme, Şaban Hamamı'nda ise tuğla malzeme ile asma katlar ve soyunma kabinleri yapılmıştır. Yapılan eklemeler ile mekânsal bütünlük bozulmuş, örtüye geçiş elemanları ve süslemeler zarar görmüştür (Resim 1, 7, 14, 25, 34).

Serçe ve Şaban Hamamı'nda soyunmalıkta bulunan havuz değiştirilmiştir (Resim 15, 26, 31, 35). Hamamlarda aydınlatmayı sağlayan, dıştan fanus ile kapatılan filgözleri kısmen korunmasına rağmen, kapatılarak, büyütülerek biçimsel değişime uğrayan ve özgün olmayan şekillerde cam ve metal malzeme ile yenilenmiştir (Resim 17, 18, 30, 37).

Değerlendirme

Urfa'da günümüze ulaşan yedi hamam yapısından Sultan, Cincıklı, Serçe, Velibey ve Şaban hamamları özgün işlevi ile Vezir Hamamı kafeterya, Eski Arasta Hamamı depo, Sultan Hamamı'na bitişik, ortak su deposu ve külhana sahip olan Keçeciler Hamamı ise keçe yapımı amacıyla kullanılmaktadır.

Vakfiyelerden edinilen bilgilere göre, günümüze ulaşamayan ve çifte hamam tarzında inşa edilen Mencek Hamamı dışında diğer hamamlar kadınlar ve erkeklerin günün belli zamanlarında ayrı ayrı kullandığı tek hamam tipinde yapılmıştır (Kürkçüoğlu, 1993:49). Sultan, Eski Arasta, Velibey, Vezir hamamları çarşı bölgesinde, Cincıklı, Serçe ve Şaban hamamları ise mahallelerde, iki veya üç konutun kapladığı parsellere yerleştirilmiştir. Velibey Hamamı Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vezir Hamamı Yusuf Paşa Vakfı mülkiyetinde diğer hamamlar ise şahıslara aittir.

Urfa hamamları taşlık, soyunmalık, (soğukluk, camekan), aralık, ılıkılık, sıcaklık, su deposu külhan mekanlarından oluşur. Hamamın soyunmalık zemin seviyesinde veya yaklaşık 1,50 m zemin kodu altında olan bir taşlık vasıtası ile girilir. Sultan, Serçe, Arasta ve Şaban hamamları, kentin su sisteminden dolayı zemin kodunun altında yapılmış, "yer altı hamamı yada çukur hamamı" olarak adlandırılan hamamlardır.

Tablo 1: Urfa hamamlarının tipolojik değerlendirmesi

Urfa Hamamları	Sultan Hamamı	Cıncıklı Hamam	Serçe H.	Arasta H.	Velibey Hamamı	Vezir H.	Şaban H.
Tür	Tek hamam						
Kullanım Şekli	Özgün	Özgün	Özgün	Depo	Özgün	Kafeterya	Özgün
Konumuna Göre	Çarşı	Mahalle	Mahalle	Çarşı	Çarşı	Çarşı	Mahalle
Yerleşim Durumu	Yer altı	Sokak seviyesinde	Yer altı	Yer altı	Sokak seviyesinde		Yer altı
Soyunmalık eyvan	Yok	1 Eyvanlı	1Eyvanlı	1Eyvanlı	Yok	2Eyvan	1Eyvanlı
Sıcaklık tipi	Haçvarı	Haçvarı	Yıldız	Haçvarı	Haçvarı	Haçvarı	Haçvarı
Giriş kapısı	1 adet	1 adet	1 adet	2 adet	2 adet	2 adet	1 adet
Şadırvan/Havuz	Dairesel (özgün)	Var (değişmiş)	Dairesel (özgün)	Dairesel (özgün)	Var (değişmiş)		Dairesel (özgün)
Seki	Var (değişmiş)			Var (özgün)	Var (değişmiş)		
Göbektaşı	Dikdörtgen	Var değişmiş		Harap	Var değişmiş		
Ayakkabılık	Yok						
Aydınlatma	Soyunmalık	Fener, kubbede pencere	Fener, pencere, kubbede pencere	Fener, kubbede-pencere	Fener, pencere, kubbede pencere	Fener, kubbede pencere	
	Sıcaklık	Işıklık (Fil gözü)					
Malzeme	Taş-tuğla	Taş-tuğla	Taş-tuğla	Taş-tuğla	Taş-tuğla	Taş-tuğla	Taş-tuğla
Süsleme	Alçı geçiş elemanı	Mukarnas geç. elem.	Kesme taş duvar	Kesme taş duvar	Kesme taş duvar	Alçı geçiş elemanı	Mukarnas geç. elem.
	Dilimli kemer içine yerleştirilen giriş	Kemerle, öne çıkarılan giriş		Sivri kemer içine yerleştirilen giriş	Sivri kemer içine yerleştirilen giriş	Kemerle öne çıkarılan giriş	
Sıcaklık mekanında yapılan çeşitli formlarda fil gözü aydınlatmalar							

XII–XVIII. yüzyılda Antep ve Şam’da inşa edilmiş, “Şeyh, Tabak, Buzuriye, El Afif, Sitti Adhra, Sami ve Eş-Şafi (Ülken, 1948:191-206)” hamamlarında görülen eyvanlı soyunma mekanlarından etkilenerek, kare planlı ve kubbe ile örtülü soyunmalıklarda eyvan yapılmış. Cıncıklı, Serçe, Arasta ve Şaban Hamamı soyunmalığında bir eyvan, Vezir Hamamı’nda ise iki eyvan görülür. Soyunmalıklarda eyvan ögesi bölge hamamları içinde batıya gittikçe biçim, boyut ve sayısal olarak geliştirilmiştir (Dağtekin, 2007:51-54).

Soyunmalık ve sıcaklık arasında yer alan ılıkılık; Sultan, Cıncıklı Arasta Hamamı’nda iki; Vezir ve Şaban Hamamı’nda tek mekandan oluşur. Sultan, Cıncıklı, Arasta Hamamı’nda ılıkılık kubbe ve beşik tonozlu, Vezir ve Şaban Hamamı’nda ise sadece beşik tonozludur. Serçe ve Velibey hamamlarında, Anadolu hamam mimarisinde mekânsal kurgu içinde soyunmalık ve sıcaklık arasında yer alan ılıkılık için ayrı bir mekan yapılmamış, sıcaklık sofasına geçişi sağlayan eyvan ılıkılık olarak işlevlendirilmiştir.

Gaziantep ve Kilis hamamlarında sıcaklıktan gelen buharı kontrol eden aralık (Önge, 1988:408), daha küçük ölçekte sadece Urfa Serçe Hamamı’nda yapılmıştır. Dikdörtgen planlı aralıkta, sıcaklıktan gelen buharın soğyunmalığa geçmesini engellenmek amacıyla tonoz örtüde havalandırma bacası yapılmıştır (Resim 16).

Anadolu hamam mimarisinde hamam tipolojisi, aksiyal ve radyal şemalara bağlı düzenlenen sıcaklıklar mekanı referans alınarak oluşturulmuştur (Önge, 1988:409). Urfa hamamları Eyice’nin (1960:108) oluşturduğu sıcaklık plan tipolojisine göre değerlendirildiğinde; yıldız planlı Serçe Hamamı dışında, diğer hamamlar haçvarı plan tipindedir. Sultan, Cıncıklı, Arasta ve Vezir Hamamı dört eyvanlı ve dört köşe halvetli, Velibey üç eyvanlı ve üç halvetli (plan şemasındaki bir eyvan ve bir halvet ılıkılık olarak kullanılmakta), Şaban dört eyvan ve beş halvet hücrelidir (Tab. 1). Sıcaklık merkezi alanı ve halvetler kubbe, eyvanlar ise tonoz örtülüdür.

Soyunmalıklarda mekanın ortasına gelecek şekilde konumlanmış kaynaklarda şadırvan olarak isimlendirilen bezemeli bir havuz bulunmaktadır (Sözen, 1995:7). Sultan Hamamı'nda 1,5 m. çapında etrafı süslemeli, iki kademeli ve ortasında burmalı bir fiskiyesi olan havuz, Serçe Hamamı'nda dört taş ayak ile taşıtılan etrafı dilimli fiskiyeli havuz, Arasta Hamamı'nda dilimli gövdeli ve fiskiyeli dairesel havuz, Şaban Hamamı'nda yuvarlak ve bir metre derinliğinde dairesel havuz özgün biçimleri ile günümüze ulaşmıştır (Resim 4, 14, 21, 33). Sultan, Cıncıklı ve Şaban hamamlarında ılıkliğin ortasında küçük bir havuz yer alır (Resim 4, 10).

Urfa hamamlarında göbekaşı, Sultan ve Cıncıklı Hamamında dikdörtgen ve ortada; Serçe, Velibey, Vezir ve Şaban Hamamı'nda merkezi mekânın küçük olmasından dolayı 0.60 m genişliğinde, 0.90 m yüksekliğinde cehennemlikten gelen dağınık dumanın tahliye edildiği ve sıcaklığın girişinde yer alan eyvan içinde çözülen bacanın duvarına bitişik yapılmıştır.

Kent içinde belirgin bir kütleyle sahip olan hamamlar soyunmalık kubbesi, fener ve giriş kapıları ile algılanırlar. Sultan, Cıncıklı, Arasta, Velibey ve Vezir Hamamı soyunmalık kubbesi dıştan sekizgen kasnağa oturur. Velibey Hamamı kubbesindeki aydınlık feneri içten ve dıştan yuvarlak, Vezir, Sultan ve Arasta Hamamı'nda içten sekizgen planlı dıştan yuvarlak, Şaban Hamamı'nda içten ve dıştan sekizgen planlıdır. Serçe ve Şaban Hamamı giriş kapıları düz lentoludur. Özgün biçimi ile günümüze ulaşan giriş kapılarından, Sultan, Arasta ve Velibey Hamamı'nın giriş kapıları bir niş içerisine yerleştirilerek belirginleştirilmiştir. Kapının yerleştiği niş ve kenarları düzgün, sıralı kesme taş ile yapılmıştır (Resim 2, 3). Cıncıklı ve Vezir Hamamı giriş kapıları basık kemerlidir.

Aydınlatma, tüm hamamların soyunmalıklarında, kubbe ortasında bulunan fenerlere ek olarak Sultan, Arasta ve Şaban Hamamı'nda dört, Serçe ve Cıncıklı, Velibey Hamamı'nda üç, Vezir Hamamı'nda iki adet kubbe üzerinde yer alan kenar uzunluğu 0.40m - 0.50 m ebatlarında değişen kare veya kareye yakın dikdörtgen pencerelerden sağlanır. ılıklik ve sıcaklıkta ise yıldız şeklinde üçlü, beşli gruplar şeklinde motifler sergileyen ile 0.10m-0.16 m. çapında dairesel filgözü ılıkliklardan sağlanmaktadır.

Sade bir görünüm yansıtan Urfa hamamlarında süsleme sıcaklıkta kubbeye geçiş pandantiflerinde ve kubbe kasnağında bulunan mukarnas, soyunmalık havuzları, ılıklik ve kurnalarda görülür (Resim 18, 28). Urfa hamamları yığma yapım tekniğinde kaba yonu, ince yonu, moloz taş ve tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Temel ve duvarlar düşey taşıyıcı elemanlardır. Duvarlarda genellikle moloz ve düzgün sıralı taş, kapı kenarlarında düzgün sıralı taş, üst yapı ve geçiş elemanlarında ise tuğla kullanılmıştır. Kalker ve bazalt taşı olan duvarlar 0.70m-1.40 m arasında değişmektedir. Arasta ve Velibey Hamamı düzgün sıralı kesme taş ile yapılmıştır.

Sonuç

Urfa'da zengin su kaynaklarına bağlı olarak çok sayıda hamam inşa edilmiştir. Arşivlerden edinilen bilgilere göre hamamların büyük bölümü günümüze ulaşmamıştır. Ancak günümüze ulaşan ve özgün işlevi ile devam edenler hamamların varlığı bu kültürün devam etmesine ve yapıların sürdürülebilirliğine katkı sunmaktadır.

Urfa hamamları literatürde çok sayıda örnekte görülen işlevsel ve mekânsal özellikler bakımından Anadolu hamam mimarisi ile ortak özellikler taşır. Bununla birlikte Urfa hamamları, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Mezopotamya ve Suriye medeniyetlerinin etkileşimi içinde bir geçiş bölgesi olmuştur. Diyarbakır ve Gaziantep hamamları ile karşılaştırıldığında daha küçük boyutlarda, doğrusal formların tercih edildiği hamamlar inşa edilmiştir. Soyunmalıkta dinlenme eyvanı ve ılıklikta soğuk su havuzları,

iç mekânda ve giriş kapılarında düzgün kesme taş kullanımı Suriye'nin etkisi altında gelişen Gaziantep hamamlarının yansıması olarak düşünülmektedir. Bölge hamamlarında birkaç bölümden oluşan ılıklik bölümü Urfa hamamlarında küçültülmüş ve sayısı düşürülmüştür. Soyunmalık merkezinde bulunan fiskeyeli çanak şeklinde havuz ve kurnalarda yöredeki taş işçiliğinin etkileri görülmür.

Urfa hamamlarında cehennemliğin Osmanlı Dönemi hamamlarında olduğu gibi, sıcaklık ve ılıkliğin tümünün altını ısıtacak şekilde kurgulanmamasının nedeni daha küçük ölçekte inşa edilmelerine bağlıdır. Cehennemlikten gelen duman sıcaklığa girişi sağlayan eyvan veya halvet mekânın içinde yapılan duman bacası ile dışarı aktarılmıştır. Bacanın sıcaklık yüzeyinde açılıp kapanan baca penceresi tütelik görevi yaparak buharın kontrol altına alınmasını sağlar.

Sıcaklık sofasının küçük olması, göbekteşinin sofanın merkezinde yapılmasını engellemiştir. Göbekteşi, cehennemlik kanalının son bulunduğu ve dumanın tahliye edildiği bacanın duvarına bitişik dar dikdörtgen bir şekilde yapılmıştır.

Toplumsal hayattaki değişimine paralel olarak ekonomik ve kullanım değeri giderek yok olan, özgün mekânsal ve teknik değer taşıyan Urfa geleneksel hamamlarının belgelenmesi, korunması ve yaşatılması için gerekli önlemler alınmalıdır. Hamamların ve hamam kültürünün korunması, geleceğe aktarılması için yerel ve idari yöneticiler, kullanıcı ve işletmecilerin katılımı ile oluşturulacak finansman ve organizasyon destekli projeler oluşturulmalıdır. Bu bağlamda kültürel sürekliliğin devamı için özgün işlevi ile kullanılan hamamların bakım ve onarımlarının devlet tarafından desteklenmesi, ekonomik zorluk yaşayan mülk sahipleri için teşvik edici olacaktır. Farklı işlevlendirilen veya atıl durumda olan hamamların ise mimari ve tarihsel niteliğini bozmadan, günümüz yaşam gereksinimleri göz önüne alınarak, mekan dizimi ve dekorasyonu değiştirilmeden, sosyal açıdan yararlı bir amaca hizmet edecek işlevler verilerek sürdürülebilirlikleri sağlanmalıdır.

Kaynaklar

- Aru, Kemal Ahmet (1949). Türk Hamamlar Etüdü. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü (Doçentlik Tezi).
- Arseven, Celal Esat (1956). *Türk Sanat Tarihi : Menşeyinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme Ve Tezyinî Sanatlar*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.
- Asatekin, Gül (1978). The Eski Hamam in Ankara, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi).
- Bayartan, Mehmet (2008). "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, (X-1), 157-175.
- Birecikli, İhsan Burak (2012). "Medine-i Urfa Şer'iyeye Sicillerine (204, 205, 218, 225 No'lu) Göre Urfa Kazası'nda Vakıflar 1845-1899". *Vakıflar Dergisi*, (37), 245-264.
- Buckingham, James Silk (1827). *Travels in Mesopotamia*. London.
- Dağtekin, Emine (2007). Güneydoğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Hamam Tipolojisi Ve Buna Bağlı Koruma Ölçütlerinin Oluşturulması. Ankara: Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü (Doktora Tezi).
- Dağtekin Emine (2019). "A Review Of Hammams Of The Southeastern Region Of Anatolia". *Journal Of Science Part B: Art, Humanities, Design And Planning*, 7(3), 339-346.
- Dağlı, Yücel ve Seyid Ali Kahraman (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Ertuğrul, Alidost (2002). Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Mevcut Hamamları. Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Ertuğrul, Alidost (2009). "Hamam Yapıları ve Literatürü". *TALİD-Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (7-3), 241-266.
- Eyice, Semavi (1960). "İznik 'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme". *Tarih Dergisi*, (CXI/15), 99-120.
- Eyice, Semavi (1997). "Hamam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İSAM. (15), 402-430.
- Gemici, Nurettin (2017). "Evliya Celebi Seyahatnamesinde Urfa". *Uluslararası Medeniyetler Beşiği Ortadoğu ve Şanlıurfa Sempozyumu*, 11-12 Mayıs 2017. Şanlıurfa. 210.
- Gökçe, Feyyat (2000). "Yöreye Özgü İnsan / Çevre İlişkileri Bağlamında Bütüncül Bir Koruma Planlaması Konusunda Görüşler". *Gap Bölgesi'nde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*. Şanlıurfa. 386-388.
- Gülbiçin, Yaşar (2006). Günümüze Gelen Şanlıurfa Hamamları. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi).
- Gürçay, Hikmet (1967). "Keçe ve Keçecilik". *Türk Etnografya Dergisi*, (9), 21-32.
- Kıray, Mübeccel Belik (1985). *Kent Sosyolojisi Açısından Tarihi Çevre Koruma*. İstanbul: Aynı Basım.
- Klinghardt, Karl (1927). *Türkische Bader*. Stuttgart: Julices Hoffmann.
- Kültür Bakanlığı Arşivi (2005). "Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Batman Tespit Dosyaları". Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü Arşivi, Dosya no: 21.00, 47.00, 63.00,72.01, Diyarbakır, 1-13.
- Kürkçüoğlu, Cihad (1993). *Şanlıurfa'da Su Mimarisi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Kürkçüoğlu, Cihad (2000). *İnançlar Diyarı Şanlıurfa*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği Kùltür Yayınları.
- Kürkçüoğlu, Cihad (2019). Şanlıurfa Kùltür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi. Şanlıurfa.
- Mar Yeşua (1996). *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağları*. (Çeviren: Yılmaz, M.). İstanbul: Yeryüzü Yayınları.
- Memiş, Mehmet (2019). "Vakfiyelerin Işığında Osmanlı Dönemi Urfa Camilerinde Vakıf Hizmetleri". *Vakıflar Dergisi*, (51), 131-152.
- Önge, Yılmaz (1978). "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma". *Vakıflar Dergisi*, (12), 130-131.
- Önge, Yılmaz (1981). "Eski Türk Hamamlarında Su Tesisatı İle İlgili Bazı Detaylar". *I. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*. İstanbul.
- Önge, Yılmaz (1988). "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar". *Mimar Koca Sinan'ın Yaşadığı Çağ ve Eserleri*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, (I), 403-428.
- Önge, Yılmaz (1995). *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Öztürk, Nazif (1983). *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. III. İstanbul.
- Polat, Ebru ve Cengiz Can, (2005). "Cumhuriyet Dönemi Mimari Mirasın Korunması: Tanım, Kapsam ve Sorunlar". *Korumada 50 yıl. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakùltesi Yayınları*.
- Urfa Hakkında Salname-1927 (1988)*. Çeviren Kemal Kapaklı, Ankara: Şurkav Yayınları:19, Ajans-Türk Basın ve Basım A.Ş.
- Say, Seda Kula (2007). Erken Dönem Osmanlı Hamamlarında Eğrisel Örtüye Geçiş Sistemleri. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi).
- Segal, Judah Benzion (2002). *Edessa (Urfa)-Kutsal Şehir*. Çeviren: A. Arslan. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sözen, Metin, Uğur Tanyeli (1980). *Sanat ve Kavram Terimleri Sözlüğü*. Remzi Yayınevi, İstanbul.
- Şahinalp, Mehmet Sait (2005). *Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş Ve Gelişmesi*. Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi).
- Şahinalp, Mehmet Sait (2006). "Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluşuna Etki Eden Etmenler". *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4 (1), 105-127.
- ŞKVKBK Şanlıurfa Kùltür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu
- Tamer, Cahide (1974). "Cumhuriyet Devrinde Eski Eser Anlayışı ve Onarım Faaliyetleri". *Rölove ve Restorasyon Dergisi*, 1-9.
- Taşçıoğlu, Tùlay (1998). *Türk Hamamı*. Unilever ve Duran Ofset Sponsorluđu, İstanbul.
- Temelkuran, Tevik ve Necati Aktaş (1986). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 3-4, İstanbul.
- Ülgen, Ali Saim (1950). "Hamam". *İslam Ansiklopedisi*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi (M.E.B), İstanbul, (5),174-178.
- Yaşar, Ahmet (2020). "1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları" *Vakıflar Dergisi* (53), 67-99.
- Yedi yıldız, Bahaeddin (1986). "Vakıf". *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*, (XIII). İstanbul. 153-172,.

Tarihi Hanlarda Yeni İşlev: Deveci Han ve Taşhan, Tokat*

Emine Saka Akın**

Begüm Demiroğlu İzgi***

Öz

Son yıllarda yapısal, doğal-kültürel nitelikleri ile buldukları kentlere kimlik kazandırarak günümüze gelebilen tarihi yapıların yeni işlev verilerek kullanılması, koruma çalışmalarında gündemde olan bir yöntemdir. Yeni işlev verilerek kullanma yöntemi, tarihi yapılara mekânsal ve kentsel ölçekte müdahalelere yol açtığından bu müdahalelerin en aza indirilmesi önem kazanmaktadır. Bu nedenle çevresel, sosyal (toplumsal) ve ekonomik sürdürülebilirlik bileşenlerinin organizasyonu yapılarak yeni işlev kararlarının verilmesi gerekmektedir. Yeni işlev kararlarının önemi ve bu kararların verilme süreçlerinin tartışıldığı bu çalışmada Tokat Kent merkezinde bulunan aynı işlevle inşa edilmiş ancak farklı işlevlerle restorasyonu yapılmış Osmanlı Dönemine ait iki han örnek seçilmiştir. Seçilen örneklerin yeni işlev kararlarının bilimsel analizler yapılmadan üst yönetici görüşü ile verildiği Taşhan ticaret, Deveci Han ise eğitim yapısı olarak restorasyon geçirmiştir. Şehir içi hanlarına örnek olan bu hanlar dışında kentte bulunan dört handan ikisinin harap olması, diğerlerinin de restorasyonlarının devam etmesi nedeniyle kapsam dışı bırakılmıştır. Seçilen örnekler hakkında literatür çalışması ile bilgiler edinilmiş ve görüşmelerle desteklenerek farklı kullanımları ile ilgili eksik olan bilgiler tamamlanmaya çalışılmıştır. Daha sonra yapıların yeni işlevlerinin değerlendirilmesi için mekânsal ve kentsel analizler yapılmıştır. Mekânsal analizler yapının mimari bütünlüğüne uygunluğu, yeni işlevin mekânsal, fiziksel konfor şartlarını karşılayabilme yeteneği ve erişilebilirlik kriterleri ile, kentsel analizler ise yapının kentsel ölçekteki yeri ve yapı-çevre kullanıcılarının memnuniyetine yönelik anketlerle değerlendirilmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda Taşhan'a verilen işlevin yapı ve çevresine uygun olduğu, Deveci Han'a ise uygun olmadığı görülmüştür. Sonuç olarak bu çalışma ile tarihi yapı ve çevrelerin tesadüfi değil, sürdürülebilirlik kriterleri bağlamında korunmasını sağlamak için verilecek yeni işlev kararlarının önemi ortaya konulmuş ve bu kararların verilmesinde yapılacak mekânsal ve kentsel araştırmalara yönelik yöntem geliştirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Taşhan, Deveci Han, Tarihi Kent Çekirdeği, İşlevsel Sürdürülebilirlik, Yeniden Kullanım.

New Function in Historical Inn Buildings: Deveci Inn and Taşhan, Tokat

Abstract

In recent years, the re-functioning of historical buildings, which survived to the present day by giving identity to the cities they are located in with their structural, natural-cultural qualities, is a method on the agenda in conservation studies. Since the method of giving a new function to the historical building leads to interventions at spatial and urban level, it is important to minimize these interventions. For this reason, it is necessary to make new functional decisions by well organizing the environmental, social and economic sustainability components. This study discusses the importance of decisions on the new function and the processes of making these decisions based on two examples of Ottoman Period inns, which were built for the same function but restored for different functions, in the city center of Tokat. Selected samples, Taşhan and Deveci Han, where the new function decisions were made with the opinion of the executive manager without scientific analysis, were restored for commercial and educational purposes, respectively. Apart from these inns, which are examples of inner-city inns, there are four other inns in the city, which have been excluded from the scope of this study because two are in ruins and the other two are under restoration. Information on these selected inns was obtained through literature study, and the missing information about their different uses was tried to be completed by supporting interviews. Then, spatial and urban analyses were made to evaluate the new functions of the buildings. Spatial analyses were evaluated with the suitability of the building for its architectural integrity, the ability of the new function to meet the spatial and physical comfort conditions, and accessibility criteria, while urban analyses were evaluated with questionnaires for the location of the building in the urban scale and the satisfaction of the building and environment users. As a result of the studies, it has been seen that the function given to Taşhan is suitable for the building and its environment, but not suitable for Deveci Han. As a result, this study shows the importance of new function decisions to be made in order to protect historical buildings and environments in the context of sustainability criteria, not randomly, and attempts at developing a method for spatial and urban research in making these decisions.

Keywords: Taşhan, Deveci Inn, historic city core, functional sustainability, reuse.

* DOI: 10.16971/vakiflar.952218

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Ağustos 2021 / August 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2021 / December 2021

** Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Yozgat-TÜRKİYE;

e-posta: eminesaka.akin@bozok.edu.tr; ORCID: 0000-0001-5887-5553

*** Öğr. Gör. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Yozgat-TÜRKİYE;

e-posta: begum.demiroglu@yobu.edu.tr; ORCID: 0000-0002-0571-6572

Giriş

Tarihi yapılar buldukları bölgenin kültür, teknoloji ve fiziksel öğeleriyle şekillenir ve o bölgenin kimlik öğelerini oluştururlar. Uzun yıllar boyunca oluşan bu kimlik öğeleri gelişen dünyada insanların ihtiyaçları doğrultusunda değişimler/dönüşümler geçirerek çağının gereksinimlerine ayak uydururlar. Ancak, son yıllarda dünyada çok hızlı gelişen teknolojiler çağın gereksinimlerini yakalamaya çalışan kentlerin fiziksel, doğal, ekonomik ve kültürel alt yapılarında çok hızlı değişiklikler oluşturmuştur. Bu hızlı değişiklikler özellikle işlevsel, çevresel ve ekonomik nedenlerle yeni gereksinimlere ayak uyduramayan (Aydın vd., 2010: 1) tarihi kent merkezlerini çöküntü alanlarına dönüştürerek tahrip olmalarına neden olmuştur. Tapan (2007: 44), günümüzde bu şekilde tahrip olmuş kent merkezlerinin korunmasına yönelik ilk eylemlerden birisinin, tarihi yapıya en uygun işlevin verilerek kullanılmasının korumanın en doğru yaklaşımı olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda mevcut yapıya verilen yeni işlev olarak adlandırılan 'yeni yaşam şartlarına uyarlayarak koruma-kullanma dengesini sağlamak' kavramı, dünyanın birçok yerinde benimsenen sürdürülebilir bir politika olarak görülmektedir (Kuyrukçu vd., 2017: 38). Ancak, tarihi yapılara verilecek yeni işlevler yapı ölçeğinde yapının bütünlüğünün, mimari özelliklerinin ve mekân kurgusunun etkilenmesine neden olacağı gibi (Altınoluk, 1998; Gazi vd., 2015: 58;) kent ölçeğinde de bölgenin kimliği, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapısının etkilenmesine neden olacaktır. Kentsel ölçekte tarihi yapıların kent kimliğine kattığı değer önemlidir. İnsanların gündelik yaşantılarının bir parçası olan ve insan eliyle yapılmış tarihi yapılar, yapı grupları ve bu yapıların oluşturdukları kent dokuları bir kentin kimliğinin oluşturulmasında güçlü bir unsurdur (Biol, 2007: 47). Bu nedenle tarihi yapıların korunmasında bir araç olan yeniden işlevlendirme hem yapı hem de kent ölçeğinde bazı sınırlar içinde yapılmalıdır (Erder, 2007: 231). Yeni işlev tarihi yapının mimari bütünlüğünü ve orijinalliğini bozmamalı (Ahunbay, 2004: 97), tarihi verileri korumalı, yapılan yeni müdahaleler gerektiğinde yapıya zarar vermeden kaldırılabilir ve orijinal haline getirilebilir (Kuban, 2000; 118). Tarihi yapıya verilen yeni işlev ayrıca tarihi yapının ruhuna, bulunduğu kent kimliğindeki rolüne, kültür ve yaşam tarzına uygun olmalı ve toplumsal gereksinimleri karşılayabilmelidir. Bu niteliklere sahip yeni işlev tarihi yapının sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda bölgesine katkı sağlamasının yanı sıra korunarak sürdürülebilirliğini devam ettirmesine neden olacaktır (Saraç vd., 2018: 153). Uygun ve güncel işlev kararları sürdürülebilirliğin çevresel, sosyal (toplumsal) ve ekonomik üç bileşenin ilişkili ve dengeli bir biçimde bir araya gelmesi (Wilson vd., 2007: 7) ile mümkündür. Sürdürülebilirlik bileşenlerinin tek yapı ölçeğinden kent ölçeğine kadar geniş bir alanda, tarihi yapının bulunduğu kentin fiziksel, ekonomik, kültürel ve sosyal alt yapılarının iyileştirilmesini de içeren yeni bir işlev ile kullanılması tarihi yapıların geleceğe taşınmasında önem kazanacaktır. Ancak yapısal olarak ayakta olan bir yapının yeni bir işlevle yeniden kullanımı, yapı niteliğine ve mekânsal özelliklerine yönelik sorgulamaları ve analizleri gerektirmektedir (Aydın vd., 2010: 2). Bu çalışmada Tokat tarihi kent çekirdeğinde bulunan Deveci Han ve Taşhan'a verilen yeni işlevlerin hem yapı hem de kent ölçeğinde analizlerine odaklanarak yeni işlev kararlarının sürdürülebilirlikleri değerlendirilmiştir.

Geçmişten Günümüze Tokat Kenti Fiziksel Gelişimi ve Sosyo-Ekonomik Durumu

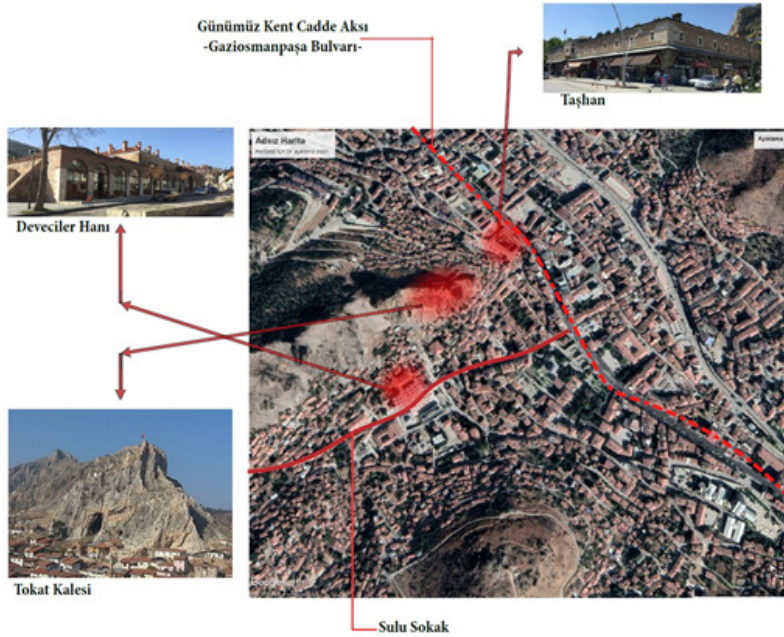
Tokat kentinin bugünkü kent merkezi Roma Dönemi'nde inşa edilen Tokat Kalesi ile oluşmaya başlamıştır (Texier, 2002: 165). Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinde Danişmentler ile kale çevresine doğru yapılaşma başlamıştır. Anadolu Selçuklu Dönemi'nde de Anadolu'da ekonomik ve siyasi güven tesis edilince kentte, kale dışında yapılaşma artarak kentin çekirdeği daha belirgin olarak oluşmuştur. Yine bu dönemde Anadolu'da ticaretin gelişmişliği bakımından 6. sıradaki (Turan, 1993: 364) Tokat'ın merkezi, Kalenin güneyindeki Sulu Sokaktır, ulaşım aksı doğu-batı yönündedir. Sulu Sokak'ta Danişmentlerden itibaren pek çok han, hamam, cami ve medrese inşa edilmiştir (Aktüre, 1978: 146). Kentte 16. yüzyılda kayıtlara geçmiş 5-6 hanın bulunması Osmanlı Dönemi'nde de kentin bölgelerarası ticaret merkezinde olduğunu göstermektedir (Faroqhi, 2000:17-18). Kentin günümüzdeki fiziki yapısının şekillenmesinde ve belirginleşmesinde Osmanlı Dönemi'nin oldukça etkisi olmuştur. Bu dönemde kentin Sulu Sokak'tan başka önemli ticaret alanları da oluşmuştur. Ticaret hayatı canlı olan bu kent Osmanlı Duraklama Dönemi'nden sonra oldukça gerilemiş, ticaret azalmış ve Anadolu'daki önemli konumunu kaybetmeye başlamıştır. Bu dönemden sonra kent merkezinde, sadece küçük mescit ve camiler yapılmış, ticarete ve sosyal tesislere yönelik yapılar inşa edilmemiştir. Kentin fiziksel gelişimi de bu tarihlerden sonra durmuş, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar böyle devam etmiştir. Cumhuriyetten 1980-1990'lı yıllara kadar küçük bir Anadolu kenti olarak tarihi kent

çekirdeği içinde ve yakın çevresinde fiziksel gelişimini sürdürmüştür. Bu dönemden sonra kentte ekonomik gücü yüksek olanlar geleneksel konutları ve tarihi ticaret bölgesini terk ederek ya göç etmişler ya da yeni ticaret ve konut bölgelerine taşınmışlardır. Bu nedenle Tokat tarihi kent çekirdeği 1980-1990'lı yıllardan itibaren önemini kaybetmeye başlamış ve kentin çöküntü alanı haline gelmiştir. Kentte bulunan üniversite ve askeri tabur nedeniyle 2000'li yıllardan itibaren nüfus artmaya, nüfus yapısı da değişmeye başlamıştır. Bu yıllardan itibaren de artan nüfus ve değişen nüfus yapısının ihtiyaçlarını karşılayacak konut ve ticaret alanları kentin kuzey ve batı yönüne doğru kaymıştır. (Akın, 2010: 13).

Geçmişte ticaret hayatı çok canlı olan kent Müslüman, Ermeni, Yahudi, Rum gibi farklı toplumları 1923 yılındaki nüfus mübadelesine kadar uzun yıllar bir arada barındırmıştır. Bu nedenle çok zengin bir kültür ve sosyo-ekonomik yapıya sahip kent mübadele sonrasında bu yapısını kaybetmiştir (Akın, 2010: 14). Bu yıllarda kentin azalan ticaret hayatı ile ekonomisinin daha çok tarım ve hayvancılığa dayalı olarak sürmesi sosyo-ekonomik yapısını tamamen değiştirmiştir. Dünyada toplumsal, kültürel ve teknolojik gelişmeler sonucunda insanların beklenti ve ihtiyaçlarının değişmesi Tokat kentinde 2000'li yıllarda kendini göstermiştir. Bu sürecin tarihi yapıların korunmasına yönelik olumlu yönlerde yansımaları ise Tokat yerel yönetimleri ve Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2005 yılından itibaren yoğun şekilde sürdürülen restorasyon çalışmaları ile başlamıştır. Harap olmuş, toprak altında kalmış pek çok yapının restorasyonu yapılmıştır.

1.Çalışma Alanı Ve İncelenen Yapılar

Zengin bir kültürel mirasa sahip Tokat kent merkezinde bir kale, altı han, bir bedesten, iki medrese, yedi hamam, bir imarethane, yirmi yedi cami ve mescit, yedi zaviye, on dört türbe ve bir saat kulesi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra tescilli yapılmış 150'nin üzerinde geleneksel konut bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında ele alınan Deveci Han Kale'nin güney eteklerinde bulunan Sulu Sokak, Taşhan ise Kale'nin doğu eteklerinde bulunan Gaziosmanpaşa Bulvarı üzerinde yer almaktadır (Şekil 1). Sulu Sokak yüzyıllarca kentin en eski ticaret ve Danişmend, Anadolu Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerine ait pek çok anıtsal yapı ve geleneksel konutu barındıran tarihi bir sokaktır. Gaziosmanpaşa Bulvarı ise 1800'lü yılların sonunda pek çok tarihi yapı yıkılarak açılmış, kentin günümüzdeki ana ulaşım aksıdır (Akın vd., 2013: 28). Bu bulvarın üzerinde de Anadolu Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerine ait yapılar bulunmaktadır.

Şekil 1: Deveci Han ve Taşhan'ın Tokat İli Konumları (URL-1, URL-2)

1.1. Deveci Han

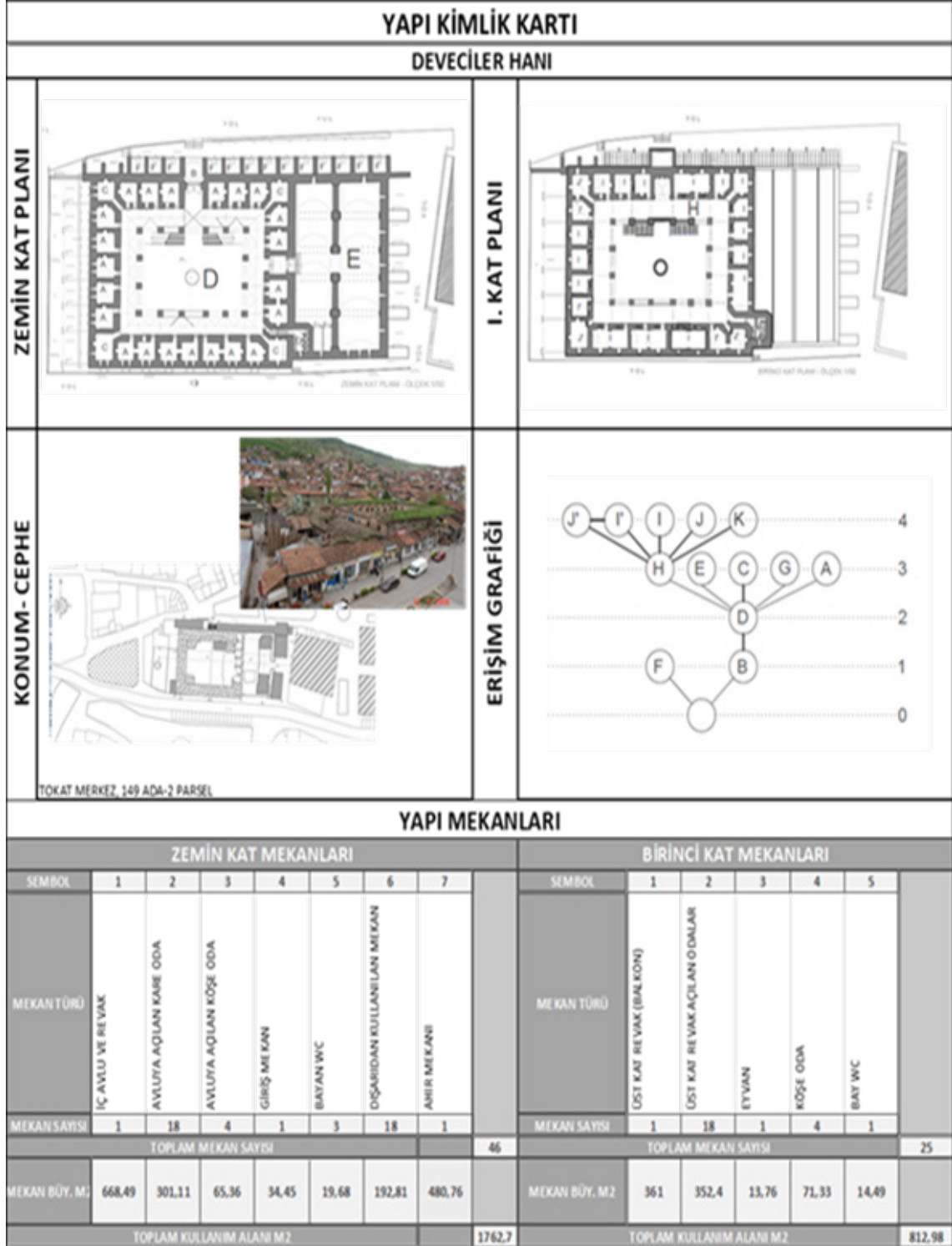
Tokat ilinin tarihi kent merkezi Sulu Sokak'ta, Kale'nin güneyinde yer alan Han'ın inşaa tarihi bilinmemekle birlikte 15-16. yüzyıllara dayandırılan Osmanlı Dönemi yapısıdır (Yavi, 1986: 84; Altaş 2002: 56; Aksulu vd., 2013: 67; Şekil 2).

Şekil 2: Deveci Han (Akın Arşivi, 2019)

Dikdörtgen plan şemalı iki kattan oluşan hanın yapımında; ana malzeme harç birleşimli yığma taşır. Bununla birlikte birleşim detaylarında, kemer ve kubbelerde tuğla malzemenin kullanıldığı kâgir sistem ile inşa edilmiştir. Yapının büyük kısmının tahrip olması nedeniyle (restorasyon öncesi) dökülen duvar yüzeylerinden malzeme birleşimleri açıkça gözlenebilmekteydi. Han duvarları köşelerde kesme taşların harçlı birleşimi ile inşa edilmiş olup köşe bitimleri nizamlı bırakılmıştır. Odaların üstü düz dam olarak bırakılmış ve bunun yansıra çatı örtüsüne geçişte çatı alınlıkları üç sıra taş ve üst bitimi tuğla malzeme ile bitirilmiştir. Zeminden gelen kare kolonlar çatıda formsal olarak farklılık göstermektedir.

Deveci Han'a kuzey cepheden kare planlı ve sivri kemerli, tavanı kubbeli ve kubbesinde pandantifleri olan mekândan girilmektedir. Buradan ise basık kemerli ve tonoz örtülü ikincil geçiş ile ortasında havuz bulunan avluya ulaşılmaktadır (Altaş, 2002; 57). Üst örtüsü olmayan avlunun her iki katı revaklarla çevrilidir. Zemin katta revakların ardında dört tarafta sıralanmış bir eyvan, dört tanesi köşe odası olmak üzere 27 kare planlı oda bulunur. Yapının güneydoğusundaki köşe odasından ahır mekânına geçiş sağlanmaktadır. Dikdörtgen planlı ahır mekânı ortasında bulunan dört adet kare sütun ile iki sahından oluşur. Ticari hanlarda görülen avlu dışı sokağa hizmet eden dükkânlar bu yapıda da mevcuttur. Hanın kuzey duvarı boyunca Sulu Sokak'a hizmet veren 18 adet tonoz örtülü dükkân sıralanmış konumdadır. Avlunun kuzey yönünün sağ ve sol yanında hanın birinci katına çıkan merdivenler bulunur. (Şekil 3). Üst katta da bir eyvan ve revakların ardında odalar bulunmaktadır. Restorasyon sırasında bazı odalar birleştirildiği için yine dört tanesi köşe odası olmak üzere 17 kare ve beş dikdörtgen planlı oda bulunur.

Şekil 3: Deveci Hanı Yapı Kimlik Kartı (Akın & Demiroğlu İzgi, 2019)
(Planlar: Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

1.1.a. Deveci Han'ın Geçmişten Günümüze Geçirdiği İşlev Değişimleri

Osmanlı Dönemine ait yapı, develerle gelinip kalınan şehir içi hanı olarak 16. yy. da inşa edilmiştir. Yapı çevresinde 70 yaş üstü kişiler ile yapılan görüşmelerde yapıya 1950'li yıllara kadar develerle gelindiği ifade edilmiştir. Bu nedenle yapının inşa tarihinden bu yıllara kadar orijinal işlevle kullanıldığı söylenebilir. Yapı 1939 yılı depreminde oldukça hasar almış ve kitabesi bu depremde yok olmuştur (Altaş, 2002: 56). Ancak bu deprem sonrasında bilinen bir onarımı bulunmamaktadır. 1950'lerden sonra bir dönem orman deposu olarak, daha sonra belediye tarafından hayvan pazarı ve haftalık Cuma pazarı olarak kullanıldığı bilinmektedir (Şekil 4). Daha sonra 1980'lerde bir dönem belediye temizlik işleri müdürlüğü olarak kullanılan yapı, sonrasında 2-3 yıl aralığında yedi emin deposu olarak faaliyetini sürdürdü (Görüşme: Aykun, 2019).

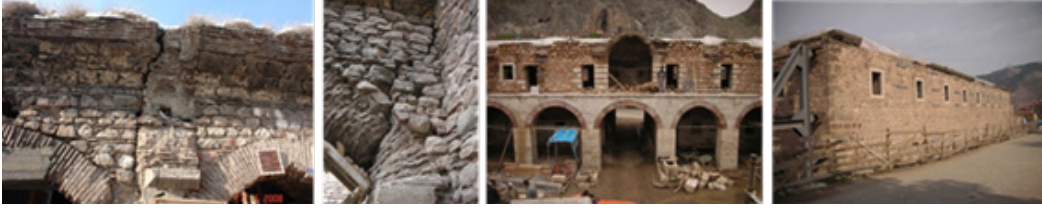

Şekil 4: Deveci Han Terkedilme Süreci (Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Tamamen terk edilip restorasyonuna başlanana kadar boş kalan yapı, bu süreçte çevredeki ticari işyerlerinin deposudur. Bu sırada yapının hem taşıyıcı sistemi hem de mekânların durumu oldukça kötü durumdaydı (Şekil 5, 6). Yapının dış duvarlarına yapılan eklenti ve müdahaleler nedeniyle duvarlar taşıyıcı özelliğini kaybettiğinden restorasyonu sırasında taş ve çelik payandalar, çelik kenetlerle duvarlara destek sağlanmıştır (Şekil 7). Yapının açık avlusunda bulunan üst kata çıkan merdivenler restorasyon sırasında kalıntıların izlerine göre yeniden yapılmıştır. Gecekondu alanı içinde uzun yıllar tahrip altında kalan Hanın batı duvarı konut yapılarının ortak duvarı olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca avlunun ortasında bulunan şadırvan gecekondu yerleşiminin içinde bulunup, restorasyonu sırasında yerine yerleştirilmiştir. Yapının Sulu Sokak'a bakan dış dükkanları hala kullanılmamaktadır.

Şekil 5: Deveci Han 2005 Yılı, Restorasyon Öncesi (Akın Arşivi, 2005)

Şekil 6: Deveci Han Restorasyon Öncesi Harap Durumu (Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 7: Duvarlara Yapılan Taş ve Çelik Payandalar (Akın Arşivi, 2019)

Oldukça harap durumdaki yapının doğu ve batı yönündeki duvarlarına bitişik gecekondü eklentileri 2007 yılında başlanılan restorasyonu ile tamamen yıkılmış ve yapı gün yüzüne çıkarılmıştır. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Devlet Konservatuarı, Türk Müziği Bölümü olarak fonksiyon verilen yapı 2012 yılında bu amaçla kullanılmaya başlanmıştır. Yapının aslındaki han odaları öğretim elemanları odaları, özel derslikler ya da odalar birleştirilerek dersliklere ve büyük mekanlara dönüştürülmüştür. Bu çalışma sırasında konservatuvar olarak kullanılan yapı 2019 yılının sonunda boşaltılarak butik otel olarak tekrar restorasyon sürecine girmiştir.

1.2. Taşhan (Voyvoda Han)

Voyvoda Han ya da Taşhan olarak bilinen yapı 1631 yılında inşa edilmiş olup Kale'nin doğu eteğindeki Tokat tarihi kent meydanında Gaziosmanpaşa Bulvarı'nda yer almaktadır (Yavi, 1986: 82: Aksulu vd., 2013: 67), (Şekil 8).

Şekil 8: Taşhan/Voyvoda Han (Akın Arşivi, 2019)

Dikdörtgen planlı ve açık avlulu yapı iki katlıdır. Kesme taş, tuğla malzemeler harçlı ve kâgir sistemde kullanılmıştır. Pencere ve kapı açıklıklarında söveler kesme taştır. Taşhan'ın da Deveci Han'da olduğu gibi avlu dışı sokağa hizmet eden dükkanları vardır. Dışarıdan kullanılan 26 dış dükân yapının kuzey ve doğu cephesi boyunca sıralanır. Doğu cephesindeki cadde dükânlarının ortasından yapıya girilir. Yapının giriş geçidinin kuzey ve güney yönünde üst kata çıkan merdivenler bulunur. Giriş mekânından sonra ortasında havuz olan ve doğu cephesi dışında üç kenarını revaklar saran iç avluya ulaşır. Yapı, avlu revaklarının ardında ve doğu cephesinde de olmak üzere dörtkenarlı köşe odaları da dahil olmak üzere kare planlı 40 oda ve kuzey batı köşesinde kalan bir ıslak hacim mekânından oluşmaktadır. Yapının üst katına giriş mekânının karşılıklı kuzey ve güneyinde bulunan merdivenlerle ulaşılır. Dört tarafı revaklar ile çevrili birinci katta da köşe odaları dahil olmak üzere 47 kare planlı oda ve zemin katta bulunan ıslak hacim mekânı mevcuttur (Şekil 9, 10).

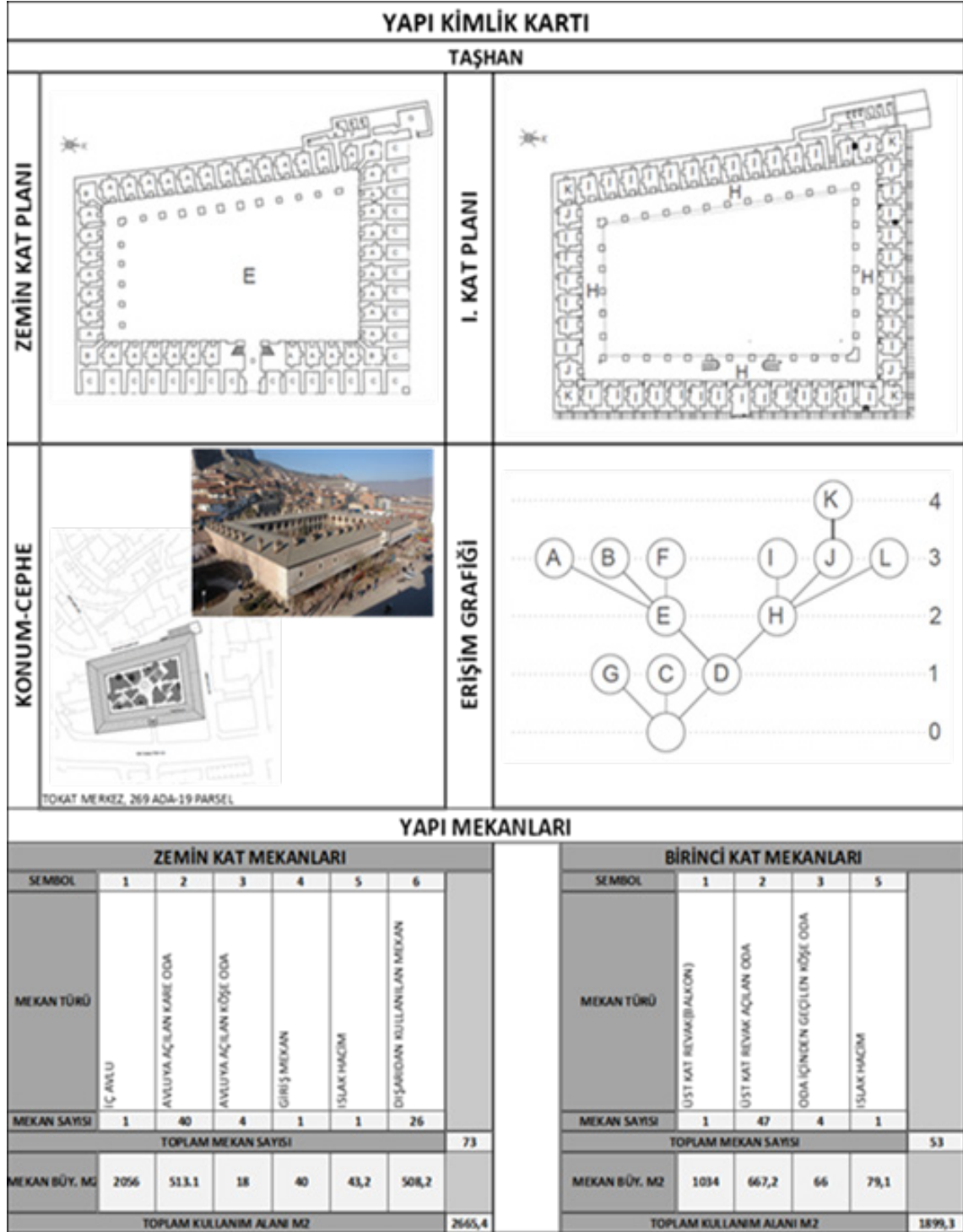

Şekil 9: Giriş Mekanından Taşhan ve Avlusu (Özen Arşivi 2009)

1.2.a. Taşhan'ın Geçmişten Günümüze Geçirdiği İşlev Değişimleri

Han olarak inşa edilen ve 1930'lu yıllara kadar orijinal işlevi ile kullanıldığı düşünülen yapı 1930'lu yıllardan itibaren oldukça değişiklik geçirmiştir. 1930'lu yıllarda avlusunun her iki katındaki revaklar duvar örülerek kapatılmış ve kemer aralarında birer küçük pencereler bırakılmış ve avluyu çevreleyen kiremit örtülü sundurmalar yapılmıştır (Yavi, 1986), (Şekil 11,12,13).

1939 yılındaki depremde hasar gören hanın doğu yönündeki revak tonozlarının ve avlu sundurmalarının bir bölümü yıkılmıştır. 1975 yılına kadar meyve sebze hali olarak kullanılan yapı 1975-1980 yılları arasında onarılmıştır . Bu onarımda sundurmalar kaldırılıp üst kat revakları açılarak, revaklar arası tamamen camla kapatılmıştır. Orijinal çatı kaplaması olan kiremitlerin yerine bakır levhalarla çatı örtülmüştür. Onarımlar sonrasında yapının üst katı 1996 yılına kadar yurt olarak kullanılmıştır. Alt katlarda ticari faaliyetler sürmüştür. 1997 yılından sonra kapatılan yapı restorasyonu yapıp 2007 yılında tekrar açılana kadar boş kalmıştır (Görüşme: Aykun, 2018). 2007 yılında tamamlanan restorasyonunda yapının mimari özellikleri orijinal haline getirilerek el sanatları-yerel ürünlerin satıldığı dükkanlar, ofis ve büro gibi faaliyetlerle ticaret yapısı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hala aynı işlevle faaliyet gösteren yapının her bir odası bir dükân ya da iki oda arasındaki duvar kaldırılarak daha büyük dükân elde edilerek kullanılmaktadır. Yapının iç avlusu da günümüzde oturma ve dinlenme alanları olarak kullanılmaktadır. Yapıya herhangi bir mekân eklentisi yapılmamıştır.

Şekil 10: Taşhan Yapı Kimlik Kartı (Akın ve Demiroğlu İzgi, 2019)

Planlar: Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi

Şekil 11: Taşhan Eski Fotoğrafları (URL-3)

Şekil 12: Taşhan Eski Fotoğrafları (Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 13: Taşhan Eski Fotoğrafları (Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

2. Bulgular

Geçmişten günümüze basit onarımlar ve çeşitli kullanımlarla gelen Deveci Han ve Taşhan'ın kullanım- larına yönelik bir anket çalışması Şubat 2019 yılında yürütülmüştür. Daha sonra yapıların mekânsal analizleri mimari bütünlüğe müdahale, yeni işlevin mekânsal gereksinimleri ve fiziksel konfor şartlarını karşılayabilme yeteneği ve erişilebilirlik kriterleri ile yapılmıştır. Kentsel analiz yine yapıların konumu, erişilebilirlik ve otopark sorunları çerçevesinde yapılmıştır. Ayrıca bu çalışmalar yürütülürken yapı ve çevre kullanıcıları ile görüşmeler yapılmıştır.

2.1. Anket Çalışması¹

Anket çalışmasında yapıların ve çevre kullanıcılarının yeni kullanımlar ile ilgili memnuniyetlerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Deveci Han'da kullanıcı anketleri konservatuvarda bulunanların sayısı ile sınırlı kalarak 13, yapı çevresinde 30 kişi ile yapılmıştır. Taşhan'da yapı kullanıcıları ile 30, yapı çevresinde 21 kişi ile anket yapılmıştır. Rastgele seçilen deneklerle yapılan anketlere verilen cevaplarda kişilerin yaşı, cinsiyeti, eğitimi ve doğdukları yer tarihi yapıların kullanımları ve çevreleri ile ilgili görüşleri üzerinde etkili olmamıştır. Anket çalışmaları sırasında görüşmeler de yapılarak yapılar ve çevre hakkında bilgi edinilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: Anket Sonuçları

YAPI KULLANICISI	Deveci Han / Taşhan			
	Evet (%)		Hayır (%)	
Bu yapıda çalışmaktan memnun musunuz?	38,5	90	61,5	10
Bu yapı yerine başka bir yapıda çalışmak ister misiniz?	68,2	36,7	30,8	63,3

YAPI KULLANICISI	Deveci Han / Taşhan							
	Ekonomik (%)	Sosyo-kültürel (%)	Fiziksel (%)	Diğer (%)				
Yapının yeniden işlev kazandırılarak kullanıma açılmasının bölgeye katkısını hangi sözcüklerle tanımlarsınız?	-	46,7	76,9	53,3	15,3	-	7,8	-

YAPI KULLANICISI	Deveci Han / Taşhan									
	1 (En düşük), (%)		2 (%)		3 (%)		4 (%)		5 (En kuvvetli), (%)	
Yapının bölgedeki algılanabilirliği sizce nasıl?	15,3	10	7,8	3,3	15,3	13,3	38,5	10	23,1	63,3

YAPI ÇEVRESİ	Deveci Han / Taşhan			
	Evet (%)		Hayır (%)	
Bu yapının burada olmasından memnun musunuz?	86,7	95,2	13,3	4,8
Bu yapı yerinde başka yeni bir yapı olmasını ister misiniz?	10	14,3	90	85,7

YAPI ÇEVRESİ	Deveci Han / Taşhan							
	Ekonomik (%)	Sosyo-kültürel (%)	Fiziksel (%)	Diğer (%)				
Yapının yeniden işlev kazandırılarak kullanıma açılmasının bölgeye katkısını hangi sözcüklerle tanımlarsınız?	43,3	23,8	50	71,4	-	-	6,7	4,8

YAPI ÇEVRESİ	Deveci Han / Taşhan									
	1 (En düşük), (%)		2 (%)		3 (%)		4 (%)		5 (En kuvvetli), (%)	
Yapının bölgedeki algılanabilirliği sizce nasıl?	-	-	6,7	9,5	20	57,1	13,3	14,3	60	19

2.2. Yeni İşlevin Mekânsal Gereksinimleri Karşılatabilme Yeteneği

Bir konservatuvarın Türk Müziği Bölümü'nde üflemeli, vurmali, telli vd. çalgılara ait derslikler, konser salonu, tek kişilik çalışma salonları, öğretim elemanları odaları, özel sınıflar, derslikler, çalışma stüdyoları gibi ana mekanların yanında eğitim yapısı olarak bunlara hizmet edecek sergi salonu, kütüphane, yemekhane, kantin, tuvalet gibi diğer mekanlara, otopark, teknik hacim ve diğer servisleri karşılayacak

¹ Bu çalışmada yapılan anketler Ocak 2019 tarihinde yapılmış olup 2020 öncesi olduğu için etik kurul onayı alınmamıştır. Anketlerde kullanılan sorularda kişisel bilgilere yer verilmemiştir.

hacimlere ihtiyacı vardır. Bu bağlamda bakıldığında Deveci Han'ın bu gereksinimleri karşılayabilme yeteneği oldukça azdır. Yapının orijinalinde bulunan 4-5m. arasında en ve boya sahip kareye yakın odaların da yukarıda sayılan gereksinimlerden kütüphane, yemekhane, çalışma stüdyoları, derslikler, kırtasiye, kantin, tuvalet gibi ihtiyaçların karşılanması oldukça güç şekilde gerçekleşmiş ve yeterli değildirler. Buna karşın yapının ilk işlevinde develerin konakladığı geniş alanda yapılan çok amaçlı salon ve sergi alanı mekân hacmi uygun olmuştur (Şekil 16, 17).

Şekil 16: Deveci Han'da Çok Amaçlı Salon (Akın Arşivi, 2019)

Şekil 17: Oluşturulan Islak Hacimler (Demiroğlu İzgi Arşivi, 2019)

Ticari bir işlevle kullanmaya yönelik gereksinimlere bakıldığında ise dükkanlar, oturma-dinlenme mekânları, tuvaletler öncelikli olarak ihtiyaç duyulan mekanlardır. Ticaret yapısı olarak kullanılan Taşhan'ın bu ihtiyaçları karşılayabilmek için yeterli mekânsal büyüklüklere sahiptir. Üstü açık iç avlunun uygun hava şartlarında oturma-dinlenme mekânı olarak yeterli olmasının yanı sıra kent kullanıcıları ve turistlerin yoğun kullanımı nedeniyle de dükkân sahiplerine ekonomik katkı sunmaktadır. Yapının orijinalinde bulunan ıslak hacim tuvalet olarak yeterli mekânsal ölçülere sahip olup, yapının ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir (Şekil 18).

Şekil 18: Taşhan (Voyvoda Han), (Akın ve Demiroğlu İzgi Arşivi, 2019)

2.3. Fiziksel Konfor Şartlarını Karşılayabilme Yeteneği

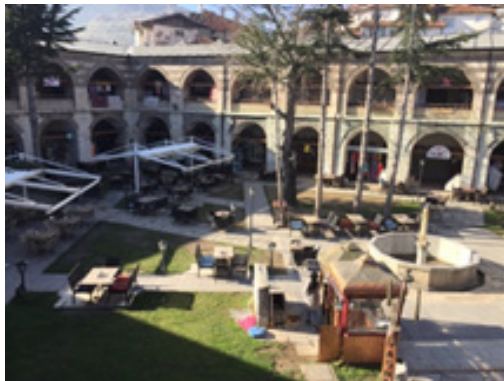
Fiziksel konfor şartları ısınma, aydınlanma, ses ve donatı detayları noktasında ele alınmıştır. Üstü açık iç avlu etrafında sıralanan mekânlara sahip Deveci Han kalorifer tesisatı olmadığı için elektrikle ısıtılmakta-

dir. Isınma problemi ile karşı karşıya kalan yapının elektrik enerjisi ile ısıtılması sürdürülebilir bir yöntem olarak görülmemiştir. Ayrıca eğitim yapısı olarak yoğun iç sirkülasyona sahip yapının iç avlusu mekanlar arasındaki dolaşımın sürekli açık havaya maruz kalmasına neden olmaktadır. Küçük pencerelere açıklıkları ile aydınlanmanın sağlandığı yapıda aydınlanma problemi ile karşılaşmıştır (Şekil 19). Özellikle bir konservatuvar binasında ses yalıtımı ve akustik önlemlerin alınması gerekliliğine rağmen Türk Müziği eğitimi verecek Deveci Han'da herhangi bir önlem alınmamıştır. Bu durum müzik aletinden çıkan ses kalitesini etkilediği gibi mekanlar arasında yalıtımının olmayışı da gürültüye neden olmaktadır. Orijinal odalar içinde bulunan gömme dolap ya da nişler içinde oluşturulan sabit donatı detayları yeni işlev ihtiyacına cevap vermekte yetersiz kalmaktadır.

Şekil 19: Konaklama Mekanlarında Oluşturulan Derslikler (Akın Arşivi, 2019)

Taşhan, Deveci Han'da olduğu gibi ısınma problemi ile karşı karşıyadır. Kalorifer tesisatı olmayan ve üstü açık iç avlu etrafında sıralanan mekânları kış aylarında elektrikle ısıtılmaktadır. Kış aylarının bu ısınma probleminin yanı sıra üstü açık iç avlunun oturma-dinlenme mekânı olarak kullanılamaması da dükkanların ticari faaliyetlerini kısıtlamaktadır. Yaz aylarında yoğun olarak kullanılan iç avlu ve iç avlu etrafındaki dükkanların kış aylarında ticari faaliyetleri oldukça düşüktür. Ancak kentin ana aksı üzerinde bulunan Taşhan'ın dış dükkanlarının faaliyetleri bu durumdan etkilenmemektedir. Esasında anketlerde başka yapıda çalışmak isteyen kişiler de yapıdan memnun olduklarını ancak ısınma problemi nedeniyle başka yapıda çalışmak istediklerini görüşmelerde belirtmişlerdir. Yapının orijinalinde bulunan niş, ocak gibi mimari elemanlar günümüz konfor şartlarını sağlamakta yetersiz kalmaktadır. Yapıda yapılan incelemeler sırasında mevcutta olan ocağın sadece bir dükkân sahibi tarafından kullanıldığı gözlemlenmiştir (Şekil 20).

Şekil 20: Taşhan (Voyvoda Han) Üstü Açık İç Avlu ve Kullanılan Bir Ocak (Akın Arşivi, 2019)

2.4. Erşilebilirlik

Deveci Han'ın erişimi incelendiğinde üst kata, tuvaletlere, çok amaçlı salona ve bazı mekanlara geçişte basamaklar olması nedeniyle fiziksel engelli öğrencilere yönelik önlemler alınmadığı tespit edilmiştir (Şekil 21). Ayrıca merdivenlerin ya da basamakların riht yükseklikleri eğitim yapısına uygun yükseklikte değildir. Yine görme ve duyma engelliler için yürüme yolları, korkuluklar ve bir uyarı sistemi tasarlanmamıştır.

Şekil 21: Basamak ve Merdivenler (Akın Arşivi, 2019)

Taşhan'da da fiziksel engelli erişimine bakıldığında zemin katta yapıya girişte, iç avluya ve bazı dükkanlara erişimde sıkıntı yaşanmamakla beraber üst kata, tuvaletlere ve bazı dükkanlara merdiven veya basamaklar nedeniyle erişim sağlanamamaktadır. Bu yapıda da basamak riht yükseklikleri 16-17 cm. den yüksek olup konforlu değildir (Şekil 22). Deveci Han'da olduğu gibi Taşhan'da da görme ve duyma engelliler için herhangi bir önlem alınmamıştır.

Şekil 22: Dükkanlar Önündeki Basamaklar (Demiroğlu İzgi Arşivi, 2019)

3. Kentsel Analiz

3.1. Deveci Han

Deveci Han doğusunda Danişment Dönemi Yağlıbasan Medresesi, batısında Osmanlı Dönemi Paşa Han ve Hamamı, kuzeyinde Osmanlı Dönemi Bedesten, Sulu Han ve Takyeciler Camisi, güneyinde Osmanlı Dönemi Hacı Turhan Mescidi ve Selçuklu Dönemi Sultan Hamamı ile çevrilidir. Bu nedenle yoğun anıtsal yapı grubu içinde merkezi ve tarihi bir konumdadır. Günümüzde etrafındaki yapıların restorasyonlarının çoğunun tamamlanmış olması nedeniyle ayağı kalkan tarihi kent merkezi yerli ve yabancı turistler için uğrak noktası konumuna gelmiştir. Deveci Han'ın yeni kullanımının yakın çevresine etkileri analiz edildiğinde öncelikle otopark sorunu ve tek girişe sahip yapının servis hizmetlerini almakta sıkıntıları olduğu gözlemlenmiştir ve bu kullanıcılar tarafından da görüşmelerde ifade edilmiştir. Ses yalıtımı olmayan yapıda oluşan gürültünün, yakınındaki cami kullanıcılarının bazıları tarafından işitsel rahatsızlıklara yol açtığı ifade edilmiştir. Öğrencilerin ve öğretim elemanlarının özellikle sosyal ihtiyaçlarına cevap veremeyen yapı bu ihtiyaçlarını yakın çevreden (Takyeciler Camisi bahçesi ve çayevinden) karşılamakta güçlük çekmektedirler. Bu duruma yakın çevrede yaşayan kişilerce olumlu ve olumsuz yorumlar yapılmıştır.

3.2. Taşhan

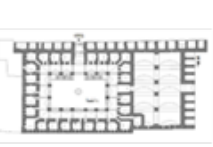
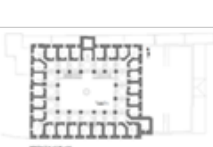
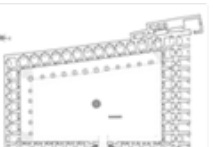
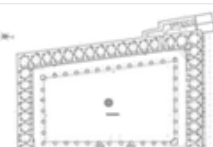
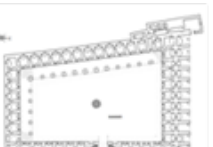
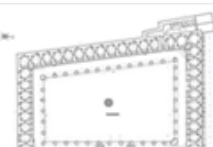
Taşhan'ın yakın çevresinde, kuzeyinde Anadolu Selçuklu Dönemi Gökmedrese, güneyinde Anadolu Selçuklu Dönemi Pervane Hamamı, doğusunda kentin ana ulaşım aksı Gaziosmanpaşa Bulvarı ve batısında geleneksel konut bölgesi bulunmaktadır. Ancak tarihi bir çevrede bulunan Taşhan'ın etrafındaki yeni yapılaşma tarihi yapılar ile ilişki kurulmadan gerçekleşmiştir. Etrafındaki kötü yapılaşma, kentin ana ulaşım aksı üzerindeki yoğun trafik nedeniyle araba ve insan kalabalıklığı Taşhan'ın gün içinde algılanmasını engellemektedir. Kent merkezinde yaşanan otopark problemi Taşhan için de geçerli olmakla beraber yapının yakınında yapılan yer altı otoparkı bu problemi çözme yeteneğine sahiptir. Kent merkezinde bulunan yapıya erişim bütün kullanıcılar tarafından rahatlıkla yapılmaktadır.

4. Değerlendirme

Bu çalışmada aynı işlevle inşa edilen Deveci Han ve Taşhan'da yapılan mekânsal ve kentsel analizler, görüşme ve anketler ile her iki yapının farklı günümüz kullanımları değerlendirilmiştir. Deveci Han'a hayvan pazarı ve haftalık Cuma pazarı, Belediye Temizlik İşleri, yedi emin deposu ve son olarak üniversite kullanımı ile ilk işlevine uygun olmayan fonksiyonlar verildiği görülmüştür. Taşhan'ın hal ve çok uygun olmamasına karşın bir dönem yurt olarak kullanılması ilk işlevine daha uygundur (Şekil 23). Bu kullanım kararları tarihi yapıyı koruma amaçlı bir yaklaşımdan ziyade günün şartlarında kentin ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir.

Konservatuvar olarak yeniden işlevlendirilen Deveci Han'da yapılan mekânsal analizler sonucunda yapının bütünlüğüne müdahale edilmemesine rağmen mekânsal gereksinimleri, fiziksel konfor şartlarını ve erişilebilirlik kriterlerini karşılamadığı görülmüştür. Anket sonuçları da yapı kullanıcılarının %61,5'unun yapıda çalışmaktan memnun olmadığını ve %68,2'sinin de başka bir yapıda çalışmak istediklerini göstermiştir (Tablo 1). Yapının mekânsal analizleri ile kullanıcı anket sonuçlarının örtüştüğü yeni kullanım, kentsel analiz yapıldığında sadece otopark problemi dışında yapının restorasyonu bölgeyi ayağı kaldırmış, tarihi kent çekirdeğini gecekondulu alanı olmaktan kurtarmıştır. Yakın çevresinde cami ve pek çok mescid bulunan Deveci Han'da ses yalıtımı yapılmadığı için çevre kullanıcıları müzik seslerinden rahatsızlık duymaktadırlar. Ancak yapının konservatuvar olarak kullanılmasından pek memnun olmayan çevre kullanıcıları yine de anketlerde yapının o bölgede bulunmasından %86,7 oranında memnuniyet duyduklarını ve %90 oranında yerinde başka yeni bir yapı istemediklerini belirtmişlerdir. Yapının bölgeye katkısını yapı kullanıcıları %76,9 oranında sosyo-kültürel, çevre kullanıcıları %43,3 oranında ekonomik, %50 oranında

da sosyo-kültürel olduğunu belirtmişlerdir. Anketlerde yapı kullanıcıları yapının bölgeye ekonomik bir katkısının olmadığını söylemişlerdir. Yapı kullanıcıları %21,3 oranında, çevre kullanıcıları %60 oranında yapının bölgede algılanabilir olduğunu ifade edilmiştir (Tablo 1). Eğitim yapısı olması sebebiyle öğrenciler, öğretim elemanları ve personel dışında kullanılmayan yapıyı kent sakinleri kullanmamaktadır. Bu nedenle de kentlinin gündelik yaşantısı içinde çok kullanılan bir yapı değildir.

YAPILARIN İŞLEV DEĞİŞİKLİĞİ KRONOLOJİSİ									
	ZEMİN KAT	BİRİNCİ KAT	15/16.YY.	1950-80	1980-2000	2000-2003	2007	2007-2020	GÜNCEL DURUMU
			YAPIM YILI	RESTORASYON	RESTORASYON	RESTORASYON	RESTORASYON		
DEVECİLER HANI			Han işlevinde kullanılmıtır.	Hayvan Razan ve Haftalık Cuma Pazarı	Belediye Temizlik İşleri Müdürlüğü	Yedi Emin Deposu		GOP Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi	80/ Butik Otel Olarak Restorasyon Projesi Hazırlanıyor
			1626-1632 YAPIM YILI	1970-80	1980-1996	1996-2007 RESTORASYON	GÜNCEL DURUMU		
TAŞHAN			Han işlevinde kullanılmıtır.	Meyve/Sebze Hali	Yurt		Ticari/Yerel İşletmelerin Bulunuyor. (el sanatları, kafe vb. satış birimleri)		

Şekil 23: İncelenen Yapıların Kronolojik İşlev Değişikliği (Akın ve Demiroğlu İzgi, 2019)

Taşhan'da yapılan mekânsal analizlerde sadece ısınma ve erişim problemi olduğu tespit edilmiştir. Yapı kullanıcılarının %90'ının memnun olduğu ve %63,3'ünün başka bir yapıda çalışmak istemediği Taşhan'da yapılan görüşmelerde memnuniyetsizlik nedenlerinin özellikle ısınma olduğunu belirtmişlerdir (Tablo 1). Taşhan'ın ticaret yapısı olarak kullanılması orijinal işlevin mekânsal organizasyonuna uygun olmuş ve yapının bütünlüğü bozulmamıştır Kentsel analizlerde kent merkezinde, ana ulaşım aksı üzerindeki yapının erişilebilir ve yoğun kullanımı nedeniyle bölgeye katkı sağladığı görülmüştür. Yapının bölgeye katkısı kullanıcılarının %46,7'si tarafından ekonomik ve %53,3'ü tarafından sosyo-kültürel, çevre kullanıcılarının ise %23'8'i tarafından ekonomik ve %71,4'ü tarafından sosyo-kültürel bulunmuştur. Çevre kullanıcıları ile yapılan anketlerde Taşhan'ın varlığının %95,2 oranında insanları memnun ettiği ve %85,7'sinin de orada yeni başka bir yapı olmasını istemediği görülmüştür (Tablo 1). Taşhan'ın etrafındaki yüksek katlı, tarihi veriler alınmadan ve tarihi yapı ile ilişki kurulmadan gerçekleşmiş yeni yapılaşma, yoğun insan ve trafik içinde kaybolmuş yapının algılanabilirliği çevre kullanıcıları tarafından %19 oranında ve yapıyı kullanan çalışanlar tarafından %63,3 oranında kuvvetli bulunmuştur (Tablo 1). Ancak kent içinde erişilebilir olması ve yeni kullanımın kent ihtiyacına cevap vermesi nedeniyle Taşhan kent kullanıcıları ve turistler tarafından yoğun talep görmektedir. Kent içinde bazı sorunlarına rağmen yok olmaktan kurtulan Taşhan'ın kent yaşamına dahil olduğu görülmüştür.

Tarihi yapıların orijinal işlevlerinin güncel işlevleri karşılama yetenekleri hem mimari hem de kentsel ölçekte istenilen düzeyde olması beklenmektedir. Ancak Türkiye'de tarih içerisinde Deveci Han ve Taşhan gibi konaklama yapıları olarak inşa edilen pek çok han günümüzde farklı işlevlerle kullanımına devam etmektedir. Edirne'de hapisane ve kışla deposu olan Erken Dönem Osmanlı eseri Deveci Han (1497) günümüzde İl Kültür Turizm Müdürlüğü ve Kültür Merkezi olarak kullanılmaktadır. Yapı, Kültür Merkezinin tüm ihtiyaç programının hepsini kapsayamasa dahi; çevre verileri (SWOT), çoğu mekânsal

organizasyonun kùltür merkezi işlevine uygunluğu ve diğer mekanların da işleve uygun düzenlemelerin yapılabilecek olması yapının bugünkü kullanımına olanak sağlamaktadır (Pehlivan, 2018: 543). İstanbul Eminönü'nde bulunan Vakıf Han da "Büro Han" olarak inşa edilmiş olup Fransızlar tarafından I. Dünya Savaşı sırasında karargâh, daha sonra kışla ve işhanına çevrilmiştir. Uzun süre boş kalan yapı 2007 yılından itibaren otel (konaklama) yapısı olarak kullanılmaktadır (Hakyemez vd., 2014: 116). Yine Gaziantep'te bulunan Hışvahan'da (1563-1577) konaklama ve ticaret işlevlerinin bir aradadır. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi tarafından restorasyonu gerçekleştirilen yapı 2016 yılından sonra otel-restoran ve dükkân gibi çoklu işlevlerin bir arada olduğu fonksiyona dönüştürülmüştür. Yapının yeniden işlevlendirilme sürecinde ilk fonksiyonu, mimarisi ve günümüz yapı çevresi etkili olmuştur (URL 4). Lefkoşa'da bulunan Büyük Han 1570 yılı öncesi Orta Çağ binası olarak inşa edilmişken, daha sonra hana dönüştürülmüştür. Büyük Han yapısı sırasıyla; Osmanlı Dönemi konaklama yeri, İngiliz yönetimince Lefkoşa Merkez Hapishanesi, konaklama yapısı, fakir aileler için kiralık konaklama, Planlama İnşaat Dairesi tarafından ambar yapısı, Şehircilik Dairesi Tarafından ve son olarak restorasyon çalışmaları tamamlanan yapı ticari amaçlı kullanılan Kùltür Merkezi olarak işlevini sürdürmektedir. Yapıların yeniden kullanımına yönelik işlev verme sürecinde çevresel uyum ve ilk fonksiyon bu yapıda da temel yöntem olarak kullanılmıştır (Altan vd., 2017: 638). Görüldüğü üzere konaklama amaçlı han yapılarının yeniden kullanımlarında çevresel verilerin ve ilk fonksiyonun mekânsal yeterlilikleri sağlaması bakımından önemli olduğu görülmektedir. Bu bağlamda çalışmada ele alınan yapılardan Deveci Han'da yeni işlev kararı ilk fonksiyon düşünülmeden, analiz edilmeden verilmiştir. Verilen bu kararlar restorasyonu yapılan Deveci Han yeni işlevin mekânsal ihtiyaçlarını karşılayamadığı için bir süre sonra boşaltılmıştır. Taşhan'da ise verilen işlev ilk fonksiyona uygun olduğu için hem yapının korunması hem de ekonomik olarak sürdürülebilir bir uygulama olmuştur.

5. Sonuç ve Öneriler

Günümüzde tarihi çevre ve yapıları korumada restorasyonların onarımdan ziyade yeniden kullanılarak kent yaşamına dahil edilmesi anlayışı sürdürülebilir çağdaş koruma anlayışıdır. Bu anlayışın yani yeni bir işlev vererek tarihi yapıların yeniden kullanımının sağlanması Tokat gibi küçük kentlerde 2000'li yıllardan sonra görülmeye başlamıştır. Geçmişte bilinçsizce farklı kullanımlarla günümüze gelebilen Deveci Han, Sulu Sokak'ta yeni işlev verilerek 2007'de restorasyonu başlatılan ilk örnektir. Yapıya yeni işlev verilme kararı Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nin yeni kurulacak Devlet Konservatuvarı için Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden bu yapıyı talep etmesi ile şekillenmiştir. Bu karar gecekondu alanına dönen tarihi kent çekirdeğinin bu işleyle soylulaştırılmasına neden olabileceği için kabul görmüştür. Ancak Deveci Han'a verilen bu yeni işlevin yapıya mekânsal olarak uygun olmadığı konservatuvar olarak kullanılırken yapılan analizler göstermiştir. Bu nedenle de 2019 yılının sonunda konservatuvar bu binadan taşınarak boşaltılmıştır. Deveci Han'da görülen bu yanlış işlev kararı hem yapıya zarar vermiştir hem de ekonomik olmamıştır. Elbette tarihi yapılarda restorasyon çalışmaları yeni işlev verilerek başlamalıdır. Ancak bu kararda orijinal işlevin mekânsal boyutlarının yeni işlevin mekânsal gereksinimlerini karşılayabilme yeteneğine sahip olması önemlidir. Eğer yapıya uygun işlev verilmezse ya işlevi uygun hale getirmek için yapıya müdahalede bulunulur ya da Deveci Han'da görüldüğü gibi yapı boşaltılarak yeni başka bir kullanım için tekrar restorasyon sürecine girer. Kısaca yapılan mekânsal analizler ve anketler Deveci Han'ın eğitim yapısı olarak kullanım kararının isabetli olmadığını, Taşhan'ın ise ticaret yapısı olarak kullanma kararının isabetli olduğunu göstermiştir.

Ele alınan her iki yapı kentsel ölçekte değerlendirildiğinde, yok olmakta olan bu yapıların restorasyonlarının yapılması buldukları bölge içinde kent morfolojisinde görünürlüklerini tekrar kazandırmıştır. Yani kentlerin mekânsal kimlik oluşumunda önemli yerleri bulunan bu tarihi yapıların varlığı işlev devamlılığı

olsun ya da olmasın buldukları bölgede mekân morfolojisinde kimliğin tanımlayıcı unsurları olduğu görülmüştür. Ancak uygun işlevler verilmediği müddetçe yapılar sürdürülebilir bir kullanıma sahip olmayacaklar ve kent yaşamına katılamayacaklardır. Bu bağlamda tarihi yapı ve çevrelerin korunmasında bir araç olan yeni işlev/işlev kararlarının bilimsel ve bütüncül bir koruma anlayışı ile yapılması için sürdürülebilirlik bileşenlerinin tüm dinamiklere göre analiz edilmesi önem kazanmaktadır. Sonuç olarak bilimsel analizler yapılmadan verilen yeni işlev kararları tarihi yapı ve çevreleri korumada en önemli sorunlardan biri olarak saptanmıştır.

Konaklama amaçlı inşa edilen Tarihi Han yapılarında yeniden kullanıma yönelik alınacak kararlarda;

- Han yapılarında mekansal yeterlilikler açısından öncelikli ilk fonksiyonu olan konaklama işlevinin düşünülmesi daha uygun olacaktır. Ancak bu kararı verirken yapının kent içindeki konumunun yeni işleve (otopark, trafik, yapının konaklama için uygun bir bölgede bulunması gibi) ve kentin konaklama için yeterli turizm potansiyelinin olup olmadığı analiz edilmelidir. Kentin turizm potansiyeli Deveci Han'ın butik otel olarak yeniden kullanımına olanak verip vermeyeceğinin analizlerinin yapılması gereklidir.
- Konaklama dışında kentin ihtiyaçları doğrultusunda verilecek yeni işlev kararında yapının mimari bütünlüğünü bozmayan, kullanıcı ve insan gereksinimlerini karşılayan, erişilebilir nitelikte yapının asıl işlevine, mekansal gereksinimler ve ruhuna uygun olmalıdır.
- Uygun işlev tarihi yapıyı kent yaşamına katarak sosyo-kültürel sürekliliği ve kent kimliğinin korunmasına katkı sağlamalıdır.

Bu bağlamda Tarihi Han yapılarına kentin ihtiyacına göre öncelikle konaklama ya da ticaret, kültür merkezi, işhanı gibi ofis kullanımlarına uygun işlevler bu yapıların mekânsal bütünlüklerine zarar vermeyeceği gibi mekânsal gereksinimleri de karşılayacaktır. Böylece uygun işlevler tarihi yapıların tekrar tekrar restorasyonlarının yapılmasının önüne geçilerek, sürdürülebilir bir koruma ile bölgeye hem ekonomik hem de sosyo-kültürel katkılar sunacaktır.

Etik Kurul İzni: Bu çalışmada yapılan anketler 2020 yılı öncesi yapılmış olup o dönemde etik onayı gerekmemekteydi. Ayrıca kullanılan sorular kişisel herhangi bir bilgi içermemektedir.

Kaynaklar

A. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ahunbay, Zeynep (2004). *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*. Yapı Yayın-28, Üçüncü Baskı, İstanbul.
- Akın, Emine Saka (2010). "Tarihten Günümüze Tokat". *Heerlife Dergisi*, (13-14), 64-66.
- Akın, Emine Saka ve Hamiyet Özen (2013). "Tarihi Yapılarda Yeniden Kullanım Sorunları Tokat Meydan ve Sulu Sokak". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 21-48.
- Aktüre, Sevgi (1978). *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, Ankara.
- Altan, Hasan, ve Şefika Karaderi Özsoy (2017). "Tarihsel Süreçten Günümüze Büyük Han ve Yeniden Kullanıma Adaptasyonda Sosyokültürel Sürdürülebilirlik Bağlamında Mekân İşlevlendirilmesi". *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 7(4), 634-654.
- Altaş, Naciye (2002). "Tokat Şehir İçi Hanları". *Tokat Kültür Araştırma Dergisi*, (10), 53-57.
- Altınoluk, Ülkü (1998). *Binaların Yeniden Kullanımı*. İstanbul: YEM Yayınları.
- Aydın, Dicle ve Esra Yıldız (2010). "Yeniden Kullanıma Adaptasyonda Bina Performansının Kullanıcılar Üzerinden Değerlendirilmesi". *METU JFA 2010/1*, (27:1), 1-22, DOI: 10.4305/METU.JFA.2010.1.1.
- Biröl, Gaye (2007). "Bir Kentin Kimliği ve Kervansaray Oteli Üzerine Bir Değerlendirme". *Arkitekt Dergisi*, (514/Kasım-Aralık 2007), 46-54 (Avery Index to Architectural Periodicals) (AIAP).
- Erder, Cevat (2007). *Tarihi Çevre Bilinci*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.
- Faroqhi, Suraiya (2000). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekânında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi (1550-1650)*. çev. Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Gazi, Aylin ve Elvin Boduroğlu (2015). "İşlev Değişikliğinin Tarihi Yapılar Üzerine Etkileri Alsancak Levanten Evleri Örneği". *Megaron*, 10(1): 57-69. DOI: 10.5505/MEGARON.2015.86570
- Hakyemez, Bengü ve Bilge Gönöl (2014). "Eminönü Hanlarının Yeniden İşlevlendirilmesi Kapsamında Değerlendirilmesi: IV. Vakıfhan". *Beykent Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 7 (2), 101-129.
- Kuban, Doğan (2000). *Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu Kuram ve Uygulama*. İstanbul: Yapı Endüstrisi Yayını.
- Kuyrukçu, Zafer ve Emine Yıldız Kuyrukçu (2017). "Tarihi ve Kültürel Süreklilik Bağlamında Sait Bektimur Evi'nin Yeniden Kullanımı". *Artium*, (C. 5-S. 2), 38- 50.
- Pehlivan, Gamze Fahriye (2018). "Anıtsal Türk Mimarlık Örneklerinden Deveci Han'ın Yeniden İşlevlendirilmesi". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (43), 537-559.
- Saraç, Ömer ve Canan Tanrısever (2018). "Kastamonu'da Yeniden İşlevlendirilen Tarihi Yapıların Sürdürülebilirliğe Etki Eden Çekicilik Faktörleri". *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, (C. 29-S 2, Güz), 151- 163.
- Tapan, Mete (2007). *Soru ve Cevaplarla Koruma*. İstanbul: Türkiye Mimarlar ve Mühendisler Odası Birliği.
- Texier, Charles (2002). *Küçük Asya*. Üçüncü Cilt. Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Turan, Osman (1993). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Wilson, Clare, Barry Smith, ve Peter Dunn (2007). *A Guide to Developing a Sustainability Strategy and Action Plan*. Uk: Future Print Limited.

Yavi, Ersal, (1986). *Tokat, Niksar, Zile, Artova, Erbaa, Turhal, Reşadiye, Almus*. İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş.

B. Elektronik Kaynaklar

URL-1: Google Earth, Konum: 40°19'09.73"K 36°33'05.12"D (Erişim Tarihi: 09.062021)

URL-2: https://tr.wikipedia.org/wiki/Tokat_Kalesi (Erişim Tarihi: 09.062021)

URL-3: <https://Twitter.Com/Tokatvaliligi/Status/907194922238869504> (Erişim Tarihi: 15.05.2021)

URL-4: https://www.researchgate.net/profile/Aysenur_Islek/publication (Erişim Tarihi: 20.11.2021)

C. Fotoğraf Arşivleri

Begüm Demiroğlu İzgi. Fotoğraf Arşivi.

Emine Saka Akın Fotoğraf Arşivi.

Hamiyet Özen Fotoğraf Arşivi.

Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi.

D. Sözlü Kaynaklar

Görüşme (2019). Mehmet Aykun. Tokat: Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü.

Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması*

Yasin Ersin**

Fahri Sakal***

Özet

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde çıkartılan kanun ve talimatnameler ile camiler kadro dâhili ve kadro harici olarak tasnif edilmiş; tasnif sonunda kadro haricine çıkarılanlar kapatılmış veya satılmıştır. Özellikle yeni düzenin/Cumhuriyetin inşa yılları olan 1930'larla birlikte hazırlanan tasnif talimatnameleri ile çok sayıda cami kadro haricine çıkarılıp kapatılmıştır. Kapatılan camilerin satışları 1927 senesinde sıklaşmış olmasına rağmen, hukuki açıdan satışların hangi kurallar çerçevesinde yapılacağı 1935 tarihinde çıkartılan kanunlar ile belirlenmiştir. Bu kanunların yürürlüğe girme- siyle birlikte Tek Parti iktidarı cami kapatma-satma uygulamalarının hukuki altyapısını tamamlamıştır.

Bu çalışmanın konusu, tek parti döneminde gerçekleştirilen cami kapatma-satma uygulamaları, gerekçeleri, kimle- re ve ne amaçla satıldığıdır. Temel problematik ise bu uygulamaların hangi amaca binaen yapıldığı ve iktidarın cami algısı çerçevesinde sergiledikleri siyasetlerin değerlendirilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Camiler, Camilerin Satılması, Kadro Harici Camiler, Tek Parti Dönemi, Laiklik, C.H.P.

Sales of Mosques in the Single Party Period

Abstract

With the laws and regulations issued in the Early Republican Period, mosques were classified as staffed and unstaffed. At the end of the classification process, those that were unstaffed were closed down and sold. Especially with the new regulations prepared in the 1930s for the establishment of the new order/Republic, more mosques were left unstaffed and closed down. Mosque sales became frequent in 1927, and the legal rules under which the sales would be made were determined by the laws enacted in 1935. With the enactment of these laws, the Single Party government completed the legal infrastructure of mosque closing-selling practices.

The subject of this study is the practices of closing down and selling mosques during the single-party period, their reasons, to whom and for what purpose. The main problematic is the evaluation of the purpose of these practices and the politics of the government within the framework of perception of mosques.

Keywords: Mosques, Selling Mosques, Unstaffed Mosques, Single Party Period, Secularism, Republican People's Party.

* DOI: 10.16971/vakiflar.958727

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Temmuz 2021 / July 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2021 / December 2021

** Doktora Öğrencisi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Samsun-TÜRKİYE;
e-posta: yasinersintr@gmail.com; ORCID: 0000-0001-7149-1570

*** Prof. Dr. Ondokuzmayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Samsun Türkiye;
e-posta: fahrisakal@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3167-8327

Giriş

Başlangıcından beri camiler namazı cemaatle eda etmenin yanında sosyal hayatı düzenlemek, eğitim ve iletişim gibi ihtiyaçları karşılamak için de kullanılmışlardır. Bu işlevleri zamanla etrafına yapılan külliyele aracılığıyla daha da artmıştır. Hz. Muhammed'in din ve devlet işlerinin yürütülmesinde camiye daima merkeze aldığını biliyoruz (Özcan, 1993: 49-51). Ancak camilerin bu rolleri İslam medeniyetinin gelişmesine paralel olarak meselelerin çoğalmasıyla tedricen değişmeye başlamış, mesela eğitim ve öğretim işleri medreselere geçmiş, böylece camilerin içtimaî hayattaki yeri sadece namaz edasına indirgenmiştir. Buna rağmen halk arasında cami "Allah'ın evi" olarak görülmüş, önemi her vesile ile anlatılmış; camilerle ilgili gelenekler ve deyimler dile ve folklor terimlerine kadar girmiştir. "İki cami arasında bî namaz", "ne camiye ne kiliseye yaranabildi" gibi deyimler dile yerleşmiş ve camiler çevresine muazzam bir edebiyat oluşmuştur. "Süleymaniye'de bayram sabahı" gibi en hârikulâde şiirler camiler için yazılmış, mimarînin en şahane ve en mükemmel örnekleri de cami olarak yapılmıştır. Ancak İslam medeniyetinin ve Osmanlı'nın çöküşüne paralel olarak camiler için de kötü günler başlamıştır. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında gerçekleşen ekonomik çöküş, halkın maişet derdine düşmesi, askerî mağlubiyetler ve muhaceretler toplumun önceliğini hayatta kalabilme ve karnını doyurabilmeye bıraktığından camilerin bakımında kısmî ihmaller görülmeye başlanmıştır.

Bunlara ilave olarak adı geçen dönemde bir de dini sorgulayan pozitivist, materyalist, seküler ve ateist fikriyatın münevverler arasında yayılması camilerin daha fazla ihmal edilmesine sebebiyet vermiştir. Bu gibi sebeplerden ötürü camilerin çoğu, zamanla bakımsız hale düşmüşlerdir. Bazıları yıkılmıştır, hatta hırsızlar camilerin kıymetli parça ve bölümlerini soyup satmışlardır. 1930'larda Abideleri Koruma Kurulu Üyesi Mimar Sedat Çetintaş, yıkılan, yıkılmak istenen ve soyulan ecdat eserleri ile ilgili bir rapor hazırlamıştır. Bu belgede Bursa, Lüleburgaz, İstanbul ve Edirne'den verilen birçok örnek vardır (BCA, MGMK, 30-10-/213-446-4). O dönemde cami ve mescitlerdeki birçok taşınabilir eser sahip çıkılmadığından çalınmış veya kaybolmuştur (BCA; DİB K, 051./4.31.1).

Erken Cumhuriyet döneminde camiler için başka bir olumsuz gelişme daha vardı. Bazı camiler düşman işgaline uğrayan yörelerde kötü muamele görmüş, yıkılma ve yakılma felaketine uğramışlardır. Mesela Ruslar 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nde Edirne'de Selimiye Camii'nin Hünkâr Mahfili'ndeki çinileri söküp götürmüşler; Balkan Harbi'nde Bulgarlar Selimiye'yi havaya uçurmayı düşünmüşlerdir.¹ Millî Mücadele'de düşman işgaline uğramış mıntikalarda zarar görmüş ve tamirata muhtaç hale düşmüş bulunan cami ve mescitler de Tek Parti döneminde yeterli onarım ve bakım görememiştir. Mesela Fransız işgali sırasında Mersin'in Yakaköy ve Tekkeköy'ünde tahrip edilen okul ve camilerinin 1923 yılında yeniden yapılmasına "şimdilik" imkân olmadığı bildirilmiştir (BCA, TİGM K, 272-11-16-65-16). Yalova'da üç adet cami Yunanlılar tarafından yıkılmıştır (BCA, DİB K, 051.0.0/8.67.26.1). Yunan işgali sırasında, Yalova müftülüğü kazada bulunan üç adet caminin zarar görüp metruk hale düştüğünü Kocaeli Merkez Müftülüğü'ne iletmiştir. Yörelerindeki Rüstem Paşa ve Sofuca camileri de metruk halde olmasından dolayı görevlilerinin işlerini yapamadıkları belirtilmiştir (BCA, DİB K, 051/8-65-61). Diğer taraftan 1925 yılında özellikle İstanbul'un büyük camileri yıkılma tehlikesi ile karşı karşıyaydı. Ancak 1926-1929 yılları arasında yapılan bakım ve yenilemelerin malî miktarı bütçenin sadece %0,5'ine denk geliyordu (Parlak, 2019: 239). Kadro dâhilinde tutulan camilerin tamiri için vakıflar, kendi malî gücü ölçüsünde gayret ediyor, ama bakım ve yenilemeye muhtaç eserlerin çok azı bu şekilde iyileştirilebiliyordu (BCA, MGMK, 30-10/192-

1 <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/selimiye-camiinin-cinileri-rusyadan-getirilecek-531784.html>
(Erişim Tarihi: 27/06/2021).

318-17). Kısacası Cumhuriyet idaresi cami, mescit ve namazgâh gibi mekânları birçok sorunlarıyla birlikte tevarüs etmişti.

Camilerin ve benzer dinî mekânların yaşadığı bu olumsuz gelişmeyi ilk defa II. Meşrutiyet döneminde hisseden hükümetler bazı düzenlemeler yaparak, harabe olmuş binalar ve vakıf arsalarının satışını o zaman da düşünmüşlerdi (Özteke, 2018: 246-249). İhtiyaç fazlası camilerin satılabileceği veya başka gayelere tahsis edileceği gibi icraat ve tasavvurlar düşünülmüş, sonunda Meclis-i Mebusan camileri istisna tutarak diğer dinî mekânların ihtiyaçtan fazla olmaları halinde başka işlere tahsisini veya satışlarını kanunlaştırmıştı (Esen, 2011: 96). Buradan anlıyoruz ki vakıf eserlerinin tamir ve bakımı o zamandan beri sorunluymuştu. Erken Cumhuriyet Döneminde de bu sorun devam etti, bu dönemde rejime dönük ciddi dönüşümlerin yapılması planlanmış; devlet ve toplum yapısını pozitivist anlayışla Batılılaştırmak için birçok inkılap-ıslahat çalışmaları yapılmıştı. Bu çerçevede cami, mescit, namazgâh (musalla), ziyaretgâh, medrese ve tekke bina ve arsalarının yeni anlayışa göre bir düzene kavuşturulması da hükümetlerin gündemini işgal ediyordu. Bizim bu yazıda konumuz, camilerin ihtiyaçtan fazla olduğunun düşünülmesi sebebiyle, ihtiyaç fazlası camilerin elden çıkarılması sürecinin icraatıdır. Bunu yapabilmek için camiler kadro dâhili ve kadro harici olarak tasnif edilmiş; kadro haricine çıkarılanlar kapatılmış ve satılmıştır. Cami binası yıkık veya yıkılmaya yüz tutmuş ise tamirine gidilmemiş, enkazı ve arsası satılmıştır. Cami kapatma-satma uygulamalarının hukuki altyapısı ise bu çerçevede çıkartılan kanun ve kararnamelerle oluşturulmuştur. Kadro dâhili camilerin personeli Vakıflar Umum Müdürlüğü kadrosuna alınarak maaşa bağlanmış, kadro harici olanların bazıları satılmış, bazıları belli başlı kişi ve kurumlara kiraya verilmiştir.

1. Tek Parti İdaresinin Cami Algısı

İslamî ibadet mekânları başlıca şu kavramlarla ifade edilmektedir: cami, mescit, namazgâh veya musalla yeri. Bu müesseselerin büyük kısmı Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'ne bağlı idi. Vekâlet 3 Mart 1924 tarihinde lağvedilince mezkûr müesseseler Diyanet ve Vakıflar idaresine bırakıldılar. Özellikle tarihî binalar Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. Vakıflar Umum Müdürlüğü bunları elden geldiğince korumaya çalıştıysa da hepsinin tamir ve bakımına malî cihetlerden yetişemiyordu. Vakıf malı olmayanlar ise tamamen sahipsiz halde yıkılıyor ve talan ediliyordu. Mesela o dönemde bazı camilerin kubbelerindeki kurşunlar soyulmuş ve eşyaları çalınmış (BCA, DİB K, 51/2-6-22; BCA, DİB K, 51/2-6-7); bazıları da pek harap vaziyette (BCA, MGM K, 30.10/192.318.33) kaderine terk edilmiş haldeydi. Yakılmış ve yıkılmış camilerin yerine yenileri yapılamamış, bir süre sonra da arsaları umumiyetle sahipsiz kalmış durumda idi (BCA, KDB K, 30-18-1-2/94-10-18). İşte bu problemler karşısında aşağıda ayrıntısı anlatılan cami politikası geliştirilmiştir.

Erken Cumhuriyet Dönemi'ni şekillendiren en temel değişiklik, laik "ulus devlet" anlayışıdır. Tek Parti'nin laiklik anlayışı dini bir kenara bırakmayı ve İslam'dan tamamen uzaklaşmayı içermiyordu (Parlak, 2019: 244). Esas amaç, öncelikle din adına takip edilen, dinî sanılan, dine karışmış hurafeleri dinden ayırmak ve bunları toplumdan kazırmaktı; ayrıca dinin yeni rejime ve Cumhuriyete köstek olmasına değil destek olmasına, yapılan inkılapları pekiştirmesine, millî bütünlüğe katkı sağlamasına ve dayanışma aracı olarak yorumlanmasına çalışmaktı. Karpat (2010: 46)'a göre de yeni dönemde kurucuların amaçları İslam'ı top-tan kaldırmak değildi. İslam'ın 'Laik Cumhuriyet'e ve modern hayatın ruhuna aykırı görülen dogmatik ve içine kapalı olduğunu düşündükleri özelliklerini silmek ve ıslah edilmiş modern ve Türk'e göre bir İslam oluşturmaktı.

Bu "modern" olan ve "Türk'e has" dini gerçekleştirmek adına dönemin siyasî akıllı laik ve millî devlet için İslam'ın da "Türkleştirilmesini" düşünüyordu. II. Meşrutiyet'ten beri zaman zaman gördüğümüz "dini

Türkleştirme” veya “Türk’ün Millî Dini”ni kurma düşüncesi Tek Parti döneminde devlet eliyle hayata geçirilmek istenmişti. Bu konuda Hüseyinzade Ali’nin başlattığı, daha sonra Ziya Gökalp’in geliştirdiği “Dinî Türkçülük”, İ. Hakkı Baltacıoğlu’nun “İslam’ın Türkleştirilmesi” ve Reşit Galip’in “Millî Müslümanlık” dediği “İbadetlerin Türkçeleştirilmesi” projeleri hükümetin tasarladığının benzerleriydi. Ruşeni Barkur da “Din Yok, Milliyet Var” adlı eserinde, “Benim dinim, benim Türklüğümdür” ifadesini kullanmış, “din” kelimesini “milliyet” olarak algılamıştı. Ayrıca Baltacıoğlu’nun, 1928 yılında Millî Mecmua’da yayınlanan “İslâm’ı Türkleştirmek lâzımdır!” sözüyle ifade ettiği düşünceleri gibi, daha sonra Darülfünun İlahiyat Fakültesi tarafından hazırlanan meşhur “Dini İslah Beyanamesi” ve Millî Eğitim Bakanı Reşit Galip’in yazdığı “Müslümanlık: Türk’ün Millî Dini” adlı eserdeki fikirler 1932’den sonra kısmen uygulamaya konulmuştur. Türk Tarih Tezine göre Sümerlerin Türk olduklarından hareketle Hz. Muhammed’in ve atalarının Türk olduğu da ileri sürülmüştür. Bundan dolayı İslam Medeniyeti’nin bir Türk Medeniyeti olduğu iddia ediliyor; buna göre bu medeniyeti saptırılmış olduğu özüne döndürmek için İslâm’ı Türkleştirme çalışmaları planlanıyordu. Hâce-i Türkistan Ahmed Yesevî, Sultan Veled, Hacı Bektaş Velî, Hacı Bayram Velî ve bunlar gibi sufilerin düşüncelerine bazı noktalardan dayanılarak Anadolu merkezli yerli ve millî bir “Türk İslamı” öngörülüyordu (İşler, 2018: 53). En azından iktidar içinde bu görüşe destek verenlerin bulunduğunu biliyoruz.

Hedefi topyekûn Batılılaşmak olan Türk modernleşmesi radikal bir evre başlatmış, Latin harflerinin kabulü ile Türkiye’nin Batı’ya yaklaşması amaçlanmıştı. Ancak harf inkılabı ve diğer Batılılaşma çalışmalarını İslam Âlemi’nden ve maziden uzaklaştırıcı icraat olarak görenler de olmuştur (İşler, 2018: 53). İbadetlerin ve ezanın Türkçe yapılması gibi reform programları da dinin Türkleştirilmesi çerçevesinde öngörülmüştü. Bu minvalde 1934 yılında modernist İslamcılardan İ. Hakkı İzmirli ile Şerefettin Yaltkaya, İmam-ı Azam Ebu Hanife’ye dayanarak namazın Türk diliyle kılınabileceğini ispat etmeye girişmişlerdi. 1934’de A. İbrahim “Millî Din Duygusu ve Öz Türk Dini” adlı eserinde daha radikal tekliflerde bulunmuştu. Ona göre, İslam dini, Türklere uygun olmadığından “millî bir din” meydana getirmek için çalışmak zarurî idi. Bu bağlamda öne sürülen teklifler, 1928’de Baltacıoğlu ve arkadaşlarının hazırladıkları “Dini İslah Beyanamesi” ile büyük benzerlikler taşımaktadır (İşler, 2018: 53).

Dönemin aydınlarında Türkleşmeye ek olarak Batılılaşmanın pozitivist etkisi de görülmüyordu. Bu etki devlet ricalinde Tanzimat’ta başlamış, özellikle Jön Türklerin ve devrin diğer Batıcı aydınlarının çalışmalarıyla birlikte güçlenmişti. Auguste Comte, Pozitivizmin Osmanlı İmparatorluğu’nda yayılmasına ayrı bir önem vererek; Sadrazam Mustafa Reşit Paşa’ya pozitivistliği tanıtan ve onu “insanlık dini” diye adlandırdığı sisteme davet eden mektuplar göndermesinden beri Müslüman toplumların pozitivistliğe geçişlerinin daha kolay olacağını düşünen bir zümre oluşmuştu (Kabakçı, 2018: 43). Bu ‘pozitivist din’ düşüncesi Cumhuriyet elitini ne kadar etkilemiş olabilir, bu ayrı bir konudur. Biz bunu hatırlatmakla yetiniyor ve pozitivist- ateist (Ülken, 1992: 249) aydınlarla ilave olarak modernist İslamcılardan da pozitivist akımlardan az ya da çok etkilendiklerini belirtmekle iktifa ediyoruz. Bu çizgideki M. Şemsettin Günaltay, İ. Hakkı Baltacıoğlu, M. Ali Aynî ve Şerefettin Yaltkaya gibi düşünürler inkılap hareketlerini benimsemiş, dinde reform hareketlerine uyarak bir bakıma “Kemalist İslamcı” bir çizgi oluşturmuşlardı” (İşler, 2018: 54). Bu çerçevede namazlarda sure ve duaların tamamen Türkçe okunduğu bir iki örnek (Sakal, 1999: 179-180) görülmüşse de bu uygulama devam etmemiştir. Ezan ve kamet Türkçeleştirilmiş, ancak camilere kiliseler gibi sıralar ve müzik aletleri koymayı düşünenlerin teklifleri kabul görmemiştir.²

Tek Parti olarak CHP pozitivistlikten etkilenen laik çizgisine rağmen gerektiğinde dini şekillendiren, kullanan ve ondan yararlanan bir politika da takip etmiştir. Zaten Atatürk de “din lüzumlu bir müessesese-

2 Bu gibi teklif ve icraatların halk üzerindeki yansımaları için bk. Atay (2018: 49-65).

dir” derken buna işaret etmiş oluyordu. Bu hususta örnekler çoktur: 1924 Tarihinde “Halifenin hal’i ve makâm-ı hilâfetin ilgâsı” dolayısıyla camilerde okunacak hutbelerde “cumhuriyetin selâmet ve sadetine” dua edilmesi istenmişti (BCA, DİB K, 051/2.1.30; DİB K, 051/2-12-8). “Gazi hazretlerinin heykellerinin satışından” elde edilecek gelirin Tayyare Cemiyeti’ne bırakıldığı, bu durumun “muktezâsının ifâsına himmet olunması” için Diyanet İşleri Başkanlığı’nın görevlendirildiği biliniyor (BCA, DİB K 051.V08/2.6.30). Başka bir misal olarak Atatürk’ün Nutuk’unun dağıtım ve satışı için müftülüklerden yararlanılması gösterilebilir (Sakal, 2003: 90; DİB K, 051.V41/9.77.1). Şapka inkılabı yıllarında camilerde şapka ile namaz kılınması emredilmiş (DİB K, 051.0.0.0/13.115.5; Sakal, 2007: 1-11) din görevlilerinin Türk Hava Kurumu’na üye olup aidat ödemeleri (BCA, DİB K, 051/V41.30.27; BCA, DİB K, 051.0./4.31.7; BCA, DİB K, 51.V41/9.78.1) ve vatandaşların kurban derilerini kuruma vermeleri emredilmiş, bu konuda din görevlilerinin halkı “irşad” etmeleri istenmiştir (BCA, DİB K, 051.4. 30.27; BCA, DİB K, 051.4.31.7; BCA, DİB K, 051.30.9.48). Bu gibi örnekler pek çoktur. Tarihinde “din ü devlet” ikilisini vazgeçilmez kutsalı olarak öğrenmiş bir kültürde bu politikalar şaşırtıcı değildir, bilakis tabî tercihler sayılmalıdır.

Bilindiği üzere Türkiye laikliğinin kaynağı daha çok Batılı sosyo-ekonomik ve felsefi akımlardır. Erken Cumhuriyet kadrosunun çoğunun pozitivist, bazılarının da “Pratik Maddiyatçı” veya “Tarihî Materyalist” oldukları bilinmektedir (TBMM ZC, C. 16, 59-61). Türkiye üzerindeki bu pozitivist ve materyalist etkiler, daha çok Fransız ihtilal ideolojisinin çizgisindedir (Akgün, 2005: 100 vd). Dolayısıyla bu kadronun din, diyanet, medrese ve cami politikalarını bu anlayışlar doğrultusunda yönlendirmeleri kaçınılmazdı. Camiler, onlara göre yeni modernleşme anlayışıyla birlikte laik ulus devlete muhalefet etmemeli, aksine yeni rejime destek mekânları olmalıydılar. İhtiyaçların üzerinde cami olduğunu düşündüklerinden fazlası satılmalı veya başka ihtiyaçların temini için kullanılmalıydı. Maddî getirileri olmadığı için kadro harici camilerin satışlarından elde edilecek kâr ile de kadro dâhilindekilerin masrafları karşılanmalı ve camilerin kamuya getirdiği malî yükün bir kısmı bu yolla karşılanmalıydı.

Tek Parti iktidarı, laik rejime destek mekânları olmalarını istediği camilere ve cami dışındaki ibadetlere bu minvalde zaman zaman müdahale edebiliyordu. Daha açık olarak; her türlü toplanma mekânı gibi, camiler de rejime ve inkılaplara karşı faaliyetlerin yeşerebileceği bir tehdit unsuru olmasınlar diye sıkı bir şekilde denetleniyordu. Bir misal vermek gerekirse: Ramazan ayının sıcak günlere tesadüf ettiği bir dönemde Boyabat’ta halk bahçelerde teravîh namazı kılmakta iken mahallî idarece Jandarma marifetiyle ibadetten men edilmişlerdi. Bunun üzerine halk şikâyetinde bulunmuş, zamanın Diyanet İşleri Başkanı A. Hamdi Akseki müftülüklerle şu manidar genelgeyi göndermişti:

“Şimdiye kadar mescid ve cami gibi ibadete tahsis edilmiş olan yerlerde açık veya kapalı olsun namazı engelleyici bir tedbir alınmaz. Bunun dışında ve hükümetin malumatı olmadan toplu olarak şu veya bu mahallin namaz kılma yeri olarak seçilmesi bir nevi toplantı mahiyetindedir. Binaenaleyh büyük toplantı şeklinde bilinen ibadet mahalleri dışındaki açık ve kapalı yerlerde hükümetten izin almadıkça ibadet vesilesiyle toplananların cemaat haline dönüşmesi caiz değildir (...) İbadet ve namaz için toplanmak istenildiğinde evvela bölgenin müftülüğü tarafından o yerin en büyük mülkiye amirine bilgi verilmek suretiyle gereğinin yapılması...” (BCA, DİB K, 51/4-30-25).

Görülüyor ki mevcut camiye sığmayacak büyük bir cemaat toplanırsa, bu durumda bir çayırda cemaat halinde namaz kılınamayacaktı. İlla ki vatandaş müftüye başvuracak, müftü vatandaşın bu talebini mahallî “hükümete” ileticek ve oradan izin gelince -vakit hâlâ geçmemişse- namaz ancak o zaman kılınabilecekti. Başka bir deyişle, hükümetten izinsiz, ibadet için bile olsa, belli bir yerde halkın toplanması sakıncalı görülmüştü. Toplananların da “cemaat haline dönüşmesi” yasaktı. Bu bakımdan camilerin denetlenebilmesi için makul sayıda olması önemliydi.

Tarihçi Bernard Lewis (1993: 411-412), 1930'lu yılların Türkiye'sinde laikleştirme baskısının çok kuvvetli olduğunu ifade etmiştir. O'na göre rejim alenen İslam karşıtı bir politika uygulamamış ise de, Türklerin zihninde ve kalbinde dinin gücünü kırma ve İslamî altyapının varlığını sona erdirmeye arzusu açıktı. Yeni başkent olması hasebiyle göç alan ve dolayısıyla nüfusu hızla artan Ankara'da bu suretle hiç yeni cami yapılmadığı gibi, bazı camiler de bakımsızlık ve benzeri sebeplerle bir şekilde kapanıyordu. Aslında Atatürk Ankara'ya özel ihtimam gösteriyor; bir bozkır kasabasını Batılı çağdaş bir başkente dönüştürmek için her fedakârlığı ve masrafı yapıyordu. Bakanlık binaları, yüksekokullar ve başkent olmanın gereği diğer yapılar yapılıyor, Batıdan şehir plancıları, akademisyenler, müzisyenler vesaire uzmanlar getiriliyordu. Ancak Ankara'nın imarı çalışmaları bağlamında o dönemde planlanmış bir cami inşaatı yoktu.

Cami yapmadan bazılarının yıkılması ve satılması gerçeği karşısında "acaba cemaat sayısı azalıyor muydu" diye bakmalıyız. Osmanlı'nın dağılma devrinde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'ye yönelik ciddi nüfus hareketleri gerçekleşmiş, ülkeye gelenler (muhacir, mübadil ve mülteciler) ve yüksek oranlı doğum olgusu belli bir nüfus artışına yol açmıştır. 1911-1922 yılları arasında sürekli savaşlarla bunalan Türk toplumunun önceliğinin cami yapmak olmadığı aşikârdır. Bu durumda 1910'dan sonra -istisnai haller dışında- sıfırdan yeni cami inşa edilememiş diyebiliriz. Cami satışlarının hızlandığı 1935 yılını esas alırsak son 25 yıl içinde ülkede cemaat miktarının muhaceretlerle ciddi oranda artmış olacağını söyleyebiliriz. Bu durumda "ihtiyaç fazlası cami" sözleri nüfus artış istatistikleriyle değerlendirilmeliydi. Bununla beraber istatistiklere bakılırken Müslüman nüfus artışının cemaat artışı anlamına gelemeyeceği de söylenebilir. Cemaat artış istatistiklerine ayrıca bakılmıyordu, ama elimizde tahmin dışında bir istatistik yoktur. Söz konusu 25 yılda göçler ve hızlı nüfus artışını dikkate alınca, ciddi oranda cemaat artışından bahsedilebilir. Ancak cemaat artışı bulunmadığı farz edilerek cami satış ve yıkılışları sürmüştür. Mesela Fatih Sultan Mehmed'in Rumeli Hisarı'nda 1452 yılında, henüz fetihden önce yaptırmış olduğu ve 19. asırda yıkılmış olan Boğazkesen Camii enkazı üzerine, Cumhuriyet döneminde gerçekleşen nüfus artışına rağmen cami değil, tiyatro yapılmıştır. Bakırköy Bez Fabrikası'nda bulunan bir mescidin kurum müdürü tarafından kapatılması (BCA, MGM K, 30.10/192-314-2) başka bir örnektir. Bursa'da Kuran-ı Kerim'i parçalayıp "Ulu Cami helalarına" atan bir zatın idarece "akıl hastası" ilan edilip ceza verilmemesi (BCA, MGM K, 30.10-0-0/88-580-10) gibi örnekler Tek Parti dönemindeki cami politikası hakkında çeşitli tartışmaları ortaya çıkarmıştır. Hamdullah Suphi Tanrıöver bu yönelişi "bir müddet mazi ile alakamızı kesmek istedik, onun için türbeleri kapattık" diyerek ifade ederken kapatılanların sadece camiler olmadığını da vurgulamıştır (Kara, 2005: 45). Bu uygulamalar muhafazakâr ve mütedeyyin olmayan aydınların da dikkatini çekmiştir. Tanrıöver gibi başka bir seküler şahsiyet olarak bilinen A. Adnan Adıvar bile bu icraatı "resmi bir dinsizlik dogması" olarak nitelendirilmiş, aşırı antiklerikal ve pozitivist bir karakter değerlendirmesiyle yorumlanmıştır (Karpaz, 2010: 224). Nitekim ilerleyen safhalarda aynı Tanrıöver'in camisiz ve imamsız kalan vatandaşın ne tür şikâyetlerde bulunduğunu anlattığı bilgileri de okuyacağız.

2- Camilerin Tasfiyesine ve Satışına Dair Düzenleme ve Usuller

Cumhuriyet'in ilanından sonra ibadet yerleriyle ilgili yapılan yasal düzenlemelerin ilki olan 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanunun 5. maddesi ile Türkiye'deki bütün cami ve mescitlerle cami görevlilerinin idaresi -kaldırılan Şer'îye Vekâleti'nin halefi durumundaki- Diyanet İşleri Riyaseti'ne verilmiştir. 8 Haziran 1931 tarih ve 1827 sayılı "Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu (Resmi Gazete, 1931, Sayı 1821) ile cami ve mescitlerle, cami görevlilerine ilişkin idari yetkiler Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Bu süreç 23 Mart 1950'ye kadar devam edecektir. Buna göre, 20 yıl boyunca, Diyanet İşleri Riyaseti gibi aslî mercii dururken, cami ve diyanet hizmetleri idaresinin Vakıflar Umum

Müdürlüğü'nde kalması, din işlerinin sürdürülmesinde çok başlılığın, bazı aksaklıkların ve mağduriyetlerin yaşanmasına yol açmıştır.

Camilere dönük tasnif ve satışla ilgili çalışmaların, camilerin ve cami görevlilerinin idaresinin Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne verilmesinin temelinde Diyanet İşleri Riyaseti'nin bu kabil icraata asla taraftar olmaması yatmaktadır. Hükümet camiler üzerinde uygulamayı düşündüğü politikayı 1927 tarihli Muvazene-i Umumiye Kanunu'na eklediği 14. maddeyle ortaya koymuştur. Söz konusu kanunun TBMM'deki müzakeresinden edindiğimiz kanaate göre, camilerin tasnifine ilişkin Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan istenen çalışmalara Başkanlık gönülsüz davranmış, meseleyi zamana yayararak bir direniş göstermiştir (TBMM Z.C.D. 2, C. 31, s. 202-203, 206; BCA, DİB K, 051/2-14-24). "Camilerin hakiki ihtiyaçlara göre tasnifi ve birleştirilmeleri mümkün olan vazifelerin birleştirilmeleri suretiyle din ve hayır hizmetleri kadrolarının tespiti hakkında (...) tanzim ve tevdi kılınan" talimatname 8 Ocak 1928'de kabul edilmiştir (BCA, DİB K, 051-08/2-14-11). Daha sonra 25 Aralık 1932'de İcra Vekilleri Heyetince "Camiler ve Mescidlerin Sınıflara Ayrılması ve Kadrolarının Tespiti Hakkındaki 8 Ocak 1928 Tarihli ve 6061 Sayılı Talimatnameyi Tadilen Yeniden Yapılan Talimatnamenin Meriyete Konulması" adlı kararname hazırlanmıştır. Bu kararnamenin 3. maddesinde camilerin tasnif esasları belirtilmiştir. Öncekine göre daha ayrıntılı olan bu talimatnamenin dördüncü maddesi kadro harici bırakılacak cami ve mescitlerin esaslarını açıklamaya yöneliktir. Camilerin kadro dâhilinde kalabilmesi için aranan şartlar şunlardır:

- 1- Beş vakit ibadete küşade (açık) bulunması
- 2- Cemaatinin olması
- 3- Civardaki camilerle arasındaki mesafenin beş yüz metreden dūn (az) olmaması
- 4- Mamur (bakımlı) olması
- 5- Memleket haritasına nazaran müstakbel vaziyetinin emin olması

Buradaki bu beş madde ilk anda haklı gibi görölse de istismara açık oldukları biraz düşünölünce anlaşıl-maktadır. İkinci madde caminin sürekli cemaatsiz olduğunu anlatıyorsa tamamen haklı olarak düşünöl-müş sayılmalıdır. Diğerlerine zaten Diyanetin itiraz etmiş olduğunu göreceğiz. Mesela 4. maddeye göre bakımlı değil ise bir camiye satmak gerekiyordu. Böyle bir caminin her halde bakımı yapılmalıydı. Ancak cemaati de yok, bakımını yapmaya taliplisi de yok ise, bu durumda o caminin satılması kamu çıkarının gereği sayılabilirdi.

Kadro harici bırakılan camilerin satışıyla ilgili olarak 5 Haziran 1935 tarihinde 2762 sayılı Vakıflar Kanunu (Düştur, 1935, 1293-1303) ve 15 Kasım 1935 tarih ve 2845 sayılı "Cami ve Mescidlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescid Hademesine Verilecek Muhassasat Hakkında Kanun" çıkarılmıştır. 22 Kasım 1935'de Resmî Gazete'de neşredilen bu kanunun ilk maddesine göre cami ve mescitler sınıflandırılacak, farklı yerlerdeki hizmetler bir arada toplanacak ve ihtiyaç fazlası belirlenecekti. Bu tasnif sonunda cami görevlilerinin daha verimli kullanılacağı ve personel tasarrufu söz konusu olacağı düşünölüyordu. Tasnifte kadro haricinde kalan camilerin mevzuata göre kendilerinden başka işlerde yararlanılmak üzere kapatılacağı, bu camilerdeki vazifelilerinin maaş ve tahsisatlarının yeni bir vazifeye tayinlerine kadar yarısı ödenecekti. Ancak bu görevlilerden yaşı elliyi ve hizmet müddeti yirmi yılı doldurmuş olanların vazife ve tahsisatları tam olarak verilecekti. (TBMM ZC,1935, 59; Resmî Gazete, 22 Teşrinisani 1935, 5795).

Söz konusu yasaya dair TBMM'de Vakıflar Umum Müdürü Fahri Kiper tasnif neticesinde "muhafazasına lüzum kalmayan" cami ve mescitlerin ekonomik kazanç getirecek şekilde satılacağını belirtmiştir (Öz-teke, 2018: 254). Satışların istinat ettiği 2762 Sayılı Vakıflar Kanunu'nun 10. Maddesi şöyledir:

“Tahsis edildikleri maksada göre kullanılmaları kanuna veya amme intizamına uygun olmayan veya-
hut işe yaramaz bir hale gelen hayrat vakıflar, idare meclisinin teklifi ve Bakanlar Kurulu’nun kararı
ile mümkün olduğunca gayece aynı olan diğer hayrata tahsis edilebileceği gibi bu kabil hayrat ayın
veya para ile değiştirilerek elde edilecek meblağ dahi aynı suretle diğer hayrata tahsis olunabilir.

Mimarî veya tarihî değeri olan eserler satılmaz.” (Resmi Gazete., 1935, 3027: 5320).

Buradaki “kullanılması kanuna veya kamu düzenine uygun olmayan veyahut işe yaramayan (...) hayrat vakıflar” ifadesinin çok manidar olduğu gözden kaçmamaktadır. Bir hayrat vakfının kullanılması kanuna veya kamu düzenine neden uygun olmaz? Ayrıca bir vakıf işe yaramaz hale nasıl gelir, bir şekilde gelmişse neden tamirine gidilmez de satılır? Bu soruların cevapları için başka araştırmalar gereklidir.

Bu madde genel anlamda vakıf mallarının birtakım şartlar çerçevesinde satışına imkân tanımakta ve sonunda “Mimarî ve tarihî değeri olan eserler satılmaz” hükmünü de içermektedir. Görüldüğü gibi, bu safhaya kadar, kapatılması öngörülen cami ve mescitlerin satılacağına dair açık bir kayıt ortada yoktur. Ancak 2845 sayılı kanunun görüşülmesi sırasında bir soru üzerine Fahri Kiper’in “başkaca istifade etmek üzere kapatılır” ifadesinin, “tasnif neticesinde lüzum kalmayan cami ve mescitler satılır”(TBMM ZC, D. 5, C. 6, 1935: 20) anlamına geldiğini açıkça söylemesiyle tartışma ortadan kalkmıştır. Nitekim cami ve mescitler üzerinde yapılan tasarruflar, kapatılan cami ve mescitlerden bir kısmının satıldığı veya tesis amaçları dışında kullanıldığı, ilgili düzenlemelerden çok daha önce hazırlanan hükümet kararnamelerinde görülmektedir (Öztürk, 1995: 485).

Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan Tasnif Talimatnamesi’nin taslak hali, hakkında mütalaa alınmak üzere Diyanete de gönderilmiş ve Diyanet Müşavere Heyeti talimatnameyi değerlendirip maddeler üzerindeki itiraz ve tekliflerini havi bir rapor hazırlamıştır. Mesela 4. maddede bir caminin tasnif ile kadro dâhilinde kalması için öngörülen “beş vakte küşade bulunması” ve “mamur olması” şartlarına itiraz edilerek, bu şartların bulunmamasının bir caminin kapatılması için yeter sebep olamayacağı ifade edilmişti; zira yerine göre mühim bir cami dahi beş vakte küşade olmayabilirdi. Aynı şekilde bir yerdeki bir caminin herhangi bir sebeple harap hale gelmiş olması onun kadro haricine çıkarılmasını gerektirmezdi. Bu durumdaki camiler kadro dâhilinde bırakılarak tamir edilmeliydi (Bulut, 2019: 450). Ayrıca tarihî ve mimarî değeri yok diye bir caminin satılması da ibadet hürriyetine hanel getirici olabilir değerlendirmesi yapılmıştı. Nihayetinde bu talimatnamenin, derpiş edilen hususlara göre düzenlenmesi halinde, hayrat hademesinin menfaatine uygun olacağı düşünülerek itirazcılara kabul ettirilmiştir (Müş. Heyeti Kararı, 1932: 173).

Cami satışlarını kolaylaştırmak için 1932 yılında tasnif komisyonu üyelerinin “eski eser” konusunda uzman kişiler olması şartı kaldırılınca camilerin satışında görülen özensizlikler bir kat daha artmıştır. Bu suretle bazı yerlerde bu konularda uzman olmayan alelade bir memur dahi tarihî bir caminin kapatılmasına yönelik görüş bildirebilmiştir. Böylelikle gelecek yıllarda hiç cami bulunmayan muhitler dahi ortaya çıkmıştır. Mesela Erzurum Kızılay semti sakinlerinin topluca namaz kılacak hiçbir yer bulamadıklarından mahallelerine cami yaptırılması için istekte bulunmaları buna örnek verilebilir. Ancak vakıflar bütçesinin yetersizliği gerekçesiyle bu istek de reddedilmiştir (BCA, BCA, MGM K, 30-10/192-318-29). Ankara’da ve diğer göç alan büyük şehirlerde zamanla cami ihtiyacı o kadar artmıştır ki, insanlar binaların zemin veya bodrum katlarında cami ve mescit yapmaya başlamışlardır. Bütün dinlerde ibadethanelerin en güzel sanat eserleri olduğundan hareketle, bu merdiven altı veya bodrumdan bozma camilerin bir vakıf me-deniyetçisi olan Türkiye’de görülmesi trajiktir.

Diyanet İşleri Başkanlığı camilerin sayısının azalması karşısında cemaatin dışarıda kalmasından dolayı

vaaz ve hutbenin uzatılmaması için müftülöklere talimat göndermiştir. Kışın soğuktan, yazın sıcaktan bunalanların şikâyetleri bu gibi yöntemlerle giderilmeye çalışılmıştır (BCA, BCA, DİB K, 51-/4-31-8). İhtiyaçtan fazla cami ve cami görevlileri meselesi ilerleyen sayfalarda görüleceği üzere sonuçları itibariyle yanlış hesaplanmış bir siyasete dönüşmüştür. Nitekim gelecek yıllarda ortaya çıkan mağduriyeti CHP Milletvekili H. Suphi Tanrıöver, 1947 CHP Kurultayı'nda³ Mecliste çalışan altı hademenin gelip, gözleri yaşlı halde yeminler ederek "altı köyümüzde bir imam kaldı. Ölülere nöbet bekletiyoruz. Oradan kalkıp bu köye geliyor ve boyuna köy değiştiriyor. Bize imam ve hatip vermezseniz, ölülerimizi köpek leşi gibi toprağa gömeceğiz" dediklerini ifade etmiştir.(CHP Yedinci Büyük Kurultayı Tutanakları: 457). Bu tür şikâyetler o kadar çoğalmıştır ki, CHP Hükümetlerinin son başbakanı M. Şemseddin Günaltay döneminde bir seri dine dönüş reformları gerçekleştirilmiştir. Mesela 1934 yılında Ayasofya'da duvardan indirilen Allah, Muhammed vesaire yazılı hüsn-i hat tabloları 1949'da tekrar yerine yerleştirilmiştir.⁴

Bu uygulamalarla kaç tane cami ve mescidin kadro harici bırakıldığı kesin rakamlarla söylenemez. Vakıflar Umum Müdürlüğü verileri ve arşiv vesikaları net bir rakam sunamamaktadır. Satış kayıtlarına göre, 1926-1972 yılları arasında 3900 hayrat satışından, 3279'u 1926-1949 tarihleri arasında yapılmıştır. Bunlar sadece tespit edilebilenlerdir. Bu tasfiyelerden 2997'si din hizmetleri grubuna ait iken, bunlardan "2815"i cami ve mescitlerdir. Öztürk, hayrat taşınmazlarının tamamının dağılımını grafikte sunmuştur (1995: 492-494). Anlaşıldığı kadarıyla, dinî hizmet grubunda yer alan taşınmazların kadro harici bırakıldığı esas yıllar 1936-38'dir. Buralarda çalışan din görevlilerinin maaşları da düşünüldüğünde malî yükün hafifletilmesinin hedeflendiği de düşünülebilir. Dolayısıyla kanunun gerekçesinde kadro harici bırakılacak cami ve mescitlerin görevlilerinden elde edilecek 70.000 lira tasarruf ve kadro dâhilinde bırakılan camiler için alınan 1.000.000 lira borcun satılacak cami ve mescitlerin satış bedellerinden karşılanacağını belirtilmesi, sürecin malî ve iktisadî nedenlerini göstermektedir (Öztürk, 1995: 498).

3- Tasfiye Edilen ve Satılan Camilere Dair Örnekler

Camilerin nasıl tasfiye edildiğine bakıldığında Malatya'daki Arapkir ve Eskişehir'de kıymetli eserlerden olmadığı düşünülen ve kapalı bulunan Çoban Süleyman Çavuş Camii gibi birçoğunun peşin parayla satıldığı görülmektedir (BCA, KDB K, 30-18-1-2/57-67-3). Bursa Alaca Mescidi'nin satışının ise pazarlıkla mahalli idareye yapıldığı belgelenmiştir (BCA, KDB K, 30-18-1-2/57-67-16). Ankara'da harap halde, tarihî ve mimarî kıymeti olmadığı belirtilen Tülüce Mescidi ise açık artırma ile satılmıştır (BCA, KDB K, 30-18-1-2/51-8-18). Görüldüğü gibi, cami ve mescitlerin satışında peşin para alınması, pazarlık yapılması ve müzayedeye ile satılması gibi pek çok yöntemle başvurulmuştur. Tek Parti'nin cami ve vakıflara karşı yaklaşımı Cumhuriyetin 15. yılı vesilesiyle çıkarılan bir yayında açıkça şöyle ifade edilmiştir:

"Camilerin hakiki ihtiyaca göre esaslı bir tasnife tabi tutularak fazlalarının kadro dışına çıkarılması ve bu suretle elde edilecek tasarruflarla bunların hademesinin terfihi de Cumhuriyet devrinde düşünülmüş olan işler meyanındadır. (...) Kendilerinden istiğna hâsıl olan bir takım cami ve mescitlerin mesdud tekkelerle metruk mezarlıkların ve sair 'hayrat nev'inden olan lüzumsuz yerlerin para ile değiştirilmesi hakkındaki mevzuatın tatbikine de ehemmiyetle devam olunmuş ve bu sayede ümran yolunda önemli işler görülmesi imkânı temin edilmiştir. 15 yıl içinde bu suretle satılan yerlerden elde edilen paraların yekûnu 411.520 liradır" (CHP 15. Yıl Kitabı, 1938: 491).

3 1946-1947, Türkiye'de Tek Parti döneminin bitişi ve çok partili rejimin kuruluşu için ciddi hazırlıkların başladığı yıllar olmuştur. DP muhalefetini hisseden CHP bu dönemde halka daha çok yaklaşıma başlamıştır. Cumhurbaşkanı İnönü 12 Temmuz 1947 tarihli beyanname ile DP muhalefetinin daha önceki TPCF ve SCF gibi ezilmeyeceğini ilan ederek bir dizi demokratikleşmeye yol açmıştır. Modernist İslamcı aydınlardan biri olan Şemseddin Günaltay bu dönemde başbakan yapılmıştır. Seçmeli din dersleri, imam hatip kursları ve Ankara İlahiyat Fakültesi bu dönemin açılımlarıdır (Sakal, 2008: 102-111, 147-154).

4 Levhaların indirilmesi 1934 yılında Ayasofya'nın müzeye dönüşmesinden sonra gerçekleşmiştir. Mustafa İzzet Efendi'nin söz konusu epeyce büyük levhaları da aynı muameleye maruz kalmış fakat dışarı çıkarılması mümkün olmamıştır. Bu süreçte yapının temelinde saklanan levhalar, 15 sene sonra 1949'da gönüllüler tarafından yerine asılmıştır (Çelebi, 2021: 209-242).

Buradaki “hayrat nev’inden olan lüzumsuz yerlerin para ile değiştirilmesi” ifadesi dönemin görüşünü bildirmesi cihetinden önemlidir. O yılların fakirliği dikkate alınınca hayır eserleri ve kuruluşlarına ihtiyaç olmadığını söylemek mümkün olmadığına göre, bu mesele de ayrı bir araştırmaya konu teşkil etmektedir. Bu uygulamalar sonunda birçok yörenin köy ve kasabalarından camisiz kaldıklarına dair dilekçeler CHP genel sekreterliğine gelmiştir. Buradan anlaşılıyor ki vatandaş Diyanet’in bir gücünün olmadığına kani olmuş, meseleyi kaynağına götürmeyi düşünmüştür. Çanakkale Kilitbahir’den 5 Eylül 1949 tarihli “CHP Genel başkan vekili Bay Hilmi Urana” başlıklı Kilitbahir Köy Muhtarı ve CHP Ocak Başkanı imzalı şu yazı dikkati çalıptır: “Köylümüz yıkık ve maili inhidam⁵ bulunan ibadethanelere girememekle mahzun ve müteellimdirler... Camilerin tamir ve yeniden ihyası için şahsi teşebbüs ve gayretlerinizi diler saygı ile bağlılıklarımızı bildiririz” (BCA, CHP K, 490.01/468.1919.1). Aynı şekilde Çanakkale Ayvacık ilçe merkezindeki Ümmühan Hatun Camii de yıkılmaya yüz tutmuş (mail-i inhidam) olduğundan içine girilmesi uzmanlarca tehlikeli bulunmuş ve başka cami bulunmadığından halk camisiz kalmıştır. Bunun tamiri için CHP Genel Merkezine, Çanakkale Parti teşkilatından 12.8.1949 tarihinde ayrıca bir yazı yazılmıştır (aynı yer). Burada camilerin türlü sebeplerden yıkık olması kadar başka bir kayda değer husus da, bir köy camisinin tamirini için vatandaşın Ankara’ya başvurmak zorunda kalmasıdır.

Camilerin bakım, iyileştirme ve yenileme masraflarına Tek Parti zamanının idaresi, güç yetiştiremeyeceğini düşündüğünden yukarıda bahsedilen politikaları yürürlüğe koymuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu minval üzere bazı camiler ve arsaların satıldığı, bazılarının devredildiğine dair arşivlerimizde pek çok bilgi mevcuttur. Cami ve mescitlerin satış ve devrinden daha çok, külliyeinin bir bölümü veya müstemi-lattaki bir yapı veya arsanın bir kısmının ilişikteki bir kuruma katılması en yaygın uygulamalardandır. Zira bu durumda cami veya mescid “satılmış” gibi görünmüyordur. Buna bir örnek olarak; 25 Haziran 1924 tarihli kararname ile Sultan Selim Camii külliyesi dâhilinde bulunan ve Medresetül Mütihazsısın tarafından kullanılan bir binanın, “Halk Fırkasına” bırakılması verilebilir (BCA, KDB K, 30-18-01-01/10-31-10). Aynı şekilde 1925 tarihli bir kararname gereğince, Sanayi Mektebi’nin bitişğinde yer alan Kızılbey Camii arsasının yirmi beş bin liraya Ziraat Bankası’na satılması kararlaştırılmıştır (BCA, KDB K, 30-18-01-01/14-34-8). Bir başka kararname de yine cami arsası ile ilgilidir. Ankara’da Şehremaneti karşısında bulunan Ahî Camii arsasının Memur’in Kooperatifi için istimlak edilmesi karara bağlanmıştır (BCA, BÖKM K, 30-01-01/13-21-4).

Cami ve mescitlerin tasfiye ve satışlarıyla ilgili arşivde şu kararların yüzlerce benzeri bulunmaktadır: Yainda başka cami ve mescit bulunması hasebiyle metruk ve lüzumsuz kalan ve satılmasına mahalli idare heyetince lüzum gösterilen Gümüşhane’ye bağlı Bayburt Kasabasındaki Hakkı Efendi Mescidi satılmıştır (BCA, KDB K, 30.18.1.2/41-81-2). Çorum’daki Alaybey ve Hacıhasan mescitlerinin de tarihî ve mimarî kıymetlerinin olmadığı, yakınlarında başka camiler bulunduğu ve onarılmalarına gerek olmadığı anlaşıldığından satılmalarına karar verilmiştir (BCA, KDB K, 30.18.1.2/49-73-1). Yine Çorum’da tarihî ve mimarî kıymeti olmayan, harap halde bulunan Çanakçı Mescidinin “bedeli peşin alınmak kaydı ile” satılmasına izin verilmiştir (BCA, KDB K, 30.18.1.2/49-78-3). Divriği’deki Kara Mehmet Ağa Camii’nin satılması için de gerekçeler aynıdır; harap olması, civarında başka cami ve mescit bulunması, onarılmasına gerek olmaması (BCA, KDB K, 30.18.1.2/19-21-3).

Cami ve arsa satışlarının çok konuşulmasına rağmen, arsanın bir benzeri olan namazgâhların ve musalla arsalarının (Bozkurt, 2006: 357-358; ve Tiryaki, 2006: 359-360) satışı bugün tamamen unutulmuştur. Kırşehir Kapıcı Mehmet Paşa vakfı namazgâhı (BCA, KDB K, 30-18-1-1/97.120.8), Balıkesir lisesine ekle-

5 Bu “mail-i inhidam” ifadesi o dönemde cami, mescit ve medreseler için sıkça kullanılmaktadır.

necek bir pavyon için bir namazgâh (BCA, KDB K, 30-18-1-1/129.48.14), Vezirköprü'de Ayşe Hanım Vakfına ait namazgâhların satılmaları (BCA, KDB K, 30-18-1-1/204.20.7) bu çerçevede örneklerdir. Antakya Musalla Vakfına ait namazgâh ve Reyhanlı'da vakıf arazilerinin satışı (BCA, KDB K, 30-18-1-1/183.5.8. ve KDB K, 30-18-1-1/216.16.14), Antakya Musalla Vakfına ait başka namazgâhlar (BCA, KDB K, 30-18-1-1/297.26.16 ve BCA, KDB K, 30-18-1-1/336.51.8) satılanlardan sadece bazılarıdır. Vakfa ait mescit, cami, türbe, tekke, namazgâh, musalla ve medrese arsalarının satışı adı altında arşivde bulunan yüzlerce belgeden bazılarının künyelerini veriyoruz.⁶ Musalla ve namazgâh arsalarının bazıları boş alanlar gibi addedildiğinden bunların satışlarına dair ve aleyhte haber pek fazla çıkmamıştır. Tabiatıyla "cami ve mescitler satılıyor" haberinin maşeri vicdanda bir aksi olacağından bunlar üzerine daha çok konuşulmuş ve haber yapılmıştır. Özellikle bu haberler dindarları etkilemeye yönelik bir gaye ile çıkarılmaktadırlar. Hâlbuki namazgâh ve musallalar da önemli mekânlardır. Bu günün dünyasında tarihî önemini kaybetmişler gibi görülse de, bunlar yeşil alanlarıyla beraber şehirlere nefes aldırın yerler olarak Osmanlıdan Cumhuriyete intikal etmiş yerlerdir. Bunların tamamı veya büyük bir kısmı başka kurumlara satılmayıp belediyelere bırakılsalardı ve belediyeler meydan veya yeşil alan olarak bunları düzenleselerdi, bugün şüphesiz Türkiye şehirciliği daha iyi bir durumda bulunacaktı. Yeşil ve çevre hassasiyeti olanların bu konuyu gündem etmemeleri muhtemelen bu yerlerin satışlarının bu açıdan hiç işlenmemiş olmasından kaynaklanmış gibi görünüyor. En azından biz araştırmamızda bu konulara temas eden çalışmalar görmedik. Bu sebeple "boş" addedilen arsaların önemini ve asıl işlevlerini ayrıca vurgulamak gerektiğini düşünmekteyiz.

Başka bir arsa satışı daha var ki, arsaların meydan veya yeşil alan olarak kullanılmadığını, para için satıldıklarını gösteren önemli bir bilgidir. Galata'da Yeni Camii yıkılmış ve arsasının akıbeti kurumlar arasında tartışma konusu olmuştur. İstanbul'un o kısımlarının planlamasını yapan Fransız şehir mimarı Prost, dar sokakların sahile açıldığı noktada olmasından dolayı, bu arsanın yer itibarıyla çevreye "hava menfezi" olacak bir konumda olduğunu düşünmüş, imar planında arsayı "meydan" olarak göstermiş ve belediyeye verilmesini planlamıştı. Doğal olarak belediye de meydan yapmak için arsayı istiyordu. Ancak Vakıf idaresi merkezî yerdeki bu cami arsasını bir kişi veya kuruma satarsa oradan gelecek para ile birçok tarihî eserin onarımının yapılabileceği görüşündeydi. Bu bahane ile arsanın sahibi olarak malını satmak istiyordu. Kurumlar anlaşamayınca durum hükümete intikal ettirilmiş ve vakıfların paraya ihtiyacı olduğu gerekçesiyle hükümet arsanın vakıflarca satılmasına karar vermiştir (BCA, MGM K, 30-10/82.538.8). Burada şu önemli sorular akla geliyor: Tarihî mekânlar, ecdat yadigârları, din ve hayır müesseseleri nasıl değerlendirilecekti? Hangileri tamir edilecek ve elde tutulacak, hangileri satılacak, hangileri başka bir hizmete verilecekti? Mesela hangileri yeşil alana veya meydana dönüştürülmeliydi? Bunlar çağdaş bir devlet ve toplum idaresi için iyi bir tarih, kültür, sanat ve şehircilik anlayış ve donanımıyla değerlendirilmeliydi. Ancak para verip görevlendirilen Fransız uzman o yerin bir meydan olmasını planlamasına rağmen, başbakanlık "vakıflar satsın" diyerek uzmanın aksine karar vermiştir. Bu gibi kararlar neticesinde hem tarihî eser talanı, hem yeşil alan veya meydan kıtlığı Türk şehirciliğinin esaslı problemi haline gelmiştir.

Devletin camileri para kazanmak için satmasına ek olarak, yeni düzenin ihtiyacına göre devretme, yeniden düzenleme, ihtiyacı eldeki mekânlarla giderme amacı taşıdığı da görülmektedir. Örnek yüzlerce uygulamadan biri olarak İstanbul'da Edirnekapi Fevzi Paşa caddesindeki Hatice Sultan Camii'nin belediyeye devren satılmasını gösterebiliriz. (BCA, KDB K, 30-18-1-1/26-63-20). Bir başka örnek de yol ge-

6 Bk. BCA, KDB K 30.18.1.2/112.70.1; BCA, KDB K.30.18.1./294.10.18; BCA, KDB K.30.18.1.2/63.23.8; BCA, KDB K.30.18.1.2/114.43.20; BCA, KDB K 30.18.1.2/ 115.99.10; BCA, KDB K 30.18.1.2/118.98.8.

nişletmesi için Rumelihisarı'nda bulunan Yaşmakçı Şücaeddin Camii ile müştemilat arsalarının İstanbul Belediyesi'ne satılmasıdır (BCA, KDB K, 30-18-1-1/23-12-20). Mersin'in Mahmutiye mahallesinde iki mektep arasında kalan Zafer Camii'nin maarif idaresine terkedilmesi de böyle bir düzenleme örneğidir (BCA, MGM K, 30-10-1/39-996-16). İstanbul'da bulunan Hübyar, Şeyhülharem ve Çavuş Camiileri de Cerrahpaşa Hastanesi'nin genişletilmesi için bu kuruma devredilmiştir (BCA, MGM K, 30-10-1/92-314-13). Giresun'da Halkevi'nin CHP Genel Sekreterliği'nden talebi ve sonrasında gelişmeler de konumuz açısından oldukça manidardır, söz konusu istekte; Seyyid Vakkas Türbesi, Ortodoks Kilisesi ve bazı camilerin Halkevi, park, müze ve okula dönüştürülmesi istenmiştir, buna karşılık, Partiden çıkan 1945 tarihli bir kararla camilerin bazıları ile ilgili istekler kabul edilirken, "kiliselerden faydalanma yoluna gitmiyoruz. Bu bakımdan, spor salonu yapılmak üzere Halkevi emrine verilmesini istediğiniz Ortodoks kilisesi üzerinde durmamanız iyi olur" emri verilmiştir. Ancak Seyyid Vakkas Türbesi Ortodoks Kilisesi kadar şanslı olamamış, Türbe'nin Halkevi maksadına uygun bir müze haline konulması için mimarî durumu hakkında bilgi ve bir krokinin gönderilmesi istenmiştir. Sonuçta Ortodoks kilisesine dokunulmamış, ama türbenin akıbeti mimari planlara kalmıştır. Ancak bir süre sonra Kültür Bakanı Saffet Arıkan çevredeki ağaçları ve türbenin mimarî güzelliğini beğenmiş ve bu binanın kat'iyen yıkılmamasını, şehir için "çok güzel bir süs" teşkil ettiğini söyleyince yapı kurtulmuştur (Fatsa, 2021: 152-158 ve 188-190).

1928 yılında Dini Islah Beyannamesi'nin ortaya çıkışının etkisiyle camilerin kapatılacağına ilişkin söylentiler yoğunlaşmıştır. Bu minvalde bazı gazetelerde doksan adet caminin kapatılacağı da yazılmıştır. Haberlerde çoğunlukla İstanbul'da bulunan ismi geçen camilerin tarihî ve mimarî değeri bulunmadığı ve cemaatleri olmadığı için kapatılacağı bilgisi yer almaktadır (Vakit, 30 Ocak 1928). Ayrıca tevatür mahiyetli şayialar da halk arasında yayılmıştır. Elazığ köylerinde camilere çan takılacağı, Ankara'dan çanların gönderileceği dedikoduları Valiliklere kadar ulaşmış rivayetlerdir. Kars'ın Posof kazasında ise iki kişinin "nişanlı kadın ve erkeklere haç takılacağı, camilerin kapatılacağı" dedikodularını yapmaları üzerine adli-yeye sevk edildikleri bilinmektedir (Koçak, 2011: 35). Bu dönemde bu çeşit şayialar halkın gerçek tepki ve şikâyetlerini gölgelemiş olmalı ki çıkan dedikodular, o yıllarda hükümeti etkilememiş, cami tasfiyeleri devam etmiştir. Ancak şayia mahiyetli sözler için Türkçedeki "şuyû'u vukû'undan beterdir" deyiminin anlamı burada konumuz açısından çok önemlidir. Çünkü bu gibi haberler doğru yanlış bakılmadan günümüze intikal ederek özellikle halk nezdinde olumsuz etkiler bırakmıştır.

Türkiye'de cami ve mescitlerin kamusallaştırıldığı en yoğun dönem olan tek partili yıllardaki bu kabil tasfiyelere birkaç misal daha vermek konuyu ayrıntılı olarak anlamak bakımdan yerinde olacaktır. Mesela Anadolu'da İslam'ın ve vakıf kültürünün hâkim olduğu ilk yerlerden biri olan Bitlis'te sadece 1937-1939 yılları arası satılan camilerin sayısı 30'dur. (VGMA, 2380/10327, s. 32, Özteke, 2018'den). Bitlis'te satılan bu camilerin pek çoğu tarihi ve mimari özelliklere sahip camilerdir ve hepsi de vakıf mülkiyetleridir. Bu satışların detaylı bilgileri Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Hayrat Müzayede Satış Defterleri'nde mevcuttur.⁷ Arşivlerimizde başka bir örnek olarak bulunan Çanakkale ve Maraş'ta ismi verilmeyip bazı cami ve mescidler diye geçen yerlerin, "yeniden ihyasına lüzum görülmemesi" üzerine satılma kararı da dikkat çeken başkaca bir örnektir (BCA, KDB K, 30-18-1-2/63-23-8). Birecik'te Sakibiye Camii ile Şeyh Ahmed Mescidi ve Şeyh Taha Tekkesi'nin ve Fatih'te başka bir tekke arsasının aynı şekilde satılması benzer örneklerdir (BCA, KDB K, 30-18-1-2/64-31-11). Beşiktaş'ta namazgâh arsası da satılanlardandır (BCA, KDB K, 30-18-1-2/242.77.2). Gülyağı Fabrikası yapılmak üzere ayrılan yere bitişik namazgâh arsası ile başka

7 Detaylı bilgilere ulaşmak için Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne yaptığımız müracaatta bahsi geçen defterin araştırmaya kapalı olduğu tarafımıza söylenmiştir.

bir arsanın, Belediye'ye devri de aynı doğrultuda başka bir karardır (BCA, KDB K, 30-18-1-2/50-88-15). Tarihî ve dinî değeri olan eserlerin satışı bazen halk arasında derin akislere yol açmıştır. Buna da örnek olarak 1455 yılında yapılmış, Selçuklu tarzında, direkleri ve tavanı ahşaptan mamul Afyon Umur Bey At Pazarı Camii'nin satılarak tarihten silinmesi verilebilir. Bu cami ile ilgili haberler ve halkın rahatsızlığını belirten söylentiler çok olmuştur. Çünkü Millî Mücadele sırasında işgal kuvvetlerine karşı direniş merkezlerinden olan bu çok kıymetli tarihî cami, sapasağlam iken 1933 yılında Cumhuriyetin 10. yılı hatırası için anıt yapılmak üzere 1290 liraya Afyon Belediyesi adına kamulaştırılmıştır. Cami kamulaştırma sonrasında yıktırılmış ve yerine Avusturyalı heykeltıraş Heinrich Krippel'e 59.446 liraya Zafer Anıtı yaptırılmıştır. Anıt 24 Mart 1936 tarihinde Başvekil İsmet İnönü'nün katılımı ile açılmıştır.⁸ Millî Mücadele'nin milletin ruhuna kalıcı olarak nakşedilmesi için şanına uygun bir âbidenin yapılması ne kadar gerekli ise, bunu 500 yıllık, ahşap bir camiyi yıkarak onun yerine yapmak o kadar yanlıştır ve anıtın varlığından beklenen manevi yararı da silecek mahiyettedir. En azından halkı millî ve dinî hassasiyetler bağlamında bölünmeye götürecek bir tavır ve tasarruftur.

Çorum'da da benzer satışlar yapılmıştır; Piri Baba Kabristanı ile dâhilindeki cami ve türbe, belediyeye satılmıştır (BCA, KDB K, 30-18-1-2/6-58-9). Cami ve türbenin takdir edilmiş bedeli olan 1050 lira mukabilinde bir kısmının mahalli belediyesince ve büyük bir kısmının da Muallim Mektebi yapılmak üzere hususî idare namına satıldığı görülüyor (BCA, KDB K, 30-18-01-2/6-58-9). Yine İstanbul'da Atatürk Bulvarı üzerindeki Pertevniyal Vakfı'ndan olan cami avlusundan 488,48 m2 ve bitişindeki mektep bahçesinden 504,76 m2 yer aynı şekilde satılmıştır (BCA, KDB K, 30-18-1-2/107-93-19). Elazığ'ın Harput kazasında Kale Meydanı camileriyle, Mehmetağa Mescidi peşin para ile ve arttırma yoluyla satılmıştır (BCA, KDB K, 30-18-1-2/57-62-17). Nazif Öztürk'ün detaylı çalışmasından da birkaç örnek vermek gerekirse:

“Kayseri’de 30 mescit, 15 mescit arsası olmak üzere 45 hayrat, Çorum’da cami mescit ve bunların arsalarıyla birlikte yine 45 adet olmak üzere 90 parça vakıf hayrat taşınmaz tek kararda satılmıştır. Isparta’da 1 cami, 20 mescit, Diyarbakır’da 4 cami 3 mescit, 6 cami arası, 9 mescit arsası olmak üzere 22 hayrat; Bitlis’te 11 cami, 16 cami arsası; Gaziantep’te 21 cami, 2 cami, arsası, 5 zaviye: Bursa’da cami ve mescit olmak üzere 59 parça: Manisa Kırkağaç’ta 11 cami ve 6 mescit olmak üzere dört ayrı İcra Vekilleri Heyeti Kararı ile dört ilde 174 parça cami, mescit ve 5 zaviye satılmıştır” (1995: 490.).

İlgili çalışmada devamla iki ilde bir kararla 63 parça cami ve mescit satıldığı, bir yıl sonra aynı ilde başka bir kararla 16 parça daha hayrat eser satıldığı görülüyor. İzmir ve Edirne’de gene tek kararla 62 hayrat mabet satılmıştır. Bu toplu satışlar arasında yine tek kararla Çorum/İskilip’te 38 mescit, Gelibolu’da ise 40 parça hayrat satılmıştır. Satış kararları ve fiili uygulamalar böylece uzayıp gitmektedir (Öztürk, 1995: 491).

Birkaç örnek üzerinde durarak farklı değerlendirmelerde bulunmak dönemin politikalarını anlamak adına aydınlatıcı olabilir. Mesela 9 Kasım 1930 tarihli bir belgede Bergama’daki “harap ve kapalı bulunan” Arap Mescidi’nin satılmasına izin verildiği bildirilmiştir (BCA, KDB K, 30-18-1-2-15-71-18). Kapalı ve harabe halindeki cami, mescid vesaire eserlerin satışı için yöresinde ve satış yapılan zamandaki durumu araştırılmadan şüphesiz bir değerlendirme yapılamaz. Ancak şu karar için bazı sorular sorulabilir: Tokat’taki altı mescidin yine harap ve kapalı halde bulunmasından dolayı “parası peşin alınmak kaydıyla” satılmış olduğu görülüyor (BCA, KDB K, 30-18-1-2-39-67-2). Bunların hepsi de satış şartlarını karşılamış mıdır? Bu raporlar nerededir? ve kimler tarafından tutulmuştur? Benzer biçimde, Sivas’ta “harap ve mesdud altı mescidin mevki itibarıyla yeniden yaptırılmasına lüzum kalmadığı anlaşıldığından” satılmasına karar ve-

⁸ <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/iste-tek-parti-donemi-chpsinin-camilerimize-verdigi-statu-ahir-ickili-restoran-depo?paging=3> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).

rilmiştir (BCA, KDB K, 30-18-1-2-18-15-3). Bunlar için de aynı soru söz konusu olabilir. Gümüşhane'deki Şekerci Pilav Camii ile Hacıpaşa Mescidi'nin yeniden yaptırılmalarına lüzum olmadığı... "Harap ve metruk" olduklarından müzayede ile satılmalarının kabul edildiği aktarılır (BCA, KDB K, 30-18-1-2-10-23-1). Konuyu aydınlatmak için şunu da sormak gerekir: Bu cami ve mescitleri o zamanki -Osmanlı döneminde yetişen- nesiller nasıl "harap" ve "metruk" hale düşürmüş, nasıl bu kadar ilgisiz kalmışlardır? yoksa başka fiiller, başka politikalar mı söz konusudur? Bu kadar eserin "harap" ve "metruk" olması/olduğunun söylenmesi de ayrıca araştırılmaya muhtaç bir konudur.

4. Camilerin Kimler Tarafından Alındığına ve Akıbetlerine Dair Örnekler

Tasfiyesi tamamlanan camilerin kimler tarafından satın alındığı veya el konulduğu konusunda hem şahıslar hem de kurumlar karşımıza çıkmaktadır. Kişi ve kurumlar cami ve mescitleri farklı amaçlarla satın almışlar ve farklı işlerde kullanmışlardır. Buna bir örnek, Manisa Akhisar'da çocuk bahçesi yapılmak üzere çok cüz'î bir miktar karşılığında camiye ait epeyce büyük bir yerin belediyece alınmak istenmesidir. Önerilen bedel çok az diye itiraz edilince mesele mahkemeye taşınmış, mahkeme şaşırtıcı bir şekilde, bu yerlerin belediyeye "bedelsiz" terki için karar vermiştir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-317-12). Demek ki bu işleri düzenleyen müşterek bir yasal çerçeve hazırlanmamıştır. Bu yazıda bahsettiğimiz bütün yasaların ve kararnamelerin kapsamadığı alanlar da vardır ki inisiyatif kullanan kişi ve kurumlar böyle farklı kararlar verebilmiştir. Aynı şekilde İstanbul Unkapanı'nda bulunan Horoz Baba Türbesi arsasına Belediye parasız el koymaya çalışmış; ancak bu sefer mahkeme bunu muvafık görmemiş, cüz'î bir bedel ödemesine karar vermiştir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-14). Elimizdeki başka bir belgeden anlaşıldığı üzere camiler, medreseler veya diğer vakıf mallarının akarlarıyla birlikte belediyelere veya başka resmî hususî idarelere satılması sıklıkla uygulanan işlemlerdendir. İlgili belgeye göre Bafra'da 8 adet caminin vakıf ve akarlarının kapatıldığı veya satıldığı anlaşılmaktadır. Bu camilerin akarları satıldıktan sonra başka geliri kalmadığı gibi "ihyalarına da lüzum bulunmadığı anlaşıldığından (...) bedelleri peşin alınmak şartıyla bilmüzayede satılmalarına" 1 Ağustos 1934 tarihinde karar verilmiştir (BCA, KDB K, 30-18-1-2/47-54-18). O zamanlar Bafra'nın şehir nüfusunun 10.000 kadar olduğu bilindiğine göre,⁹ ne kadar cemaat çıkaracağı da tahmin edilebilir. Bu kadar küçük bir kasabada dahi sekiz adet caminin satıldığı düşünülürse, satılma oranları hakkında bir kanaat hâsıl olur.

Tek Parti hükümeti, camileri, üçüncü şahıslara veya kamu kuruluşlarına satmanın yanında, bir kısmını da parti binası veya Halkevi olarak kullanmıştır. Birçok uzmana göre, o dönemde Halkevleri, kapatılan camilerin yerine ikame edilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyetin eğitim ve yurttaşlık kurumlarından biri olarak düşünülen Halkevleri'nin birçok ilde bu tür binalara talip olduklarını biliyoruz. Buna ilişkin elimizde birçok örnek vardır. Parti ve Halkevine verilen cami ve mescitler bedeli ödenerek, yani tam satış şartları yerine getirilerek yapılmıştır. Fiyatı kim, nasıl belirledi, açık artırma usulü ile mi belirlendi? Bu konularda arşivlerde her zaman açık bilgi yoktur. "Bedeli mukabili" gibi ifadeler varsa da bu bedelin nasıl belirlendiği açık değildir. Şunlar gibi: Edremit Yıldırım Beyazıt Camii, avlusu ve bitişiğindeki mezarlık Bakanlar Kurulu'nun 06.05.1936 tarih ve 2/5369 sayılı kararı ile Halkevi binası yapılmak üzere 300 lira bedelle CHP'ye satılmıştır. İstanbul'da Arpaemini Mahallesinde bulunan Yavaşca Şahin Camii ve Tekkesi Bakanlar Kurulu'nun 29.09.1936 tarihli kararı ile 1.000 TL bedelle CHP İstanbul İl Başkanlığı'na verilmiştir. Gaziantep Balıklı Nahiyesindeki Selim Efendi Camii, Vakıflar İdare Meclisi'nin 7.10.1940 tarihli kararı ile CHP'ye 1660 TL'ye satılmıştır. İstanbul Anadoluhisarı Küçüksu Camii, CHP teşkilatı haline getirilmiştir.

9 1935 Genel Nüfus Sayımı'na göre Bafra Merkez 10.258 nüfusa sahiptir. 1934 yılı için düz hesap 10 rakamı isabetli bir tahmin olur (Başvekalet İstatistik Gen. Direktörlüğü:1935, 25).

Birçok kadro harici caminin bir kısmı bizzat CHP İl Başkanlıkları ve Halkevlerine tahsis edilmiş, bilahare bu mekânları CHP satın almıştır.¹⁰

Müslüman halkın satışa çıkarılan cami ve mescitler ile arsalarına talebi çok yoğun olmadığından, sürecin hızlanması ve takibi için valiliklere sürekli talimatlar gönderilmiştir. Varidat Müdürü Kemal Güç, camilerin “cami adıyla” satılmasından dolayı vatandaşın satışlara rağbetinin az olacağını söyleyerek, “rağbeti arttırmak için enkazını ayrı, arsalarını ayrı satmak muvafık olur” şeklinde görüş belirtmiştir. Enkaz olarak bahsedilirken kast edilen, camilerin önce yıkılıp veya yıkılmasına seyirci kalınıp sonra enkaz ve arsa olarak satılması olayıdır. Bu görüş kabul görmüş olmalıdır ki, Vakıflar Umum Müdürlüğü’nden valiliklere 17.01.1938 tarihli bir genelge gönderilerek, satışına karar verilen cami ve mescitlerin satış ilânlarının eserin adı ve mevkii ile vakfın adı açıkça yazılmak suretiyle “harap vakıf bina” şeklinde duyurulması, cami veya mescid denilmemesinin daha münasip olacağı hatırlatılmıştır (Öztürk, 1995: 488). Bu belgeler, İslamî hassasiyeti yüksek olan Türk halkının cami ve mescid ibaresiyle ilan edildiğinde satışlara rağbet göstermediğinin birer işaretidir. Gerçekten bu tür yerleri daha çok gayri Müslüm vatandaşların aldığı kayıtlarla sabittir.

Gayrimüslim vatandaşların cami alımlarında daha aktif olduklarının yazılı belgeleri ve sözlü anlatımları mevcuttur. Tek Parti döneminde birçok ilde ve İstanbul’da satılan çok sayıda eserin alıcılarına dair yeterli bilgiler arşivlerde görülmektedir. Mesela sadece Edirne’de gerçekleştirilen satışların boyutları Edirne Valiliği’nce yayımlanan bir eserle ortaya konmuştur. Rıfki Melül Meriç tarafından hazırlanan Şehrin Hüzünü-Satılık Tarih adlı kitapta 1920’li yılların başından 1940’lı yılların sonuna kadar Edirne’de cami, mescit, medrese, tekke, dergâh ve tarihi hamam binaları ve arsalarından oluşan yüzlerce varlığın nasıl satıldığı anlatılıyor.¹¹ Bu eserde Edirne’de çok az bir meblağ karşılığında Musevilere satılan tarihi yapılar ve kimin hangi eseri kaçta aldığına dair bilgiler şöyledir:

Eskici Hamza Mescidi’ni, Musevi Bohor metrekaresi 20 kuruşa Mart 1939’da, Fındık Fakih Camii arsasını, Musevi Rupen metrekaresi 20 kuruşa Eylül 1940’da, Hadım Demirtaş Camii’ni, Elyazar oğlu Ruben Levi 420 TL’ye Ocak 1928’de, Hazinedar Sinan Bey Camii’ni, İzak oğlu Yako (fiyatı bilinmiyor) Ocak 1929’da, İbrahim Paşa Camii’ni, Nesim oğlu keresteci Mişon 450 TL’ye Mayıs 1938’de, Kazaz Salih Mescidi’ni, Nesim oğlu Mişon 170 TL’ye Mayıs 1928’de, Sezai Tekkesi’ni eski keresteci İzak oğlu Jak 311 TL’ye Mart 1933’de, Kunduk Osman Mescidi taşlarını eresteci Avram metrekaresi 51 kuruşa Temmuz 1936’da satın almıştır.¹² Burada görülenler, camilerden mescitlere kadar dinî yapıları satın alan gayri Müslimlerden sadece bazılarıdır. Gerçek liste bir makale boyutunu aşmaktadır. Biz burada o listeyi tam olarak vermeyi değil, ülke nüfusuna oranla gayri Müslimlerin dinî yapıları neden daha çok aldığını değerlendirmek istiyoruz. Ülke içinde o zamanlar gayri Müslimlerin genel nüfusa nisbeti yüzde 2’nin bile altında olduğu halde,¹³ satılan dinî yapı veya bunların arsalarının büyük bir kısmını almış olmalarının arkasındaki asıl sebepler iki başlıkta toplanabilir. Bunlardan biri gayri Müslimlerin daha varlıklı olmaları, diğeri ise Müslümanların kutsal yapıları alıp dünyevi işlerde kullanmayı uygun bulmamaları nedeniyle cami, mescid ve medreselere talip olmamaları olarak özetlenebilir.

10 <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/iste-tek-parti-donemi-chpsinin-camilerimize-verdigi-statu-ahir-ickili-restoran-depo?paging=3> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).

11 Edirneliler şehirlerinin nüfusuna oranla tarihî eser mevcudu bakımından Avrupa’da ikinci sırada olduğunu iftiharla söylemektedirler. Bu satışlar olmasaydı, belki Edirne tarihî eser sahipliği bakımından birinci olabilirdi.

12 <https://www.yeniakit.com.tr/haber/chp-camileri-misona-satmis-10501.html> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).

13 1935 nüfus sayımına göre Türkiye nüfusunun yüzde 98.02 kadarı Müslümandır. Bkz. <https://web.archive.org/web/20210602223314/https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0015557.pdf> erişim tarihi: 27/06/2021.

Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün Tek Parti döneminden sonra yaptığı çalışmalar, yüzlerce vakıf gayrimenkulünün yasadışı bir şekilde satıldığını ve satılan camilerin akıbetinin ne olduğunun bilinmediğini ortaya çıkarmıştır. Sonradan yapılan araştırmalarda camilerin satış amacının tam aksi istikamette kullanıldığı da görülmüştür. Mesela Sirkeci Garı'nın arkasında bulunan sazevi Anadolu'dan İstanbul'a gelen taşralıları işret meclislerinde eğlendiren bir mekân olarak kullanılmıştır. Tabii buraya gelenlerin hiç birisi buranın evvelde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yaptırdığı Vezir Paşa Camii olduğunu bilmemektedir (Nokta, 1985, 29). Başka örnekler de vardır, söz konusu yıllarda pek çok caminin içkili lokanta veya pavyon haline getirildiği araştırmamızda karşımıza çıkan vesikalardan anlaşılmıştır. Sanat Tarihçisi Prof. Dr. Semavi Eyice'nin büyük bir üzüntü ile anlattığı, dedesinin Amasra'da yaptırdığı Eyice Mescidi'nin satılıp içkili lokantaya dönüştürülmesi başka bir örnek olarak verilebilir. Sanat Tarihçisi Semavi Eyice, birçok eseri kurtarmayı başardığını ama kurtaramadıklarının çok daha fazla olduğunu anlatmıştır.¹⁴ Tek Parti döneminde bu gibi amaçlarla satılmasa da satıldıktan sonra camiden meyhaneye çevrilen başka pek çok mekân hala faaliyetlerine devam etmektedir. Kâtip Mustafa Çelebi Camii "İstiklal Meyhanesi"; Sakabaşı Mescidi, tekkel bayii olarak faaliyet göstermektedir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul Zeyrekhanede yaptırdığı ilk medrese olan, İslam dünyası için önem arz eden sahabeden Abdurrahman Eş-Şami'nin kabrinin bulunduğu Sancaktar Tekkesi de yakın zamanlara kadar içkili mekân olarak kullanılmıştır (Akit, 29 Mayıs 2013). Satılan veya kiralanılan bazı camilerin ahır olarak kullanıldığına dair söylentiler de çıkmıştır, hoşnutsuzluk çoğalınca bu durum Cumhuriyet gazetesinde de konu edilmiştir. 20.04.1936 tarihli Cumhuriyet gazetesinin 3. sayfasındaki haberde; "Bu ne insafsızlık, Seferihisar'da tarihi cami ahır yapılmış!" başlığı altında, Seferihisar'ın Hereke köyünde İkinci Beyazıt zamanında kalma tarihi caminin ahır yapıldığı, söylenmiştir. (Cumhuriyet, 20 Nisan 1936). Gene Cumhuriyet gazetesinin haberine göre meşhur Sünni Hatun Camii'nin nasıl kiraya verilip ahır olarak kullanıldığı "Cami ahır olur mu hiç" başlığıyla tenkit edilmiştir. (Cumhuriyet, 23 Mayıs 1948). Bolu'da Musapaşa Camii, köpek yuvası ve hela olarak kullanılmakta iken 1947 yılında ziyarete gelen Kazım Karabekir sayesinde halk tarafından tekrar cami haline çevrilmiştir. 2 Temmuz 1993 tarihli Türkiye gazetesinin manşetten verdiği habere göre de 1930'lu yıllarda, sadece İstanbul'da 75 cami yok pahasına elden çıkarılmıştır, birçok vakıf malı da, iddiaya göre Ermeni ve Rumlara devredilmiştir. Ertesi gün haberi devam ettiren gazeteden öğrenildiğine göre Eminönü Müftülüğü'nce hazırlanan haritada, sadece bu ilçe sınırları içinde 100 caminin kayıp olduğu belirtiliyor. (Türkiye, 2-3 Temmuz 1993).

Tek Parti döneminde bu tarihi eser ve cami tahribatının çok ileri gittiğini yetkililer de kabul etmiş olmaları ki, sonunda zamanın Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya buna müdahale etmek zorunda kalmıştır. Vekil, Umumi Müfettişliklere gönderdiği bir genelge ile ilgilileri şöyle uyarmıştır (BCA, MEB K,180-9/31-168-16):

"Türklüğün medeniyet tarihinin abideleri olan ve her birinin gerek mimari gerek medeniyet bakımından ayrı ayrı ve hususi ehemmiyeti olan tesislerin ve bu meyanda vakfa ait tarihi kıymeti haiz abidelerin yer yer muhtelif bahane ve sebeplerle tahrip edilmekte olduğu elemle görülmektedir.

Her millet tarih ve medeniyetine ait olan bu kabil eserlerin idaresi hususunda büyük hassasiyet ve fedakârlıklar gösterir ki bizim bunlar üzerinde imar vesaire düşüncelerle tahribe müntehi icraat ve hareketlerde bulunmamız hiçbir suretle mazur görülmeyecek ve affedilmeyecek hareketlerdendir.

Her ne sebep ve suretle olursa olsun vakfa ait gayrimenkuller alelittlak ve tarihi eserler üzerinde yapılacak bu kabil müteaddit hareketleri şiddetle takip ve tecziye olunacaktır..."

Bu yazının devamında bazı tarihi eserlerin yıkıldığı veya yıkılmaya terkedildiği anlatıldıktan sonra, "mail-i

¹⁴ <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/iste-tek-parti-donemi-chpsinin-camilerimize-verdigi-statu-ahir-ickili-restoran-depo?paging=3> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).

inhidam" durumda olan eserlerden bahsedilerek, bazı mahalli idarelerin bu hususlarda kusurları görüldüğü belirtilmiş, sorumluların cezalandırılacakları da vurgulanmıştır. Ancak yazıda cami ve mescitlerden değil, içinde onların da bulunduğu "Türklüğün medeniyet tarihinin abideleri" olan eserlerden bahsedilmiştir. Zaten camiler sınıflandırılırken de "tarihî ve mimarî değeri olanlar" korunmak üzere ayrılmıştır. Görüldüğü üzere camiler, "cami" diye değil, "sanat eseri" diye korumaya alınmaktadır. Sanat eserleri din ayrımı yapılmadan Hitit, Helenistik, Roma ve Türk-İslam eserleri şeklinde korunmaktadır.

Tasnif neticesinde "muhafazalarına lüzum kalmayan" cami ve mescitler ekonomik kazanç için satılırken "maddî bir faydası olmayan", "lüzumsuz" olarak ifade edilmeleri manidar bulunmuştur. Bu siyaset neticesinde 1929'dan 1949 yılına kadar Türkiye'de belirlenebilen 2815 cami ve mescidin satışı yapılmıştır (Özteke, 2018: 254). Arsa, medrese, tekke, namazgâh ve musalla arsası gibi diğer gayrimenkulleri de katarsak bu sayı 4 bin sınırını aşmaktadır.

5. Değerlendirme ve Sonuç

Türkiye tarihinde Tek Parti iktidarı, dönemin siyasi inceliği ve çeşitli zaruretlerden dolayı camileri kadro harici ve kadro dâhili diye tasnif edip, kadro haricine bırakılanları satışa çıkarmıştır. Bu iş, cami ve mescitlerin ihtiyaçtan fazla olduğu düşüncesiyle, "hakiki ihtiyacı" belirleme ve ihtiyaç hissedilmeyenleri satarak gelirini benzer alanlara harcama gibi gerekçelerle yapılmıştır. Ancak bu politika uygulanırken çeşitli kişilerce ve özellikle mahalli idarelerce vatandaşın şikâyetine konu olan birçok icraat da yapılmıştır. Vatandaşın ibadet ihtiyacı için birbiri ile beş yüz metreden uzak mesafedeki camilerin satılmama kararı, eserlerin tarihî ve mimarî değere sahip olması halinde korunacağı gibi hükümlere rağmen, bunlara her zaman uyulmamış, birçok eser gelişigüzel satılmıştır. Üstelik eserleri alanların pek çoğu ata yadigârlarına hiç de iyi bakmamışlardır.

Cami ve mescitlere karşı kişi ve kurumların satma-satın alma uygulamaları ve ellerine geçirdikleri eserleri tahribe dönük icraatları tespit edilince hükümet bunlara müdahale etmiş ve "Türklüğün medeniyet tarihinin abideleri" durumunda olan bu eserleri korumaya çalışmıştır. Bir başka ifade ile tarihî ve mimarî değeri olanlar korunmaya çalışılmıştır. Ancak bu koruma sanat ve tarih değeri olmayan, sadece ibadethane (cami ve mescid) olanlar için bazen geçerli olmamış; özellikle "kadro harici" iseler muhakkak elden çıkarılmışlardır.

Bir eserin tarihî ve mimarî değeri olup olmadığına bazen sanattan anlamayan sıradan memurların karar verdiği ve rapor yazdıkları olmuştur. Birçok durumda böyle bir rapora bile gerek görülmeden sanat değeri olan bir caminin satıldığı da görülmüştür. Bazen Vakıflar Umum Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı müdahalesiyle, bazen de belli kişiler tarafından bu kabil girişimler durdurulmuştur.

Tarihî cami, mescit, arsa, namazgâh, kamu ve vakıf arazileri satılırken bunların çevre, tarih, şehircilik vesaire açılardan değerlendirilmesi de çoğu zaman düşünülmemiştir. Gerçi bazı hallerde yol genişletme, yeşil alan, okul bahçesi gibi beledî işler için bu yerler belediyeye verilmiştir. Ama yine de bu arsalar ekseriya satılmış ve üzerlerine binalar yapılmıştır. Özellikle geniş yeşil alanlar olarak korunmaları çok gerekli olan namazgâhlar satılarak üzerlerine binalar dikilmiştir. Bu yerler bazen belediyelere ücretsiz, bazen de ücreti mukabili verilmiş; ancak şahıslara, bankalara ve CHP-Halkevi gibi siyasi kuruluşlara para ile satılmıştır.

Osmanlı döneminde halkın en çok yaptığı binalar cami, medrese ve tekke binaları iken; mektep, müze, sanat için muhtelif mekânlar, depo vesaire farklı amaçlı binalar pek fazla yapılmamıştır. Cumhuriyet döneminde ise bu tür yapılara ihtiyaç hâsıl olunca bu eksiklik ihtiyaç fazlası cami ve benzerlerinin satışı ile

karşılanmaya çalışılmıştır.

Ankara yeni başkent olduğu için yoğun göç almasına rağmen, bu şehirde de bazı ibadethaneler satılmış veya bazı kuruluşlara kiralanmış olduklarından ilerleyen yıllarda ciddî ibadet yeri ihtiyacı oluşmuş, zamanla bunu karşılayabilmek için binaların bodrum katlarında cami ve mescitler yapılmıştır. Bu bodrum türü camiler başka şehirlerde de bulunmaktadır.

Ekonomik gerekçelerin yanı sıra, toplumun laikleştirilmesi - sekülerleşmesi için de uygulanan bu politikalar, uygulama makamlarında olan bazı kişilerin aşırılıkları veyahut gelişigüzel icraatlarıyla bazen ilgili makamlara şikâyetlere yol açmıştır. Zamanla nüfus artışına ve Türkiye'ye vaki göçlere paralel olarak cemaatin artmasıyla cami kıtlığı oluşmuş, dolayısıyla camilerin satılması veya kurumlara kiraya verilmesine halk tarafından itirazlar artmış, gerektiğinde vatandaş bu itirazını en yüksek makama yazmaktan da çekinmemiştir. Dolayısıyla bu politikalar Türk halkı tarafından din, tarih, sosyal dayanışma ve sanat sevgisine aykırı tutumlar olarak görülmüş; "cami Allah'ın evidir" inancına, "vakıf malı satılmaz" anlayışına, vakıf medeniyet ve ahlakına mugayir bir tasarruf olarak değerlendirilmiştir.

Kaynaklar

1.Arşiv Kaynakları

1.a. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, CHP K.

BCA, DİB K.

BCA, KDB K.

BCA, MEB K.

BCA, MGM K.

BCA, TİGM K.

BCA, BÖKM K.

2.Resmî Yayınlar

Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü, 1935 20 İlkteşrin Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

Düstur.

Resmi Gazete.

TBMM Zabıt Ceridesi/Tutanak Dergisi.

3.Parti Tutanak ve Yayınları

Cumhuriyet Halk Partisi 15. Yıl Kitabı, Ankara 1938.

Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Büyük Kurultay Tutanakları, Ankara 1948.

4. İnceleme ve Araştırma Eserler

Akgün, Mehmet (2005). *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Elis Yayınları.

Atay, Rifat (2018). "Türkçe Ezan Uygulamasının Toplumsal Hafızada Yol Açtığı Travmalar Üzerine". *Mukaddime*, (9/2), 49-65.

Bozkurt, Nebi (2006). "Namazgâh". *TDV İslam Ansiklopedisi*, (32), 357-360.

Bulut, Mehmet (2019). "Camiler ve Cami Hizmetlilerinin Evkaf Umum Müdürlüğüne İdaresi (1931-1950)". *Diyanet İlmî Dergisi* (C.55, S. 2), 435-466.

Çelebi, Ahmed Zahid (2021). "Ayasofya Büyük Levhalarının Fotoğraf ve Gravürler Üzerinden Geçmişten Günümüze Durumu". *İslam Tetkikleri Dergisi*, (11/1), 209-242.

Gümüšoğlu, Firdevs (2005). *Ülkü Dergisi ve Kemalist Toplum*. İstanbul: Toplumsal D. Yay.

Fatsa, Mehmet (2021). *Kurumları ve Yapılarıyla Giresun Şehri*. İstanbul: Arı Sanat Yay.

İnönü, İsmet (2001). *Defterler (1919-1973)*. C. I, haz. Ahmet Demirel. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

İşler, Ahmet (2018). "Demokrat Parti Döneminde Dinde Reform Tartışmaları: Müslüman Sesi Dergisi Örneği". *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, (2/2), 50-70.

Kara, İsmail (2005). "İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Karpat, Kemal (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Koçak, Cemil (2011). *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Lewis, Bernard (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kıratlı. Ankara: TTK. Yay.
- Özcan, Abdülkadir (1993). "Cami Dini ve Sosyo-Kültürel Tarihi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, (7), 46-56.
- Özteke, Fahri (2018). "II. Meşrutiyet'ten Demokrat Parti İktidarına Atıl Halde Bırakılmış Hayrat Kurumları Meselesi". *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (13/26), 245-264.
- Öztürk, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Parlak, Deniz (2019). *Türkiye'de Laikliğin Oluşum Sürecinde Camiler (1923-46)*. Doktora tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Sakal, Fahri (1999). *Ağaoğlu Ahmed Bey*. Ankara: TTK. Basımevi.
- _____ (2003). "Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Döneminde Propaganda ve Tanıtım Çalışmaları". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* (C. XIX, S. 55), 83-103.
- _____ (2007). "Şapka İnkılabının Sosyal Ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler". *Turkish Studies International Periodical For the Languages and History of Turkish or Turkic Volume*, (2/4), 1-11.
- _____ (2008). *Çok Partili Döneme Geçişte Tek Parti'nin Muhalefet Anlayışı*. Samsun: Etüt Yayınları.
- Tiryaki, Yavuz (2006). "Namazgâh". *TDV İslam Ansiklopedisi* (32), 359-360.
- Ülken, H. Ziya (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

5. Elektronik Kaynaklar

- <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/iste-tek-parti-donemi-chpsinin-camilerimize-verdigi-statu-ahir-ickili-restoran-depo?paging=3> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).
- <https://www.yeniakit.com.tr/haber/chp-camileri-misona-satmis-10501.html> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).
- <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/selimiye-camiinin-cinileri-rusyadan-getirilecek-531784.html> (Erişim Tarihi: 27/06/2021).
- <https://web.archive.org/web/20210602223314/https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0015557.pdf> (Erişim Tarihi: 27/06/2021).

Kitabiyât / Book Review

Nada Moumtaz (2021). God's Property: Islam, Charity, and the Modern State.

California: University of California Press.*

M. Emirhan Onhan**

İnceleme konumuz olan *Allah'ın Mülkü: İslam, Hayırseverlik ve Modern Devlet* kitabının yazarı Nada Moumtaz (Asist. Prof.), Toronto Üniversitesi'nde görev yapmaktadır. 2021 yılında yayınlanan kitabında vakıfların, devlet müdahalesi ve mülkiyet ilişkilerinin farklılaşmasıyla modern döneme geçişte yaşadığı dönüşümü kavramsal zenginlik ve tarihsel antropoloji ile ele alıyor. Daha kavramsal bir şekilde ifade edersek Moumtaz, modern devlet ve benlik ile beraber yol kateden yönetimselliğin, sekülerizasyonun ve kapitalizmin İslami gelenek ile mücadelesi sırasında kavramların/gramerin/anlayışın nasıl bir dönüşüme uğradığını da gösteriyor. Kitap bu yönüyle önde gelen üniversitelerden önemli antropologların, sosyologların ve tarihçilerin dikkatini İslam dünyası ve vakıf çalışmalarına çekmeyi başardı. Çalışmanın eksenini aslında Lübnan-Beyrut olsa da ortaya konulan işin dikkat çeken yönü İslam dünyasının her yerine teşmil edilebilir olan vakıf konusunun modern ile olan etkileşim ve dönüşümünü izah etmesidir. Bu açıdan benzer çalışmaların farklı coğrafyalarda yapılması da mümkün olabilir.

Moumtaz, 20. yüzyıla kadar İslam dünyasının gündelik-maddi ihtiyaçlarına cevap veren vakıf sisteminin Osmanlı'nın gerilemesi ve akabinde sömürgeci güçlerin yerleşmesiyle nasıl piyasada tedavül eden mülklere dönüştüğünü de gösteriyor. Yazarın konuyu ele alış tarzı sadece tarihsel bir izlenim vermekten ibaret kalmamıştır. Moumtaz'ın tespit ve tenkitleri, vakıfların modern devlet ve toplumda yeni yüzleriyle tekrardan ortaya çıkışını kendi kavramsal zenginliğiyle ortaya koyuyor. Eserin kaynak, evrak ve vesikadan yana zengin olmasının yanında bu şekilde sosyolojik ve antropolojik bir izahı da mündemiç olması hususları vurgulanmalıdır.

Kitap, giriş ve sonuç bölümleri arasında toplamda iki kısımdan ve ikisi ilk kısma, üçü ikinci kısma ait olan beş bölümden müteşekkildir. Moumtaz, kısım ve bölümlerin başlıklarını isimlendirirken tematik bir usul kullanmış. Böylece meydana gelen gramer değişiminin izahı başlıklarda görünür olmuştur. Çalışmanın bölümleri uzun dönemli bir okumayı içermektedir. Böylece mikro-tarih ve etnografya açısından bakıldığında görülmeyecek olan hikâye ortaya dökülmektedir. Kitapta başlıklandırma şu şekildedir:

1. Yapı

- a. Bir Tanımsızlık Olarak Vakıf
- b. Devlet, Hukuk ve Müslüman Cemaat

2. Gramerler

* DOI: 10.16971/vakiflar.1038213

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Aralık 2021 / December 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2021 / December 2021

** Araştırma Görevlisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi,
e-posta: monhan@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5503-9565

a. Hayırseverlikte Niyet

b. Hayırseverlik ve Aile

c. Vakıf Yararı ve Kamu Yararı

Kitapta her bölüm kendi içerisinde geç dönem Osmanlı Hanefi geleneğini veya tarihsel okumasını konu ederek başlıyor. Sonrasında Tanzimat dönemi, Fransız sömürge dönemi ve sömürge sonrası dönem olarak devam etmektedir. Burada Moumtaz'ın tavrı dikkate değer. Moumtaz, sömürge-sonrası dönem derken hemen Lübnan'ın bağımsızlık tarihi sonrasını kastetmez. Ortada Fransız sömürgeci devletin yürürlüğe soktuğu vakıf hukuku ve uygulaması varsa, bunun sömürge dönemi şeklinde anlatımını sürdürür. Nitekim Müslümanların da bu sömürgeci hukuk ve uygulamalara ihtiyatlı yaklaştığını vurgular. Sömürge-sonrası değişim ise esasen (1975-1990) sivil savaşın sonunda, İslami uyanışın (İslamic revival) yükselmesi ile gerçekleşmiştir.

Giriş bölümünde çalışmanın temel motivasyonlarından ve Moumtaz'ı harekete geçiren sorulardan bahis açılmaktadır. Yaklaşık 500 yıllık Osmanlı hakimiyeti ve ardından gelen Fransız Mandası (1920-1943) döneminden kalan vakıflar söz konusudur. Bunlardan öne çıkanlar ise camiler, türbeler, medreseler, aşevleri, çeşmeler, kuyular, sarnıçlar, köprüler ve hatta demiryollarıdır. Bunların dışında yine geniş ekilebilir araziler, köyler ve dükkanlar vakfın içindedir. Yani vakıf, hayatı kuran ve devamlılığını sağlayan bir gerçeklik olarak bulunmaktadır. Ancak Fransız Mandası sonrasında vakıflarda müthiş bir durgunluk gözlenir. Özellikle Beyrut'ta 50 yıllık bir durgunluktan sonra vakıf kurumlarında ancak 1990'larda hareketlenme başlıyor. 1990-2009 tarihleri arasında Beyrut Sünni toplum mahkemelerinde 70 yeni vakıf kaydı bulunmaktadır. Nihayetinde 2000'lere doğru vakıf kurma eğiliminde bazı farklılıklar görülüyor. İnsanlar eskiden olduğu gibi yine cami ve benzeri İslami merkezler için bağış/vakıf ruhunu koruyorlar. Bunun yanında yeni bir vakıf tipi de gün yüzüne çıkıyor; modern amaçlara hizmet eden kâr amacı gütmeyen kuruluşlar. 2005 yılında iki Müslüman 200 dolarla "ırk, din ve inanç gözetmeksizin insan hakları" için çalışacak bir vakıf kuruyor. Moumtaz için modern bir amaçla ve çok cüzi miktarla yaratılan bu vakıf bir değişimin göstergesidir. Çünkü insan hakları gibi bir sebebin klasik İslami hayırseverlik anlayışı ile pek uyumlu olmadığını ifade ediyor. Ona göre gelinen noktada din, mülkiyet ve hayırseverlik noktasında ortaya çıkan değişimler vakıfları da değiştirmiştir. Yani vakıfları, Marshall Hodgson'ın meşhur ifadesiyle İslam toplumunun maddi temelleri (material foundation) olarak algılasak, İslam dünyasındaki ekonomik değişimlerin vakıfları da değiştirdiğini ifade etmek gerekecektir. Kitabın temel motivasyonu tüm bu değişimi ayrıntıları ile takip etmek ve anlamaktır.

Kitabın temel tezi ise vakıflarda devletin daha belirgin olması ve sekülerizasyon politikası ile beraber denetim, yönetim, mülkiyet, din, gramer/anlayış alanlarında modernizasyonun gerçekleştiğidir. Bu değişime, önceleri devletin vakıflar aleyhine sürekli olarak alanını genişletmesi sebebiyet vermiştir. Bunu müteakip gelen sekülerizasyon ile beraber hayatın içerisinde gramerin/paradigmanın değişimi yaşanmış ve vakıflardaki kavrayış da değişmiştir. Tüm bu süreç neoliberal bir gerçeklikle kendisini belirginleştirmiştir. Yani buna göre arazinin finansallaşması (financialization of land) ve gayrimenkul varlığa dönüşmesi (transformation into real estate wealth) toprağın ve vakfın sekülerizasyonu ile beraber olmuştur.

Sekülerizasyon kitapta iki yönüyle ele alınıyor. Birincisi Allah'ın belli alanlardan çıkarılması ve dinin ahirete odaklandırılması; ikincisi de çalışma alanlarının hukuk, iktisat, siyaset şeklinde ayrışması gibi dinin de bir çalışma alanı olarak ele alınmasıdır. Böylece sekülerizasyon sonrası din, hem düşüncede hem de pratikte insanın gerçeğinden ve yaşam alanında tamamen ayrılmış, soyutlanmış oluyor. Bu sekülerizasyon

yon sürecine özel mülkiyet rejimi de eşlik etmiştir. Bu yeni anlayış ile beraber vakıflar artık Allah'ın mülkü olmaktan çıkmıştır. Yani devletin/kişinin, malın/mülkün, cemaatin/mezhebin vs. farklı yorumlanması söz konusudur.

Moumtaz, buradaki derin dönüşümü açığa çıkarabilmek için Talal Asad tarafından kullanılan kavramlar grameri (grammar of concepts) yöntemi ile yoluna devam ediyor. Buradaki gramer ifadesi ikinci Wittgenstein dönemine atıfla kullanılmaktadır. Yani semantik kurallarla ilgili, anlam ile alakalı bir okumadır bu. Bu açıdan Moumtaz, vakıf konusu özelinde toplum ve gramer/anlayış değişimini beraber ele alıyor ve böylece postyapısalcı bir vakıf okuması ortaya çıkıyor.

Bugüne yaklaşıldığında görülüyor ki yüzlerce yıllık vakıf geleneği artık yeni bir devlet, hukuk, din ve mülkiyet anlayışı ile devam etmektedir. Bu da İslami gelenekte ortaya çıkmış sayısız kopuş demektir. Ancak Moumtaz'a göre kopuş, her zaman için yıkıcı bir etki bırakmayabilir; yeni imkanların da kapısını aralayabilir. Hatta yeni durumda İslamcıların, modernistlerin ve seküleristlerin ortak epistemolojik varsayımlarla ortak din, tarih ve zaman kavrayışlarını paylaştıkları söylenebilir.

Kitabın ilk kısmı Yapı (Architecture)¹ başlığını taşır ve ilk bölüm de vakfın tanımı, kuruluşu-lüzumu, süresi/devredilebilirliği vs. gibi konular ile başlar. İlk önce Hanefi fıkhında İmam-ı Âzam ve öğrencilerinin vakıf konularına dair ihtilafli görüşleri ele alınır ve diğer hususlara dair tartışmalar örneklerle beraber tavzih edilir. Vakfın birçok yönünün ele alındığı bu bölümde vakfın dini bir eylem alanı olarak iktisadi bir eylem olmaktan da ayrılmadığı ve hayatı kurup devam ettiren bir eylem olduğu görülür. Bu açıdan tek seferli bir bağış olarak değil, (kiralılar gibi) süreklilik yaratan bir hayırseverlik tavrıyla yürütüldüğü de görülür. Devamla 19. yüzyıldaki 1858 Arazi Kanunnamesi gibi reformların etkisi ve yarattığı değişim ele alınır. Bu bölümde ayrıca Ömer Hilmi Efendi, Muhammed Kadri Paşa, Hüseyin Hüsnü, Elmalılı Hamdi Yazır ve Ali Haydar gibi Osmanlı coğrafyasından müelliflerin eserlerinden bahis açılır bu isimlerin gelenekçi veya modernist yorumları değerlendirilir. Son olarak da Fransız Mandası altında yaşanan hukuki ve pratik gelişmeler inceleme konusu yapılmıştır. Vakfın sekülerizasyon ile beraber bir "ahlaki kişilik" (moral person) olarak dönüşümü ve "hususî vakıf" (private waqf), "atik vakıf" (agile waqf) gibi kavramlaşmalar da burada öne çıkmaktadır. Bu ilk bölüm, genel olarak vakıf anlayış ve pratiğinde 19. yüzyılın ikinci çeyreği ile başlayan ve vakfın mülkiyet ilişkileri bağlamında bir nesneden özneye dönüşümü ile sonuçlanan süreci inceler. Ayrıca modern dönemdeki kalkınma söylemlerinden çok önce, hayır müesseselerinin sadece buraya ve şimdiye değil bir sürekliliğe ve sürdürülebilirliğe mukabele edecek tavrıyla yürütüldüğünü de gösterir. Tabi vakıftaki bu müdavemetin, kalkınmanın ilerlemeci tavrından ayrılan iki yönü vardır. Bunlar yoksulluğun hafifletilmesi (ortadan kaldırılması değil) ve vâkıfa ebedî getiri (sadaka-i cariyeye) yönleridir. Bölümün konuyu getirdiği nihai yerde ise vakfın, devlet müdahalesi, yeni yasalar ve yeni mülkiyet ilişkileri ile beraber kâr amacı gütmeyen modern özneler haline gelişi ortaya konulur. Böylece vakıflar bir tüzel kişilik olarak kendileri varlık sahibi oldular ve varoluş amaçlarını finanse edecek iktisadi eylemler hayır eylemine dışsal faaliyetler haline geldiler.

İkinci bölümde ise Müslüman Cemaatin hukuk ve devlet ilişkisi irdelenmektedir. Bu bölümde önce Osmanlı yönetiminin 1826 Evkaf Nezareti ile başlayan merkeziyetçi müdahalesinin nasıl Beyrut vakıflarına

1 Bu başlığı Mimari olarak tercüme etmedim. Çünkü Moumtaz'ın konuyu işleyiş tarzı ile ele alındığında Architecture'dan kastının daha geniş bir yapının dönüşümü olduğu görülecektir. Meseleyi Wittgenstein'in dil-oyunları ve hayat biçimleri üzerinden yorumlayan Moumtaz için vakfın eylem içinde olduğu yapının ve uygulamaların önemi kendisi tarafından da vurgulanmıştır. Hatta belirli bir sağlamlığı ve sabiteyi vurgulamak için Architecture demeyi tercih ettiğini ifade etmesi de Türkçeye tercümede Yapı'nın tercihini yanlış kılmayacaktır. Kitabın metninde de kullandığı bu kelimeyi devlet, hukuk ve dinin oluşturduğu bir "yapı" olarak işlemiştir. Moumtaz'ın kendisine bu hususu aktardığımda, belli çekinceler koyarak yaklaşımını doğruladı.

sirayet ettiği anlatılmaktadır. Burada 1850, 1921 ve 2003 tarihleri öne çıkarılarak esasen devlet ve vakıf arasındaki gerilimden bahis açılmaktadır. 1850 fermanı ile Beyrut vakıf yönetimlerine merkezîyetçi müdahale, 1921'de Fransızların yönetimi ellerine almalarıyla vakıf denetimini yeni kanunla kontrol altına almaları ve 2003'te yapılan devlet denetimine dair düzenlemeler incelenmiştir. Bu genel çerçeveyi müteakip Osmanlı'da kadı denetimi ve vâkıfın vakfiyedeki sınırlayıcı gücü bir problematik olarak ele alınıyor. Vakıf hukukunda kabul edilen 'şart-ı vâkıf, nass-ı şâri gibidir' hükmünün vakfın yararına olacak şekilde işletilmesini burada özellikle vurgular. Bu durumun hâkim hukuk ile çelişmemesi durumunda vakıf yönetiminin vakıf yararına (waqf benefit) yürütülmesi esastır. Vakıf yönetiminde bu sebeple vâkıftan sonra öne çıkan kişiler müteveli, nazır, kayyım olmaktadır. Tüm bu yönetim-denetim işlerinin ardından kadının da vakıf üzerinde denetim ve yetki alanının olması özellikle vurgulanır. Devletin gruplandığı vakıf yönetim anlayışı yerine kendi yönetimine sahip kendine-özgü vakıflar (individual waqfs) söz konusudur. Tüm bu izahları müteakip devletin dahli ile vakfın yönetim ve denetimindeki kargaşayı Foucault'cu yönetimsellik, iktidar biçimi ve nüfusun nesneleştirilmesi kavramlarının yardımıyla yorumlar. Böylece modern ekonominin öne çıkan belirleyici rolünü de gösterir. Hatta yeni dönemde mütevelîğin bürokratikleşmesi (The Bureaucratization of Mutawallîship) ile beraber eski vakıf mütevellilerinden farklı olarak yenilerinin bu mesleği birer kariyer adımı olarak görmeleri ayrıca vurgulanır. Bu bölüm vakıflara dair Müslüman cemaatin dini mülkü ve devlet denetimi arasındaki gerilimi içeren okumayla devam eder. Devlet denetiminin vakıf yararından evvel kamu yararını (public benefit) incelemesi yeni bir durum olarak karşımıza çıkar. Zira vakfın yararı, şeriat odaklı hukukta Müslüman cemaatin dini yararı ile iltisaklı idi. Ayrıca bu bölüm, Müslüman cemaati (Muslim community) ifadesinin tüm dünya Müslümanlarının faydasını, birliğini, gücünü, savunmasını içeren bir anlayıştan (gramerden) çıkarılarak nasıl kendi özel durumlarında ve şartlarında ayrı tüzel kişilikler olarak yeniden kavramsallaştırdığını izah eder. Bu durumun vakıf anlayışında farklılaşması da bu şekilde vuku bulmuştur. Hatta Müslüman cemaat anlayışı, mezhepsel anlayışa doğru daha belirgin ayrıştırmalara muhatap olmuştur. Tüm bunlara ilaveten getirilen denetim ve yargı yetkisi değişimleri ile sistem ayrıntılı olarak ele alınır. Nihayet 2003 yılında çıkarılan yasa ile devlet denetimindeki son gelişmeler de ayrıntılandırılır. Burada seküler devlet ve İslami vakıflara müdahale konusu problematik olarak ortaya konmuştur.

Bu bölümde, üç önemli tarihten yola çıkılarak devlet, vakıf ve din sarmalı ele alınmıştır. Osmanlı gibi İslami bir yönetim altında gelen Evkaf Nezareti denetimi ile vakıflarda tek-tip muhasebe ve yönetim usulü yerleştirildi. Böylece devletin etkisi birincil konuma yerleşti ve devlet -İslam alimlerinden ayrı olarak vakıf hukukunun doğrudan yaratıcısı oldu. Devletteki bu sivil dönüşüm ve devamla gelen seküler dönüşüm neticesinde Müslümanların, ümmetin vakıfları da Müslüman cemaatin vakfı olarak ayrılmış oldu. Çünkü artık azınlık/gayrimüslim cemaatlerin de eşit haklardan yararlanma durumu vardı. Dolayısıyla Müslüman cemaatine dair mezhepsel ayrışmanın aslında dinin seküler algılanışının bir neticesi olması dikkate şayandır. Hatta vakıfların dini birer mülk olarak tahsisi de vakıfların sekülerizasyonunun neticesidir. Zira din, buradaki anlayışa göre politikadan, ekonomiden vs. birçok alandan ayrılmış şekilde seküler anlayışla yorumlanmaktadır. Bu sekülerizasyon da devamlı surette devlet etkisi üreten ve hâkim denetim anlayışını sürdüren bir projedir.

Kitabın ikinci kısmı ise Gramerler (Grammars) başlığını taşımaktadır. Bu kısımda vakfın kurulmasındaki niyet, vakıf ve aile ilişkisi, Vakıf Yararı ve Kamu Yararı gibi kavramların karşılıklı incelemesi yapılır. Ayrıca vakıf, niyet ve aile kavramlarının gramerindeki değişim dikkate alınır. İlk bölümde vakıf uygulamaları ve hukukuna dair bahsi geçen tüm o sürecin sonunda modern devlete dönüşüm ile gelen benlik, aile ve

cemaatin yeni gramerlerinin somutlaşması ortaya konulur. Her bölümde daha özel bir alandan genele doğru ilerleyen bir anlatım söz konusudur.

İkinci kısmın ilk bölümünde mülkiyet ilişkileri ve hayırseverlikteki niyet kavramları sorgulanır. Buna göre vakıf kurma konusu ve vakıf uygulamaları, niyet ve benlikte oluşan yeni gramerin somutlaştırılmasında önemli mevziler haline gelmiştir. 19. yüzyıldaki borç rejiminin borç affına müşevvik bir tavrı varken ortaya çıkan yeni ekonomik yapıda haciz temelli borç rejiminin inşasında vakıfların tavrını özellikle açıklar. Burada vakıfları, haciz temelli rejimin karşısında konular. Hacizlerin artan yoğunluğu ile beraber vakıf kurucuların da niyeti ve hayırseverliği tartışma konusu yapılır. 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar vakıftaki niyetin erişilebilir bir gerçekliği söz konusuydu. Ancak bu durum giderek vakıfta niyet ve eylemin ayrıştığı bir noktaya gelmiştir. Böylece vakıf uygulamalarında niyetin ayrı bir tetkik ve şüphe nesnesi haline gelmesine sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla sermaye birikimi ile temellenen ekonomik anlayışın sadece üretim araçlarının ve toplumsal ilişkilerin kontrolünün yeniden düzenlenmesi ile kalmadığı, buna mukabil İslami gelenekle kurulmuş olan insan, iç-benlik ve niyet gibi mefhumlarda da bir iz bıraktığı ortaya koyulur. Benliğe dair bu yeni kavrayış gerçek hayırsever vakıfların ayrıştırılmasında yeni yöntemlerin temeli olmuştur.

İkinci kısım altındaki ikinci bölümde evvelki bölümle ilişkili şekilde yol alınır ve mülkiyet ile hayırseverlik biçimlerinin kurduğu sosyal ilişkiler konu edilir. Buna göre gerçek niyete dair yapılan vurgudan önce, vakıfların gerçekten de aile yararına mı genel hayırseverlik amacına mı uygun şekilde yürütüldüğü sorgulanır. Daha sonra da hayırseverliği kamu yararı adına sınırlamaya çalışan Fransız reformlarının vatandaş yaratımında (the creation of citizens) nasıl rol aldığı vurgulanır. Bu yaratım süreci sonunda aile, özel alanda tutulmakta ve kamusal alana giren vatandaşlar birey olarak var olmaktadır. Kamusal alanda aile yararının değersizleştirilmesi ve nepotizmle/kayırmacılıkla itham edilmesi de modern dönemde ailenin baskın grameri olarak ortaya çıkmıştır. Yine de bu düzene hâlâ meydan okuyan uygulamalar ve tartışmalara ilişkin bazı etnografik gözlemler de not edilmiştir.

Üçüncü ve son bölüm ise kendine-özgü vakıflar (individual waqfs) ve bunların özel amaçları ile devlet rasyonalitesi arasındaki ilişki yoluyla kamu yararı (public benefit) kavramını incelemeye girişiyor. Daha terimsel ifade edersek; modern devletin ve onunla bağlantılı hukuk ve din yapısının yükselişiyle beraber kamu yararı (maslahat-ı âmme) kavramı gramerinin dönüşümünü analiz eder. Çağdaş İslami geleneğin söylem ve pratiklerinde her türlü reformun temeli haline gelen kamu yararı kavramı aslında modern devlet için bir gerekliliktir. Ancak İslam alimleri ve düşünürleri bu kavramı anakronistik şekilde geleneğin kavram ve pratiklerine de yansıtmışlardır. Moumtaz, üç farklı zamanı (Osmanlı idaresi, Fransız Mandası ve sonrası) içerecek şekilde kamu yararı kavramı özelinde gramerin nasıl dönüştüğünü dikkatle incelemiştir. Buna göre şeriatın amaçlarına uygun şekilde her bir vakıfta kendi vücudunu bulan anlayıştan devlet tarafından tanımı yapılan, ilerleme ve büyümeye odaklı anlayışa geçiş açıklanmıştır. Buna göre ilk anlayışta vakıf yararı (waqf 's benefit) ile ilişkili kullanım söz konusudur. Halbuki kamu yararının anlaşılması çok daha farklı şekilde olmuştur. Zira yaratıcı yıkım (creative destruction) sürecinde şehir planlaması ve yolların açılması bağlamında bir kavrayış söz konusudur. Bu kavrayış kendine-özgü vakıfların korunmasına dair tavrın yerini aldı.

Vakıflar, İslam hukukunun cari olduğu dönemde Allah'ın mülkü olarak kayda alınmıştı. Ancak modern dönemde yaşanan değişim ile beraber bu vakıflar seküler mantığın içine çekildi. Böylece artık Allah'ın mülkü değil Müslüman Toplumun mülkü olarak kabul gördü. Bu da modern devletin ve modern bir hayır ve mülkiyet anlayışının getirdiği sonuçtur. Şüphesiz yaşanan bu dönüşüm ile beraber toplumda yeni

bağlılıklar ve varoluş biçimleri de ortaya çıktı. Ancak Moumtaz'ın etnografik çalışması tüm bunları not düştüktan sonra bir tespiti öne çıkarıyor. Bugün bile hayır yapma konusunda devam eden ısrarlı tavır, bir kişinin eski düşünme tarzının ve aileye/devlete olan sorumluluk inancının sürdüğünü göstermektedir. Bu devamlılık modern görüntüler altında da olsa kendisini bugüne taşımıştır.

Aslında Moumtaz'ın eseri kendi ifadesiyle sadece bir kopuşun hikayesi, öncesi-sonrası farkları, eski-yeni karşıtlığı veya dini-seküler vakıflar hikayesi değil. Eserin ortaya koyduğu hikâye, yaşanan kopuşların içinde süregelen devamlılıkların ve devam edegeldiğini düşündüğümüz kısımlardaki taban tabana zıtlıkların hikayesidir. Bunlardan ilkinde vakıf uygulamasının benzerliğine rağmen içerdiği anlam farkını, ikincisine ise kavramlardaki devamlılığa rağmen muhtevadaki zıtlığı örnek verebiliriz.

Vakıflar Dergisi Yayın İlkeleri

Vakıflar Dergisi, Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Vakıflar Dergisi, vakıf kurumu ve vakıf kurumu ile ilgili kültürel zenginlikleri, vakıf yolu ile teşekkül etmiş kültür varlıklarını, vakıfların tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymakta; vakıflarla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlamaktadır.

Vakıflar Dergisi'nde, sosyal bilimler alanında, vakıf ve vakıf Kültürünün tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

Vakıflar Dergisi'ne gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Vakıf ve vakıf kültürü ile ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir. Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinden üretilen makaleler alana katkı sağlamak ve yenilik getirmek şartıyla kabul edilebilir.

Makalelerin Vakıflar Dergisi'nde yayımlanabilmesi için daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiri-ler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Vakıflar Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına gönderilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite, en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir.

Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Vakıflar Dergisi'nde yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

Vakıflar Dergisi'nin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir, Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve koyu harflerle yazılmalıdır.

Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı koyu, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme, ORCID ID numarası ve e-posta (e-mail) adres(ler)i belirtilmelidir.

3. Özet: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 300 kelimeden oluşan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm. kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm.

boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir.

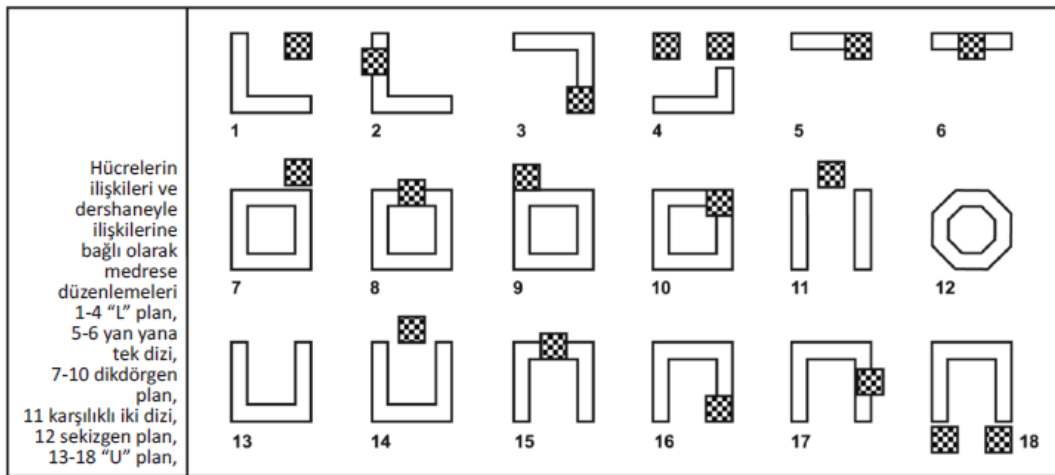
Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir

Tablo 1: Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AOL		KMLÇGE		f	%
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%		
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd=4 \quad p < .01$$

6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise tablo numarasının altına, tam sola dayalı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortala şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

7. Resimler: Yüksek çözünürlüklü (en az 300 dpi) baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam yazının üçte birini aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. Alıntı ve Göndermeler: Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır. (Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15). Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır: (Gökay vd. 2002). Kaynak olarak arşiv belgesine atıf yapılacaksa arşiv fon kodu ile birlikte dipnotta gösterilmelidir.

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

“Tanpınar (1976:131), bu konuda ...,”

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

“Köprülü (1926)....” (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir.

Internet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). Azeri Edebiyatının Tekâmülü. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982), Osmanlı İmparatorluğu. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Çınar, Hüseyin (2013). “Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayntab'daki Vakıf Boyahaneleri”. Vakıflar Dergisi, (40), 33-53.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, posta, e-posta veyahut Vakıflar Dergisi Dergipark web sayfası (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakiflar>) aracılığı ile gönderilir. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Etik İlkeler

Vakıflar Dergisi'ne çalışmalarını sunan yazarların aşağıda belirtilen etik ilkeleri karşılama zorunludur.

Ortak yazarlık: Aday makalenin yazarları sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez.

Teşekkür: Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları Teşekkür kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

Özgünlük ve intihalden arınıklık: Sunulan çalışma bütünüyle yazarlarına ait olmalıdır. Diğer araştırmacıların çalışmalarına makale içinde yer verildiyse bunun uygun bir şekilde alıntılanması ve kaynaklarda bu çalışmaların listelenmesi gerekmektedir. Yazar makalesini intihal önleme yazılımı olan Tübitak intihal.net, Turnit-in ya da iThenticate programlarından biri ile kontrol ederek benzerlik raporunu makale başvurusunda dergiye göndermekle yükümlüdür. Benzerlik oranı alıntılar ve kaynakça hariç %15 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışma içinde sunulmalıdır.

Basılmış bir yayının tekrar sunumu: Yazarların, daha önce yayınlanmamış çalışmalarını *Vakıflar Dergisi'ne* sunmaları beklenir. Çalışmanın *Vakıflar Dergisi'ne* sunumuyla birlikte bir başka dergiye de gönderilmiş olması kabul edilemez.

Dilimleme: Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır.

Ham verileri sunma ve saklama: Yazarlar, editör ve hakemler tarafından talep edildiğinde araştırmalarının ham verilerini sunmak ve bu verileri makaleleri yayımlandıktan sonra da saklamak zorundadırlar.

Yayımlanmış makalelerde hata tespiti: Bir yazar *Vakıflar Dergisi'nde* yayınlanmış makalesinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

İletişim Bilgileri

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Vakıflar Genel Müdürlüğü

Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı

Vakıflar Dergisi

Atatürk Bulvarı. No:10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 5096000 • Faks: (0312) 324 47 22

e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr

web:

www.vgm.gov.tr

<http://dergipark.gov.tr/vakiflar>

The Journal of Waqfs

Publication Principles

The Journal of Waqfs is published bi-annually in June and December. The journal is sent to the domestic and foreign libraries, international index institutions and subscribers which are determined by the Editorial Board, in a month after its publication.

The Journal of Waqfs reveals the institution of waqf and cultural richness related to the institution of waqf, the cultural heritage formed by waqf, historical and current realities of waqfs in a scholarly manner, it is published in order to publicize the international level scientific studies related to the waqfs.

In the Journal of Waqfs, the articles in the field of social sciences, dealing with waqf and historical and current problems of the waqf culture in a scholarly perspective and proposing solutions to this issue are included.

The manuscripts to be sent to the Journal of Waqfs are required to be an original work filling a gap in its field or evaluating the previously published works, revealing new and remarkable views of research. The manuscripts, introducing documents, works and personalities related to waqf and the waqf culture, announcing new events are also published. Articles produced from master's and doctoral theses can be accepted provided that they contribute to the field and bring innovation.

In order for the manuscript to be published in the Journal of Waqfs, it is required not to be published previously elsewhere, or not to be accepted to be published. The conference proceedings presented at a scientific meeting before might be accepted if clearly indicated.

Assessment of Manuscripts

All manuscripts sent to the Journal of Waqfs are first examined by the Editorial Board in terms of compliance with the publication principles of the journal. Not deemed appropriate ones are returned back to the author for revision. The most important criteria in the assessment of

the manuscripts submitted for publication are academic objectivity and scientific quality. The ones selected for assessment are sent to two referees in the relevant field. The names of referees are kept confidential and the reports are saved for five years. If one of the referee reports is positive and the other is negative, the article might be sent to a third referee or the Editorial Board might give the final decision by analyzing the referee reports. The authors take into consideration the criticisms and suggestions of referees and the Editorial Board. If there are issues that they do not agree with, they have the right to appeal including the reasons. The manuscripts which are not accepted for publication are not returned to their authors.

Copyright of the manuscripts accepted for publication in the Journal of Waqfs is transferred to the General Directorate of Foundations. The responsibility of the opinions and writing preferences in the published articles belong to the authors. Text or photograph quotations can be done by giving citations.

Writing Language

The writing language of the Journal of Waqfs is Turkey Turkish. However, the articles which are written in English and other Turkish dialects might be included in each issue provided that they do not exceed the one third of the journal. If necessary, the articles in Turkish dialects might be published after they are translated to the Turkey Turkish by the decisions of the Editorial Board.

Writing Rules

Care must be taken to present articles as follows:

- 1. Title:** There must be a title that is compatible with the content, expressing it the best and it should be written in bold letters. The title of manuscript must be between maximum 10-12 words.

Name(s) and address(es) of author(s): The name(s) and lastname(s) of the author(s) must be written in bold letters and the address(es) must be written in normal and italic letters; the institution(s), communication, ORCID ID number and e-mail address(es) of author(s) must be specified.

Abstract: At the beginning of manuscript, there must be Turkish and English abstracts expressing the subject in a concise way and consisting at least 75, maximum 150 words. In the abstract, utilized references, figure and table captions must not be included. The key words consisting with at least 5, maximum 8 words must be given by leaving a blank line below the bottom of abstract. At the end of the manuscript, there must be title, abstract and key words in English; in case of not being sent, they are added by the Journal.

Main text: It must be written on A4 size (29.7 cm. papers), in MS Word program, with Times New Roman characters, 12 point, and with 1.5 line spacing. 2.5cm of page margin must be used and the pages must be numbered. Research and review manuscripts must not exceed 10000 words. The parts that are required to be emphasized in the manuscripts must be written in italic, not in bold letters. In the text, dual highlighting; such as, italic letters in quotation marks must not be included.

Section Headings: In the manuscript, in order to ensure a regular transfer of the information, main, intermediate and sub-headings can be used and if necessary, headings can be numbered. The main heading (main sections, references and appendices) in capital letters; intermediate and sub-headings only the first letters capital and bold character; by adding a colon after a sub-heading same line should be continued on.

Tables and Figures: Tables must be numbered and captioned. Vertical lines must not be used in tables. Horizontal lines must be used only for separating the sub-headings. Table number must be written at the top, normal and left-justified while table caption must be written below the table number as left-justified in italic, the first letter of each word being capital. Tables must be cross-referenced in their relevant places in the text. Figures must be prepared suitable for black and white printing. Figure numbers and captions must be centralized at the bottom of figure. The figure number must be in bold and italic ending with a full stop. Next to it, figure caption must be written normal, the first letter being capitalized. The following table and figure examples are presented.

Table 1:

Teacher Appointment Conditions of Participants According to Type of High School Graduated

Photographs: The right of designing visuals in the articles to be published in the Journal of Waqfs belongs to the Editorial Board. High resolution (at least 300dpi) printing quality scanned photographs must be sent separately to the manuscript. Figure and table captioning rules apply to photographs. Figures, tables and photographs must not exceed one third of the manuscript. Authors who have the technical capabilities of guaranteeing publication of figures, tables and photographs with the same quality can insert them into the relevant position in the text. Those who do not have these capabilities can leave the same size space for them in the text by writing figure's, table's or photograph's number in the space.

Quotation and Citations: Quotations must be given in quotation marks; quotations less than five lines must be written between the lines, quotations longer than five lines must be written 1.5 cm inside from the right and the left line, as block and with a single line spacing and 1 point smaller. References in the text must be written in parentheses as follows.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15)

For the publications with more than one author, only the first author's last name and 'et al.' must be written in the text.

(Gökay et al. 2002)

Footnotes must be avoided as much as possible; it must be used only for the explanations and auto-numbering must be used. Citations in footnotes must be done the same way of citation in the text

In references section, the name of the authors of the publication with multiple authors must be given.

If the name of the author is cited in the text, only the publication year must be given.

“Tanpınar (1976:131), on this issue...”

For the works with not specified date, only the author’s name; for the works with not specified author, encyclopedia, etc., the name of the work must be written.

In quoting from secondary references, the original reference must be mentioned, as well.

“Köprülü (1926)” (from Çelik 1998).

Personnel communications must be cited in the text by last name and date, also it has to be given in references. For the internet addresses, the access date to the source must be given and these addresses must also be given in references section.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

References: At the end of the text, it must be written in alphabetical order of author’s last name by applying one of the methods given below. In case of an author having more than one publication, references must be listed according to publication dates; publications belonging to the same author in the same year must be given as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). Kavaid-i Lisan-ı Türki 1893. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). Azeri Edebiyatının Tekâmülü. İstanbul, MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982), Osmanlı İmparatorluğu. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Çınar, Hüseyin (2013). “Hüsrev Paşa Vakfı’nın Ayntab’daki Vakıf Boyahaneleri”. Vakıflar Dergisi, (40), 33-53.

Submission of Manuscripts

Manuscripts prepared in accordance with the above-mentioned principles are sent via mail, e-mail, Dergipark web page (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakiflar>). The Editorial Board might do some minor corrections that have nothing with the main structure of the manuscript.

Ethical Principles

Authors submitting their work to *Journal of Waqfs* are obliged to meet the ethical principles stated below:

Authorship of the paper: Authorship should be limited to those who have made a significant contribution to the study. Authorship has been agreed prior to submission and that no one has been 'gifted' authorship or denied credit as an author ("ghost authorship").

Acknowledgements: Those (institutions and financial resources) who have provided support but have not contributed to the research should be acknowledged in an Acknowledgements section.

Originality and purity of plagiarism: The submitted work should be entirely owned by the authors. If the work of other researchers is included in the manuscript, it should be cited appropriately and listed in the references. The author is obliged to check the manuscript with one of the plagiarism prevention software, Tübitak intihal.net, Turnit-in or iThenticate, and submit the similarity report to the journal for application. Manuscripts with a similarity rate of 15% or more will not be considered.

Ethics committee permission and approval: Authors are required to describe in their manuscripts ethical approval from an appropriate committee and how consent was obtained from participants when research involves human participants.

Redundant publication: Authors are expected to submit original, previously unpublished content to *Journal of Waqfs*. It is unacceptable to submit the work for a review to another journal at the same time.

Salami publication or salami slicing: Authors should not present the results of a research as separate publications in academic appointments and promotions by disaggregating and disseminating the results of the research in an inappropriate manner and disrupting the integrity of the research.

Data access and retention: Authors are required to submit the raw data of their research when requested by the editors and referees, and keep this data after publication.

Fundamental errors in published works: When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published article, it is the author's obligation to promptly notify the journal editor and cooperate with the editor to retract or correct the paper.

Contact Information

Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism
General Directorate of Foundations
Department of Culture and Registration
Journal of Waqfs
Atatürk Bulvarı. No:10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 5096000 • Faks: (0312) 324 47 22
e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr
web:
www.vgm.gov.tr
http://dergipark.gov.tr/vakiflar